

Н.А. Биекенов, Т.С. Салкебаев

**ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ**

Оқу құралы

Алматы
2025

ӘОЖ 342
КБЖ 67.4
Б

Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының Ғылыми кеңесі оқу құралы ретінде басып шығаруға ұсынды. (2025 ж. 30 қаңтар, № 5 хаттама)

Авторлар

Н.А. Биекенов, заң ғылымдарының докторы, профессор
Т.С.Салкебаев, философия докторы (PhD)

Рецензенттер:

Унзила Шапак, Қазақстан Парламенті Мәжілісінің депутаты, заң ғылымдарының докторы, доцент

Күмісбеков С.К., Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы әкімшілік-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, қауымдастырылған профессор (доцент), полиция подполковнигі

Н.А. Биекенов, Т.С.Салкебаев

Шет елдердің конституциялық құқығы: оқу құралы / Н.А. Биекенов; Т.С.Салкебаев. – Алматы: «ADAL KITAP» баспасы, 2025. – 179 б.

ISBN

Оқу құралы салыстырмалы құқықтану аспектісін ескере отырып, ІІМ оқу орындары курсанттарының Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы туралы білімдерін тереңдету және бекіту мақсатында дайындалды.

Мазмұндық жағынан материал еліміздің жетекші заң оқу орындары оқытатын «Шет елдердің конституциялық құқығы» оқу бағдарламаларына сәйкес келеді. Курстың негізгі ережелерімен қатар кейбір елдердің конституцияларынан үзінділер келтіріледі (бейресми аударма).

«Құқық қорғау қызметі» мамандығы бойынша оқитын курсанттарға және заңгер студенттерге қосымша оқу материалы ретінде арналған.

ӘОЖ 342
КБЖ 67.4

ISBN

© Н.А. Биекенов, Т.С.Салкебаев, 2025
© «ADAL KITAP», 2025

КІРІСПЕ

Әлемнің қазіргі заманғы саяси картасында 200-ден астам мемлекет бар. Олардың өз ұйымы, билік органдары жүйесі, заңнамасы, ұлттық құрамы бойынша бірегей болып табылады.

Халық көп қоныстанған елдердің ондығына мыналар кіреді: Қытай (1,374 млрд. адам), Үндістан (1,283 млрд. адам), АҚШ (322 млн. адам), Индонезия (252 млн. адам); Бразилия (205 млн. адам); Пәкістан (192 млн. адам); Нигерия (173 млн. адам), Бангладеш (159 млн. адам); Ресей (146 млн. адам); Жапония (127 млн. адам).

Саны жағынан ең аз елдер: Ватикан (700 адам), сондай-ақ арал мемлекеттері - Науру, Тынық мұхитында (10 мың адам), Тувалу, Тынық мұхитта (10 мың адам), Палау, Тынық мұхитта (12 мың адам), Сан-Марино (32 мың адам), Монако (35 мың адам), Лихтенштейн (36 мың адам), Сент-Кис және Невис, Кариб теңізінде (50 мың адам) Маршалл аралдары, Тынық мұхитында (55 мың адам) Доминика, Кариб теңізінде (72 мың адам).

Мемлекеттер бір-бірінен басқару нысаны (республика, монархия), құрылым нысаны (біртұтас мемлекеттер, федерациялар, конфедерациялар, автономиялар және т.б.), саяси режим (демократиялық, ішінара демократиялық, демократиялық емес) бойынша ерекшеленеді.

Қазіргі мемлекеттердің басым көпшілігінде билік жүйесін, сайлау жүйесінің негіздерін, азаматтардың негізгі құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін бекітетін Конституциялар бар. Бірқатар Конституциялар «ежелгі» санатқа жатады (мысалы, АҚШ, Франция, Польша, Бельгия Конституциялары). Көптеген Конституциялар ХІХ ғасырдың екінші жартысында қабылданды, ал кейбіреулері соңғы жылдары қабылданды (Финляндия, Ирак, Черногория Конституциясы). Бірқатар елдерде жазылмаған Конституциялар негізгі заңдардың жиынтығы ретінде жұмыс істейді (Ұлыбританияда, Швецияда, Израильде), ал кейбір елдерде олар мүлдем жоқ (мысалы, Ливия, Бутан).

Конституция және оның дамуына қабылданған маңызды заңдар әр елдің конституциялық құқығының негізін құрайды. Конституциялық құқықтың жалпы белгілерін және олардың ерекшеліктерін зерттеу ғылым мен оқу пәні ретінде шет елдердің конституциялық құқығының мәні болып табылады.

Шет елдердің конституциялық құқығының бағыты екі бөлікке бөлінеді: жалпы және ерекше. Бірінші бөлімде: шет елдердің конституциялық құқығының пәні, жүйесі және дерекөздері; Конституция теориясының негіздері; шет елдердің қоғамдық жүйесінің конституциялық негіздері; шет елдердегі тұлғаның конституциялық-құқықтық мәртебесі; шет елдердегі басқару нысандары мен мемлекеттік режимдер; сайлау құқығы және шет елдердің сайлау жүйелері; мемлекет басшылары (монарх және Президент); шет елдердегі Үкіметтің конституциялық-құқықтық мәртебесі; шет елдердегі конституциялық бақылау (қадағалау) органдары; шет елдердегі жергілікті басқару мен өзін-өзі басқарудың конституциялық негіздері және конституциялық-құқықтық мәртебелері сияқты тақырыптар зерделенеді.

Курстың екінші бөлімінде белгілі бір елдердің конституциялық құқығының ерекшеліктері зерттеледі, соның ішінде: Ұлыбритания, АҚШ, Франция, Германия, Ресей, Польша, Қытай Халық Республикасы, Жапония, Иран. Осы оқу құралында шет елдердің конституциялық құқығының жалпы бөлігінің сұрақтарына қысқаша жауаптар беріледі. Екінші бөлімге келетін болсақ, бірқатар елдердің конституцияларынан үзінділер ұсынылады (1 және 2-қосымшалар).

1 тақырып.
ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ
ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ТҮСІНІГІ, ПӘНІ, ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ
ДЕРЕККӨЗДЕРІ

- 1.1 Конституциялық құқық – құқық саласы ретінде.
- 1.2 Конституциялық-құқықтық нормалар.
- 1.3 Конституциялық-құқықтық қатынастар.
- 1.4 Шет елдердің конституциялық құқығының дереккөздері.
- 1.5 Шет елдердің конституциялық құқығы ғылым ретінде.
- 1.6 Шет елдердің конституциялық құқығы оқу пәні ретінде

1.1 Конституциялық құқық – құқық саласы ретінде

Заң ғылымында конституциялық (мемлекеттік) құқық үш аспектіде қарастырылады: құқық саласы ретінде, ғылым ретінде және оқу пәні ретінде.

Конституциялық құқық – құқық саласы ретінде конституциялық құқықтық қатынастар саласын, яғни мемлекеттің құрылымына, оның органдарының жүйесіне, сайлау өткізу тәртібіне, азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне, жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастыруға, Конституцияға түзетулер енгізу тәртібіне және т.б. байланысты мәселелерді реттейтін құқықтық нормалар жүйесі ретінде түсіндіріледі.

Бұл тұрғыда конституциялық құқық «мемлекеттік құқық» ұғымымен сәйкес келеді. Бұл тарихтың кеңестік кезеңінде осылай аталды. Кейінірек ол Батыс Еуропа елдерінің үлгісі бойынша конституциялық құқық деп аталды. Конституциялық құқық мемлекеттік құрылым мәселелерін ғана емес, сонымен қатар азаматтардың құқықтары мен бостандықтары мәселелерін, мемлекет пен жеке тұлға арасындағы қарым-қатынас принциптерін, саяси партиялар

мен басқа да қоғамдық бірлестіктердің ұйымдастырылуы мен қызметіне байланысты мәселелерді реттейді деп саналады.

Осылайша, «конституциялық құқық» ұғымы «мемлекеттік құқыққа» қарағанда өзінің мазмұны бойынша неғұрлым кең.

Шет елдердің конституциялық құқығы әртүрлі елдердің конституциялық құқығын зерделейді. Осыған байланысты нақты елдің конституциялық құқығының саласы туралы айтуға болады, бірақ барлық елдерде бірдей емес. Дегенмен, құқықтың осы салалары мен олардың негізгі институттарында ұқсастықтар байқалады. Сонымен бірге әлемнің әрбір елінің конституциялық құқығында ерекшелік байқалады.

Көрсетілген жағдайларды ескере отырып, шет елдердің конституциялық құқығы тек ғылым және оқу пәні ретінде айтылады.

1.2 Конституциялық-құқықтық нормалар

Конституциялық құқық өзіндік ерекшеліктері бар құқықтық нормалардан тұрады. Бұл ерекшеліктер құқықтық реттеудің мәні мен әдістерімен, осы нормалардың жалпы сипатымен, субъективті құрамның ерекшелігімен және конституциялық-құқықтық жауапкершіліктің сипатымен алдын-ала анықталады.

Конституциялық құқық нормаларында құқықтық реттеудің ерекше мәні, яғни құқықтық қатынастардың ерекше саласы бар. Біріншіден, бұл мемлекеттік құрылыммен және оның органдарының жүйесімен байланысты қатынастар. Екіншіден, биліктің өкілетті органдарына сайлауды ұйымдастыру мен өткізуге қатысты қарым-қатынас.

Үшіншіден, бұл елдің әкімшілік-аумақтық бөліну тәртібі. Төртіншіден, бұл азаматтардың негізгі құқықтары, бостандықтары мен міндеттері, сондай-ақ шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың құқықтық мәртебесі. Бесіншіден, бұл Конституцияны қабылдаудың, сондай-ақ оған түзетулер енгізудің ерекше тәртібі.

Конституциялық құқық нормаларына құқықтық реттеудің қолданылатын әдістері тән. Бұл кейбір негізгі ережелерді бекіту туралы (мемлекеттік егемендік, халықтық билік, биліктің бөлінуі, заңдардың үстемдігі, халықаралық құқық нормаларының басымдығы туралы), мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға қандай да бір міндеттер немесе тыйымдар жүктеу, азаматтарға қандай да бір ерекше құқықтар мен бостандықтар беру туралы.

Конституциялық құқық нормалары, жалпы ереже бойынша, жалпы (декларативті) сипатқа ие, бұл оларды нақты (негізгі) заңдарда егжей-тегжейлі қарастырады. Мұндай заңдардың қабылдануын көрсету әдетте Конституция мәтінінде жасалады.

Конституциялық құқықтың субъектілеріне көптеген мемлекеттік органдар, лауазымды адамдар, саяси партиялар және басқа да қоғамдық бірлестіктер, сайлау комиссиялары, азаматтар, шетелдік азаматтар, азаматтығы жоқ адамдар жатады. Олардың құқықтық мәртебесі Конституцияда да, нақты заңдарда да анықталады.

Конституциялық құқық оның нормаларын бұзғаны үшін белгіленетін ерекше жауапкершілікпен сипатталады. Бұл мемлекет басшысының, Парламенттің, Үкіметтің, басқа органдар мен лауазымды адамдардың жауапкершілігімен байланысты болады. Әдетте, ол жалпы түрде белгіленеді және арнайы заңдарда нақтылануға жатады.

Заң күші бойынша конституциялық құқық нормалары Конституцияда қамтылған нормаларға, заңдарда бекітілген нормаларға, халықаралық құқық нормаларына, үкіметтік актілерге, ведомстволық актілерде қамтылған нормаларға және т. б. бөлінеді.

Өзінің мазмұны бойынша конституциялық нормалар өкілеттік беруші, тыйым салушы, міндеттеуші нормалар болуы мүмкін. Заң ғылымында сондай-ақ Конституцияның негізгі бөлігінде және бірінші баптарындағы декларативтік нормалар мен нормалар-қағидаттар бөліп көрсетіледі.

Конституциялық құқық нормалары конституциялық құқық институттары бойынша бөлінеді. Мысалы, мемлекеттік билік органдарының мәртебесін реттейтін

нормалар, сайлау тәртібін айқындайтын нормалар, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына арналған нормалар.

1.3 Конституциялық-құқықтық қатынастар

Конституциялық-құқықтық қатынастар деп конституциялық құқық нормаларымен реттелетін қатынастар танылады. Көрсетілген қатынастар белгілі бір субъектілер арасында және белгілі бір мән-жайларға байланысты туындайды.

Конституциялық-құқықтық қатынастардың субъектілері ретінде олардың *көптеген қатысушылары* әрекет етеді. Оларға халық, мемлекет, мемлекеттік органдар, мемлекет басшысы, өзге де лауазымды тұлғалар, парламент және өзге де өкілді органдардың депутаттары, үкімет және өзге де басқару органдары, соттар, прокуратура органдары, саяси партиялар, өзге де қоғамдық бірлестіктер, азаматтар, шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар, босқындар, мигранттар және т.б. жатады. Аталған субъектілердің мәртебесі Конституцияда және өзге де заңнамалық актілерде айқындалады.

Конституциялық-құқықтық қатынастардың объектілері субъектілер қарым-қатынасқа түсетін материалдық және материалдық емес игіліктер, сондай-ақ оған уәкілеттік берілген субъектілер жасайтын (қабылдайтын) әрекеттер (шешімдер) болып табылады. Мысалы, бұл қандай да бір конституциялық құқықтарды немесе бостандықтарды іске асыру, конституциялық міндетті орындау, сайлау немесе референдум тағайындау, біреуді қызметке тағайындау немесе қызметтен босату туралы болуы мүмкін.

Конституциялық-құқықтық қатынастардың мазмұны субъектілердің нақты құқықтары, бостандықтары мен міндеттері болып табылады. Бұл ретте мынадай қағидат қолданылады: бір субъектінің құқығына екінші субъектінің міндеті әрқашан сәйкес келеді. Мысалы, азаматтардың білім алу құқығына мемлекеттік органдардың органдар мен

мекемелер жүйесі арқылы тиісті білім беруді ұйымдастыру міндеті сәйкес келеді.

1.4 Шет елдердің конституциялық құқығының дереккөздері

Шет елдердегі конституциялық құқықтың негізгі дереккөздері: 1) Конституциялар аса маңызды заңдар ретінде; 2) Конституциялық әдет-ғұрыптар; 3) халықаралық шарттар; 4) заңнаманың өзге де актілері болып табылады.

Көптеген мемлекеттерде ең маңызды құқықтық ережелер бекітілген Конституция ең жоғары заңды күшке ие. Кейбір елдерде (Ұлыбритания, Швеция, Израиль және т.б.) жазылған конституция жоқ. Оның рөлін бірнеше маңызды заңдар атқарады.

Конституциядан кейін заңдар маңыздылығы бойынша сақталады. Олар *конституциялық және әдеттегі заңдар* болып бөлінеді. Біріншісі Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізуге қатысты және ерекше рәсімді сақтай отырып қабылданады. Әдеттегі заңдарды Парламент әртүрлі мәселелер бойынша қабылдайды және конституциялық құқық қайнар көздерінің ең көп бөлігін құрайды.

Конституциялық әдет-ғұрыптар негізінен англо-саксондық құқықтық жүйе елдерінде дәстүрге құрмет ретінде заңның қайнар көзі болып табылады. Мысалы, Ұлыбританияда тақтың мұрагері, премьер-министрдің тағайындалуы және оның кабинеті туралы жазылмаған ережелер бар. Уақыт өте келе кейбір конституциялық әдет-ғұрыптар Парламенттің заңдарында немесе ережелерінде бекітіледі.

Халықаралық шарттар, егер олар мемлекеттің конституциялық-құқықтық қатынастар саласындағы халықаралық міндеттемелерін белгілесе және тікелей қолданыста болса, конституциялық құқықтың қайнар көзі болып табылады. Көптеген конституцияларда халықаралық құқық нормаларының мемлекетішілік құқықтан үстемдігі қағидаты бекітілген.

Федерацияларда, конфедерацияларда, автономияларда конституциялық құқықтың қайнар көздері, егер олар әртүрлі мемлекетаралық құрылымдар арасындағы өкілеттіктерді ажырату мәселелерін қозғаса немесе конституциялық құқық саласына қатысты басқа мәселелерді реттесе, мемлекетішілік шарттар бола алады.

Конституциялық құқық көздеріне сондай-ақ Президент, Үкімет қабылдайтын нормативтік актілер, конституциялық бақылау (қадағалау) органдарының шешімдері, парламенттік регламенттер, конституциялық құқықтың жаңа нормалары қамтылған жағдайда жергілікті өзін-өзі басқару актілері кіруі мүмкін.

1.5 Шет елдердің конституциялық құқығы ғылым ретінде

Шет елдердің конституциялық құқығы ғылым ретінде әлем елдерінің конституциялық құқығының нормалары мен институттарын зерттейді. Осыған байланысты конституциялық құқық ғылымы кешенді, интеграциялық сипатқа ие.

Шет елдердің конституциялық құқығы ғылымының мәні Конституциялық дамудың жалпы заңдылықтары, сондай-ақ белгілі бір елдердегі белгілі бір институттарды конституциялық-құқықтық реттеудің ерекшеліктері болып табылады.

Шет елдердің конституциялық құқығы туралы ғылым тиісті елдің конституциялық құқығының жалпы ғылымының бөлігі болып табылады. Ол конституциялық құқықты дамытудың жалпы заңдылықтарын нақтылау, сондай-ақ жекелеген елдердің құқығына тән ерекшеліктерді бөліп көрсету мақсатында басқа елдердің тәжірибесін зерттеуге бағытталған.

1.6 Шет елдердің конституциялық құқығы оқу пәні ретінде

Шет елдердің конституциялық құқығы оқу пәні ретінде жоғары мектепте оқыту пәні болып табылады. Бұл оқу

пәнінің құрылымында әдетте екі бөлік бөлінеді: теория негіздері (жалпы бөлім) және жекелеген мемлекеттердің конституциялық құқығының негіздері (ерекше бөлім).

Жалпы бөлімінде мынадай мәселелер зерттеледі: мемлекеттік құрылымның нысандары; басқару нысандары; сайлау құқығының негіздері; адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтары; заң шығарушы билік; атқарушы билік; сот билігі; жергілікті өзін-өзі басқару.

Ерекше бөлігінің зерттеу пәніне мемлекеттік биліктің жоғары органдарының, сайлау жүйесінің, әкімшілік-аумақтық құрылымның, жергілікті басқару мен өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудың, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің ұйымдастырылуы мен қызметінің конституциялық негіздері болып табылады. Бұл ретте конституциялық-құқықтық институттардың ерекшеліктеріне баса назар аударылады.

Бақылау сұрақтары:

1. Шет елдердің конституциялық құқығын зерттеудің мәні неде?
2. Конституциялық құқық нормалары дегеніміз не?
3. Конституциялық құқық нормаларын қалай жіктеуге болады?
4. Қандай нормалар рұқсат етілген деп танылады?
5. Конституциялық-құқықтық қатынастарға қатысушыларды атаңыз?
6. Конституциялық-құқықтық қатынастардың мазмұны қандай?
7. Шет елдердің конституциялық құқығының қайнар көздерін атаңыз?
8. Халықаралық шарттар конституциялық құқықтың қайнар көзі ретінде қашан танылады?
9. Шет елдердің конституциялық құқығы туралы ғылым нені зерттейді?
10. Шет елдердің конституциялық құқығының жалпы бөлігінде зерттелетін мәселелерді атаңыз?

2 Тақырып.

КОНСТИТУЦИЯ ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

2.1 Конституцияның түсінігі, мәні және заңды қасиеттері

2.2 Шетелдік Конституциялардың жіктелуі

2.3 Конституцияның негізгі құрылымдық бөліктері

2.4 Конституцияға өзгерістер енгізу және қабылдау тәсілдері мен тәртібі

2.5 Шет елдердің конституцияларының дамуының негізгі кезеңдері

2.6 Әлем елдеріндегі жаңа конституциялық новеллалар

2.1 Конституцияның түсінігі, мәні және заңды қасиеттері

Конституция деп ерекше тәртіппен қабылданатын және мемлекеттік, қоғамдық және жеке өмірдің ең маңызды мәселелерін реттейтін мемлекеттің негізгі заңы түсініледі.

Конституцияны қабылдау жолымен мемлекеттік өкімет органдарының жүйесі бекітіледі, елдің әкімшілік-аумақтық құрылымы айқындалады, азаматтардың негізгі құқықтары, бостандықтары мен міндеттері жарияланады.

Әлемдегі алғашқы конституция 1787 жылы АҚШ-та қабылданды. Еуропа құрлығында бірінші болып 1791 жылғы 3 мамырдағы Речь Посполитаның Конституциясы саналады. Француз Республикасының Конституциясы 1791 жылғы қыркүйекте қабылданды.

Басқа заңдарға қарағанда конституцияның бірқатар заңдық қасиеттері (ерекшеліктері) бар: 1) халық немесе халық атынан қабылданады; 2) жоғары заң күшіне ие; 3) реттеудің ең кең саласы бар; 4) негізгі мемлекеттік органдардың жүйесін құрады; 5) азаматтардың негізгі құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін бекітеді; 6) ұзақ перспективаға қабылданады; 7) өзгерістер мен толықтырулар қабылдаудың және енгізудің ерекше тәртібі болады.

2.2 Шетелдік Конституциялардың жіктелуі

Конституцияны әртүрлі негіздер бойынша жіктеуге болады. Мәселен, конституцияны білдіру формасына қарай **жазылған және жазылмаған** болып бөлінеді.

Жазылған конституциялар ерекше рәсім нәтижесінде қабылданған бірыңғай кодификацияланған актіні білдіретін жағдайларда болады. Оған конституциялардың басым көпшілігі жатады.

Мемлекеттік құрылым саласындағы неғұрлым маңызды ережелерді бекітетін бірнеше құқықтық актілерден тұратын *конституциялар жазылмаған* деп есептеледі. Мысалы, Ұлыбританияда конституция рөлін бірқатар құқықтық актілер атқарады: 1215 жылғы «Ұлы еркіндіктер хартиясы»; 1679 жылғы «Хабеас корпус акт»; 1689 жылғы «Құқықтар туралы билль»; 1701 жылғы «Мұрагерлік туралы акт»; 1911 жылғы (1949 ж.) «Парламент туралы акт»; 1981 жылғы «Азаматтығы туралы акт»; 2000 жылғы «Жергілікті өзін-өзі басқару туралы акт».

Конституциялар оны қабылдайтын субъектілерге байланысты **октроирленген, шарттық, халықтық** болып табылады.

Октроирленген - монархтың немесе мемлекет басшысының конституцияны сыйға тартуы. Осылайша Бруней, Кувейт, Біріккен Араб Әмірліктері, Иордания конституциялары қабылданды.

Шарттық конституциялар бірнеше билік субъектілері (мысалы, федерацияға кіретін мемлекеттер) арасындағы шарттың нәтижесі болған жағдайда орын алады. Мұндай жағдай 1787 жылғы АҚШ Конституциясын, 1874 жылғы Швейцария кантондарының Конституциясын қабылдау кезінде орын алды (қазір Швейцарияда 1999 жылғы Конституция әрекет етеді).

Халықтық Конституцияларын парламент халық атынан немесе тікелей халық референдум арқылы қабылдайды. Әдетте конституцияларды парламенттер көп сатылы рәсімдер арқылы қабылдайды және депутаттардың білікті көпшілік даусымен қабылданады. Алайда, 1958 жылы Францияда Конституцияның жаңа редакциясы жалпыхалықтық дауыс беруге шығарылды. Бұл

тәжірибе бірқатар басқа елдерде қолданылды: Греция (1975), Испания (1978). Референдум арқылы Ресей (1993 ж.), Қазақстан (1995 ж.) Конституциясы, Беларусь Республикасы Конституциясының жаңа редакциясы (1996 ж.) қабылданды.

Конституцияны құрылтай жиналысы конституция қабылдау үшін құрылған ерекше орган ретінде қабылдауы мүмкін. Осылайша 1787 жылғы АҚШ Конституциясы және 1949 жылғы ГФР негізгі заңы қабылданды, құрылтай жиналыстары 1947 жылғы Италия Конституциясын, сондай-ақ 1978 жылғы Португалия Конституциясын қабылдау үшін құрылды.

2.3 Конституцияның негізгі құрылымдық бөліктері

Шет елдердің конституцияларын зерделеу оның құрылымында бірнеше құрамдас бөліктерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1) преамбула (онда Конституцияның мақсаттары, оны құрудың тарихи шарттары көрсетілуі мүмкін, кейде құқықтар мен бостандықтар жарияланады немесе мемлекеттік саясаттың басшылық принциптері белгіленеді);

2) негізгі бөлім (қоғамдық құрылыстың негіздері, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары туралы, мемлекеттік органдардың жүйесі мен мәртебесі туралы, Конституцияны өзгерту мен толықтыру тәртібі туралы нормалар енгізіледі);

3) қорытынды ережелер (жаңа конституцияның күшіне ену тәртібін белгілейді);

4) өтпелі ережелер (жекелеген конституциялық нормалардың күшіне ену мерзімдері, бұрынғы конституциялық нормалар мен институттарды ауыстыру тәртібі айқындалады).

Преамбула – Конституцияның алғы сөзі болып табылады. Ол әдетте Конституцияны қабылдау қажеттілігін, құрылатын мемлекеттің мақсаттарын, оған негізделетін принциптерді түсіндіреді. Жалпы ереже бойынша, преамбула нормативтік акт болып саналмайды. Сонымен бірге 1958

жылғы Франция Конституциясының преамбуласы ерекше сипатқа ие. Ол Конституцияның 1-бабы ретінде белгіленеді және адам мен азаматтың негізгі құқықтарын жариялайды.

Конституцияның негізгі бөлімі тарауларға (бөлімдерге, тармақтарға) және баптарға бөлінеді. Әрбір тарау қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласын реттейді (мысалы, мемлекеттің құрылымы, сайлау жүйесі, билік органдары). Баптарда нақты нормалар бар.

АҚШ Конституциясы өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді. Ол жеті баптан тұрады, олар тармақтарға бөлінеді. Бұдан басқа, түзетулер Конституцияның құрамдас бөлігі болып танылады. Алғашқы 10 түзету 1791 жылы қабылданды, Америка мемлекетінің тарихында Конституцияның ережелерін нақтылайтын және толықтыратын 27 түзету қабылданды.

Конституцияның негізгі бөлігі мынадай құрамдас бөліктері бар. Олар мемлекеттік және қоғамдық құрылыстың негіздерін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, сайлау жүйесінің негіздерін, олардың маңыздылығына қарай мемлекеттік органдардың жүйесін, Конституцияға түзетулер енгізу тәртібін қамтиды.

Әр елдің Конституциясы өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді. Мысалы, 1997 жылғы Польша Республикасының Конституциясында бірқатар ерекше бөлімдер қарастырылған: «Құқықтың қайнаркөздері» (III бөлім), «Мемлекеттік бақылау және құқықты қорғау органдары» (IX), «Жария қаржы» (X), XI «Төтенше жағдайлар» арнайы бөлімі бөлінді, онда жеке құқықтардың негіздері, енгізу тәртібі және мүмкін болатын шектеулер анықталады. Заң шығарушының төтенше жағдайларға ерекше назар аударуы 1981 жылы Польшада енгізілген төтенше жағдай тәжірибесіне негізделген.

Қорытынды және өтпелі ережелер алдыңғы және қазіргі Конституциялар арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етеді. мысалы, 2000 жылғы Испания Конституциясында қосымша ережелер бар.

2.4 Конституцияға өзгерістер енгізу және қабылдау тәсілдері мен тәртібі

Өзгерістер енгізу тәсіліне байланысты Конституциялар *икемді, қатаң және аралас түрге бөлінеді*.

Икемді Конституциялар әдеттегі заңдармен өзгертіледі. Бұл тәртіп жазылмаған Конституцияларға тән (Ұлыбритания, Жаңа Зеландия, Израиль).

Түзетулер енгізудің өте күрделі рәсімі көзделетіндер қатаң Конституциялар деп танылады. Мысалы АҚШ, Германия Конституциялары болуы мүмкін.

Аралас типтегі Конституциялар Конституцияға қатаң рәсімнің (мысалы, референдум арқылы) және жеңілдетілген (Парламентте дауыс беру арқылы) түзетулер енгізуді көздейді. Ресей мен Беларусьаны мысал ретінде келтіруге болады.

Көптеген елдердің Конституцияларында төтенше жағдай немесе соғыс жағдайы енгізілген жағдайда оларды қайта қарауға тыйым салынады.

2.5 Шет елдердің конституцияларының дамуының негізгі кезеңдері

Конституциялық даму тарихында жеті негізгі кезеңді немесе «толқынды» конституциялық дамуды бөліп көрсетуге болады:

1) XVIII ғасырдың соңы – бірінші дүниежүзілік соғыс (1914-1918 жж.);

2) бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстар арасындағы кезең (1918-1945 жж.);

3) екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейінгі кезең (1945-1960 жж.);

4) колониализм жүйесінің күйреу және Азия мен Африкада жаңа мемлекеттердің пайда болу кезеңі (1960-1975 жж.);

5) Грекия, Испания және Португалиядағы фашистік режимдердің құлдырау кезеңі (1975-1990 жж.);

6) КСРО-ның және әлемдік социализм жүйесінің ыдырауы, 20-дан астам жаңа мемлекеттің пайда болуы (1990 жылдан бастап);

7) жаңа кезең (қазіргі уақыт).

Конституциялық дамудың бірінші кезеңі әлемдегі алғашқы конституциялардың қабылдануымен байланысты (1787 жылы АҚШ, 1791 жылы Польша, 1791 жылы Франция).

Алғашқы конституциялардың үлгісі бойынша басқа елдерде: Бельгияда (1831 ж.), Люксембургте (1868 ж.), Швейцарияда (1874 ж.), Нидерландыда (1887 ж.), Жапонияда (1889 ж.), Германияда (1871 ж.), Португалияда (1911 ж.) конституциялар қабылданды.

Алғашқы конституциялардың ерекшелігі олардың құрылтай жиналыстарында қабылдануы болды, кейбіреулерін монарх сыйға тартты; революциялардың ықпалымен қабылданды; өкілді органдар - парламенттер құрды; сайлауға қатысу үшін елеулі шектеулер (мүліктік бағалар, әйелдерді сайлау құқықтарынан айыру) енгізді.

Конституциялық дамудың екінші кезеңі бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталды. Сол кезде әлемдегі ең ірі төрт империя (Герман, Австрия-Венгрия, Ресей, Түрік) ыдырады және Еуропа картасында көптеген жаңа мемлекеттер (Латвия, Литва, Эстония, Веймар Германия, Австрия Республикасы, Венгрия, Чехословакия, Югославия, Польша, Финляндия) пайда болды.

1918 жылдан кейін қабылданған жаңа конституциялар адам құқықтары мен бостандықтарына көбірек көңіл бөлді. Бірқатар елдерде (мысалы, Веймар Германиясында, Австрияда, Чехословакияда, Польшада) президенттік лауазымдар енгізілді. 1920 жылғы Австрия Конституциясында конституциялық құрылымды қорғау мақсатында Конституциялық сот құрылды.

Конституциялық дамудың үшінші кезеңі соғыстан кейінгі кезеңге келеді. Ол кезде жеңімпаз елдердің (ең алдымен АҚШ) басшылығымен Жапонияда (1946 ж.), Италияда (1947 ж.), ГФР-да (1949 ж.) конституциялар қабылданды. Олар осы мемлекеттердің саяси жүйесін өзгертуді мақсат еткен. Мәселен, Жапония дуалистік

монархиядан парламенттік монархияға, ал Италия монархиядан республикаға айналды. Германия Федеративтік Республикасы федеративтік құрылым нысанындағы демократиялық құқықтық әлеуметтік мемлекет құру бағытын жариялады. Бұл конституцияларда азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтары бекітілді.

Демократиялық типтегі конституцияның үлгісі 1946 жылғы Франция Конституциясы болды. Ол әлсіз президент кезіндегі парламенттік республика моделін бекітті. Кейінірек генерал де Голь Республика Президенті болып сайланғаннан кейін күшті президенттік билікті құрған 1958 жылғы жаңа Конституцияны қабылдауға қол жеткізді.

Кеңестік ықпал ету аймағына түскен елдерде (ГДР, Польша, Чехословакия, Венгрия, Болгария, Румыния) социалистік өмір салтын және коммунистік партияның қоғам өміріндегі жетекші рөлін бекіткен «социалистік» конституциялар қабылданды.

Бірқатар жаңа конституциялар 50-ші жылдардың аяғы мен 60-шы жылдардың басында Африка елдерінде, сондай-ақ Үндістан, Индонезия, Қытайда колониализм жүйесі құлағаннан кейін қабылданды. Оларды дайындауға көптеген еуропалық заңгерлер қатысты.

70-жылдардың екінші жартысында Греция, Португалия және Испания әскери диктатурадан босатылды. Бұл елдерде жаңа конституциялық құрылымды бекіткен демократиялық конституциялар қабылданды. Испания номиналды монархиялық билікті сақтап қалды.

70-ші және 80-ші жылдардың екінші жартысында Африканың басқа елдерінде, сондай-ақ Орталық Азия елдерінде (Иран мен Иракта) конституциялар қабылданды.

Конституциялық құқықты қабылдаудың жаңа кезеңі социализм мен КСРО құлағаннан кейін болды. Сол кезде Әзірбайжанда (1993 ж.); Арменияда (1995 ж.); Беларусьта (1994 ж.); Грузияда (1995 ж.); Қазақстанда (1995 ж.); Қырғызстанда (1993 ж.); Литвада (1992); Молдовада (1994 ж.); Ресей Федерациясында (1993 ж.); Тәжікстанда (1994 ж.); Түрікменстанда (1992 ж.); Өзбекстанда (1992 ж.); Украинада (1996 ж.); Эстонияда (1992 ж.); Латвияда (1993) Конституциялар қабылданды.

2.6 Әлем елдеріндегі жаңа конституциялық новеллалар

1999 жылы 18 сәуірде Швейцария Конституциясы қабылданды (2000 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді). 2003 жылы наурызда референдумда Лихтенштейн Княздігінің жаңа Конституциясы қабылданды. 2003 жылы 4 ақпанда Сербия Конституциясы қабылданды.

Таяу және Орта Шығыс елдерінде жаңа конституциялар қабылданды: Бахрейн (2002), Катар (2003), Ауғанстан (2004), Ирак (2005).

Франция Конституциясына маңызды өзгерістер енгізілді. 2000 жылы референдумда Республика Президентінің өкілеттік мерзімін 7-ден 5 жылға дейін төмендету туралы шешім қабылданды. 2008 жылғы 23 шілдедегі Конституциялық заңда Президент лауазымына қатарынан екі реттен артық шектеу қойылды, Парламенттің бақылау өкілеттіктері кеңейтілді, референдум тағайындау тәртібі өзгертілді.

2008 жылдың қарашасында Ресей Федерациясында Конституцияға Президент пен Мемлекеттік Думаның өкілеттік мерзімдерін бір жылға ұлғайту туралы түзетулер қабылданды (сәйкесінше алты және бес жылға дейін), сондай-ақ Үкіметтің қызметіне Парламенттің бақылау өкілеттіктері кеңейтілді. Грузия, Молдова, Қырғызстан, Украина және Өзбекстан Конституцияларына бірқатар түзетулер енгізілді.

2010 жылы Қырғызстандағы референдум нәтижесінде елдің парламенттік басқару формасына көшуін көздейтін жаңа Конституция қабылданды.

2011 жылы 19 наурызда Египетте конституциялық референдум өтті. Негізгі түзетулер Президентті сайлау тәртібі мен мерзімдеріне қатысты болды. Енді Египет президенті төрт жыл мерзімге сайланады және қатарынан екі реттен артық қызмет ете алмайды. 2016 жылдың қыркүйегінде Түркіменстан Конституциясының жаңа редакциясы қабылданды. Ол президенттік өкілеттік мерзімін бес жылдан жеті жылға дейін ұлғайтуды көздеді, сондай-ақ Президенттікке сайлау үшін жас шектеулерін алып тастады (бұрын 70 жас шегі болған). Әзірбайжанда осындай мәселемен де референдум өтті.

Бақылау сұрақтары:

1. Конституция құқықтық акт ретінде нені білдіреді?
2. Әлемдегі алғашқы Конституциялардың қабылданған күндерін атаңыз?
3. Конституция қандай заңды қасиеттермен сипатталады?
4. Жазылмаған Конституциялар қай елдерде қолданылады?
5. Қандай конституция октроирленген деп танылады?
6. Қазақстан Республикасының Конституциясы қандай түрге жатады?
7. Конституцияның құрылымын атаңыз?
8. Қандай Конституциялар икемді деп танылады?
9. Конституциялық дамудың негізгі кезеңдерін атаңыз?
10. 2000 жылдан кейін қандай елдерде конституциялар қабылданды?

3 тақырып.

ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ ҚОҒАМДЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗДЕРІ

3.1 Қоғамдық құрылыс ұғымы, оның құрылымы.

3.2 Экономикалық қатынастарды реттеудің конституциялық-құқықтық негіздері.

3.3 Саяси қатынастарды реттеудің конституциялық-құқықтық негіздері.

3.4 Қоғамның саяси жүйесі. Саяси жүйедегі мемлекет.

3.5 Саяси партиялар. Партиялық жүйелер.

3.6 Шет елдердегі саяси режимдер.

3.1 Қоғамдық құрылыс ұғымы, оның құрылымы

Қоғамдық құрылыс – бұл белгілі бір қоғамда тарихи қалыптасқан қатынастар жүйесі. Бұл қатынастар мазмұны жағынан әртүрлі: экономикалық, саяси, діни, мәдени, ұлтаралық және т. б.

Қоғамдық құрылыстың барлық элементтері азды-көпті мемлекеттің ықпалында болады. Ол қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу арқылы қоғамдық жүйеге әсер етеді.

Әлеуметтік жүйенің құрылымы қоғамның тиісті салаларын көрсететін төрт негізгі ішкі жүйеден тұрады. Мұндай ішкі жүйелер: экономикалық қатынастар, әлеуметтік қатынастар, рухани-мәдени қатынастар, саяси қатынастар.

Бұл жіктеу шартты болып табылады. Әрбір ішкі жүйе басқа ішкі жүйелермен өзара әрекеттеседі.

3.2 Экономикалық қатынастарды реттеудің конституциялық-құқықтық негіздері

Экономикалық қатынастарды конституциялық-құқықтық реттеу меншік, өндірісті ұйымдастыру, еңбек және әлеуметтік қатынастар мәселелерін қамтиды.

Меншік экономиканың негізі болып табылады. Шет елдердің конституцияларында меншік әдетте жария (мемлекеттік) және жеке (жеке) болып бөлінеді. Меншіктің бірінші түрі оны ортақ мүдделер үшін пайдалану режимін айқындайтын мемлекеттің иелігінде болады. Жеке меншік заңды және жеке тұлғаларда болуы мүмкін. Ол сатып алу-сату нысанасы және өзге де азаматтық-құқықтық қатынастардың нысанасы болуы мүмкін.

Жалпы мемлекет, федерация субъектілері, саяси немесе әкімшілік автономия субъектілері, муниципалитеттер, қоғамдық бірлестіктер, шіркеу қоғамдық меншік құқығының субъектілері бола алады.

Жеке меншік құқығының субъектілері жеке немесе заңды тұлғалар, сондай-ақ корпоративтік бірлестіктер болып табылады.

Экономикалық қатынастардың негізгі қағидаттары конституциялық деңгейде бекітіледі, оның ішінде: меншіктің барлық нысандарының теңдігі, оларды тең қорғау; меншікке қол сұғылмаушылық; кәсіпкерлік қызмет еркіндігі; мемлекеттің экономикаға шектеулі араласуына жол беру; нарықтық экономиканың әлеуметтік бағдары; экономикалық дамуды болжау.

3.3 Саяси қатынастарды реттеудің конституциялық-құқықтық негіздері

Саяси қатынастар — бұл қоғамдағы саяси биліктің ұйымдастырылуы мен жұмыс істеуіне байланысты қатынастар.

Қоғамның саяси жүйесін: мемлекет, саяси партиялар, қоғамдық-саяси қозғалыстар, кәсіподақтар, шығармашылық бірлестіктер, бұқаралық ақпарат құралдары құрайды.

Кез-келген елдің саяси өміріндегі басты рөлді мемлекет біртұтас саясатты жүзеге асыратын және мәжбүрлеудің қуатты құралдарына ие мемлекеттік органдар, ұйымдар мен мекемелер жүйесі ретінде атқарады. Саяси партиялар, сондай-ақ саяси және саяси емес тұрғыдағы азаматтардың

өзге де бірлестіктері саяси жүйедегі қосымша буындар болып табылады.

3.4 Қоғамның саяси жүйесі. Саяси жүйедегі мемлекет

Қоғамның саяси жүйесінде мемлекет оны мемлекеттік емес саяси ұйымдардан ерекшелендіретін өзіне тән сапалық белгілерге байланысты ерекше орын алады.

Біріншіден, мемлекет - бұл қоғамды тікелей басқаратын органдар мен мекемелердің ерекше жүйесі. Мемлекеттің тетігін биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары институттары ұсынады. Тәртіпті сақтау үшін мемлекет құқықтық тәртіп пен қауіпсіздік қызметтерінің көмегімен жүзеге асырылатын мәжбүрлеуді де қолданады.

Екіншіден, мемлекет қоғамдық өмірді құқық негізінде ұйымдастырады. Мемлекет өз органдарының жүйесі арқылы қоғамның өмірін жалпыға бірдей міндетті заңдар арқылы реттейді.

Үшіншіден, мемлекеттік билік белгілі бір аумақ шегінде бүкіл халыққа таралады.

Төртіншіден, мемлекет өзінің экономикалық дербестігін қамтамасыз ететін салықтар мен міндетті төлемдерді мәжбүрлеп өндіріп алу жүйесіне ие.

Бесіншіден, мемлекет-бұл биліктің егеменді ұйымы, ол оның үстемдігі мен Ел ішіндегі және одан тыс басқа биліктерден тәуелсіздігінде көрінеді.

3.5 Саяси партиялар. Партиялық жүйелер

Саяси партия – елде заңды мәртебеге ие және ұқсас саяси көзқарастарды, соның ішінде мемлекет пен қоғамның дамуына қатысты азаматтарды біріктіретін ұйым.

Саяси партиялар азаматтардың өзге бірлестіктерінен айырмашылығы мынадай ерекшеліктерге ие: 1) жалпы-ұлттық, өңірлік және жергілікті деңгейлерде тармақталған құрылымдары бар; 2) өз өкілдерін сайлауға және билікке

көтеруге қатысуды өз мақсатына қояды; 3) азаматтар арасында белсенді үгіт-насихат қызметін жүргізеді.

Саяси партияларды әртүрлі критерийлер бойынша жіктеуге болады.

Саяси платформа бойынша партиялар: консервативті (бұрынғы тәртіпті сақтауды жақтайды); либералды (экономикалық қызмет бостандығын, мемлекеттің қоғамдық өмірге араласпауын жақтайды); социал-демократиялық (мемлекеттің әлеуметтік әділеттілігі мен демократиялық құрылымын жақтайды); радикалды немесе оң (мемлекеттік өмірді өзгертуді жақтайды) болып бөлінеді.

Конституциялық деңгейде әдетте азаматтардың саяси партиялар құру және оларға қатысу құқығы бекітіледі. Бұл ретте конституциялық құрылысты күштеп өзгертуді, ұлттық, діни және әлеуметтік араздық пен алауыздықты қоздыруды өз мақсаттарына қоятын партияларға тыйым салу туралы ескертулер бар. Саяси партияларды құру және олардың қызметі тәртібі, әдетте, арнайы заңдармен реттеледі.

Саяси партиялар хабарлама немесе рұқсат беру тәртібімен құрылуы мүмкін. Бірінші жағдайда бастамашыл топ тіркеуші органға партияның атауы, оның бағдарламасы, жарғысы, орналасқан жері, басқару органдары туралы құжаттарды және партия мүшелерінің толық тізімін ұсынуы қажет. Екінші жағдайда, саяси партияны құру үшін партияның қызметіне ресми түрде рұқсат алу қажет.

Партиялық жүйені бір типті саяси партиялардың жиынтығы құрайды. Қоғамда бар партиялардың саны бойынша монопартиялық және екіжақты жүйелер бөлінеді.

Монопартиялық жүйеде бір партия мемлекеттік билікті монополиялайды. Мұндай жүйе, әдетте, оппозициялық партиялардың қызметіне жағдай жоқ тоталитарлық немесе авторитарлық режимдерге тән. Мұндай жүйелердің мысалы жалғыз коммунистік партия басқарған социалистік партиялар болуы мүмкін. Қазіргі уақытта монопартиялық жүйе Қытайда, Солтүстік Кореяда, Кубада жұмыс істейді.

Екі партиялық жүйе саяси өмірде ең ықпалды екі партия басым болатын елдерде бар. Мұндай жүйенің классикалық мысалдары Ұлыбритания мен АҚШ болып табылады.

Ұлыбританияда консервативті және лейбористік партиялар билікте кезектесіп отырады, АҚШ – республикалық және демократиялық. Осы партиялармен қатар, бұл елдерде мұндай сайлау қолдауы жоқ басқа партиялар бар.

Қазіргі билікке қатысты партиялық жүйелер басқарушы және оппозициялық партияларға бөлінеді. Билеуші партиялар - парламенттік сайлауда жеңіске жетіп, үкімет құрған партиялар. Бұл бір партия немесе бірнеше партия болуы мүмкін. Оппозициялық партияларға сайлау нәтижелері бойынша үкіметті қалыптастыруға қатысуға мүмкіндігі жоқ партиялар жатады.

3.6 Шет елдердегі саяси режимдер

Саяси режим – бұл қоғамдағы саяси билікті жүзеге асырудың әдістері, тәсілдері мен формаларының жиынтығы. Саяси режим саяси билікті жүзеге асыру әдістерімен, азаматтардың басқаруға қатысу өлшемімен, қоғамдағы саяси еркіндік дәрежесімен, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің нақты жағдайымен сипатталады.

Конституциялық құрылыс тәжірибесінде саяси режимдердің екі түрі бар: демократиялық және антидемократиялық.

Демократиялық режимдердің айрықша белгілері: халықтық билік, биліктің бөлінуі, заңның үстемдігі, саяси құқықтар мен бостандықтарды тану, еркін және әділ сайлау өткізу, парламентте оппозицияның болуы, пікірлердің кең плюрализмі.

Антидемократиялық режимнің белгілері ретінде олар: тар шеңбердің билікті иемденуі; биліктің бөлінбеуі, атқарушы органдардың актілерімен заңдардың ауыстырылуы; саяси құқықтар мен бостандықтарды ресми тану, бірақ оларды жүзеге асыруда елеулі шектеулердің болуы; режимнің саяси қарсыластары мен оппозициялық партиялардың өкілдерін қудалау деп аталады.

Демократия принциптерінен бастарту дәрежесіне байланысты тоталитарлық және авторитарлық режимдер ажыратылады.

Тоталитаризм (*лат. totalis* - бүкіл, тұтас, толық) - бұл мемлекет қоғамның барлық салаларын толығымен бағындыратын саяси режим.

Тоталитарлық режимге тән белгілер: қоғамның әскери және жартылай әскери ұйымы; ішкі және сыртқы «дұшпандарды» үнемі іздеу, экстремалды жағдайларды мезгіл-мезгіл құру; кезекті «шұғыл» міндеттерді орындау үшін бұқараны тұрақты жұмылдыру; жоғары басшылыққа сөзсіз бағынуды талап ету; биліктің қатаң вертикалы.

Авторитаризм (*лат. auctoritas* - билік, ықпал) - биліктің бір адамға немесе басқарушы топқа шоғырлануымен сипатталатын саяси режим.

Авторитаризм биліктің жоғары орталықтандырылуымен сипатталады; басшылықтың командалық-әкімшілік әдістері; халықты биліктен алшақтату; нақты саяси оппозицияға жол бермеу; баспасөз бостандығын шектеу.

Авторитарлық режимдерде конституция сақталады, бірақ ол декларативті болып табылады. Сайлау жүйесі де бар, бірақ ол индикативті функцияны орындайды. Сайлау нәтижелері, әдетте, алдын-ала анықталған және саяси режимнің сипатына әсер ете алмайды.

Тоталитаризмнен айырмашылығы, авторитаризмде барлық қоғамдық ұйымдарға жалпы бақылау жоқ. Идеологияда, егер ол жүйеге зиян келтірмесе, шектеулі плюрализмге жол беріледі. Репрессияға негізінен режимнің белсенді қарсыластары ұшырайды.

Бақылау сұрақтары:

1. Қоғамдық жүйе қандай элементтерден тұрады?
2. Экономикалық қатынастардың қандай аспектілері әдетте конституциялық деңгейде реттеледі?
3. Экономикалық қатынастардың конституциялық принциптерін атаңыз?
4. Қоғамның саяси жүйесін не құрайды?
5. Мемлекет саяси жүйеде қандай рөл атқарады?

6. Неліктен партиялардың қоғамның саяси жүйесіндегі рөлі маңызды?
7. Шет елдердегі қандай партия түрлерін білесіз?
8. АҚШ пен Ұлыбританиядағы негізгі партияларды атаңыз?
9. Демократиялық режимнің қандай белгілері бар?
10. Демократиялық емес режимдерді қандай белгілер сипаттайды?

4 тақырып.

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

4.1 Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі: ұғымы мен мазмұны.

4.2 Шет елдердегі азаматтық (азаматтығы) институты.

4.3 Адам құқықтары туралы халықаралық құжаттар.

4.4 Адам құқықтары мен бостандықтарын жіктеу.

4.5 Конституциялық міндеттер.

4.6 Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың кепілдіктері.

4.1 Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі: ұғымы мен мазмұны

Жеке тұлғаның конституциялық-құқықтық мәртебесі деп Конституцияда және өзге де заңнамалық актілерде бекітілген азаматтардың құқықтарының, бостандықтары мен міндеттерінің жиынтығы, сондай-ақ оларды қамтамасыз етудің заңды кепілдіктері түсініледі.

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің конституциялық негіздеріне әдетте келесі ережелер жатады:

1) адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының бөлінбеуі;

2) азаматтардың құқықтарының, бостандықтары мен міндеттерінің бірлігі;

3) жеке адамның құқықтары мен бостандықтары туралы конституциялық нормалардың тікелей қолданылуы;

4) азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беріледі.

Азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтары конституциялық деңгейде бекітіледі. Конституциялық ережелерді дамыту үшін әдетте заңдар мен басқа да құқықтық актілер қабылданады. Бұл ретте Конституциялық құқықтар мен бостандықтар ағымдағы заңнамада жойылмауға тиіс

деген ереже қолданылады. Оларды қорғау үшін азаматтар соттарға және басқа да мемлекеттік органдарға жүгіне алады.

4.2 Шет елдердегі азаматтық (азаматтығы) институты

Азаматтық дегеніміз - азаматтар мен мемлекеттің өзара құқықтары мен міндеттерін анықтайтын адамның өз мемлекетімен тұрақты құқықтық байланысы. Мемлекет өз аумағындағы азаматтарды қорғауы керек, сондай-ақ олар өз аумағынан тыс жерде болған кезде оларға қамқоршылық көрсетуі керек.

Дәл осындай тағайындауды монархиялық басқару формасы бар елдердегі азамат институты жүзеге асырады. Онда адамдар ұлы мәртебелі субъект болып саналады (мысалы, Ұлыбритания, Испания, Бельгия, Швеция, Норвегия).

Азаматтық (азаматтылық) келесі белгілермен сипатталады:

- 1) бұл әр адамның мәртебесін заңды рәсімдеуде көрінетін құқықтық жағдай;
- 2) азаматтық қатынастар адам дүниеге келген сәттен бастап туындайды және оның бүкіл өмірінде сақталады;
- 3) адамның мемлекетпен байланысы өзара құқықтардың, міндеттердің, жауапкершіліктің жиынтығында көрінеді;
- 4) мемлекет өз азаматын қорғауға және қорғауға кепілдік береді.

Азаматтықты алудың негізгі тәсілі - *filiation* (лат. *filius*-ұлы). Бұл жағдайда азаматтығы туылуымен байланысты және ешқандай әрекет жасауды талап етпейді. Ата-ананың немесе бір ата-ананың азаматтығын растау жеткілікті.

Филиация екі қағида негізінде жүзеге асырылуы мүмкін: «қан құқығы бойынша» және «топырақ құқығы бойынша». Қан құқығы қағидатына байланысты осы мемлекеттің азаматтарынан туған кез келген бала азамат болып танылады. Көбінесе ата-аналардың біреуінің тиісті азаматтығы болуы жеткілікті. Топырақ құқығына байланысты осы мемлекеттің аумағында туылған адам азамат болып танылады.

Қазіргі уақытта көптеген мемлекеттердің заңнамасында «қан құқығы» және «топырақ құқығы» элементтері ескерілетін аралас тәсіл қарастырылған.

Азаматтықты алудың екінші тәсілі – натурализация, яғни адамның мемлекетте белгілі бір уақыт ішінде тұруы. Белгіленген мерзім өткеннен кейін адам оған азаматтық беру туралы өтініш жасайды. Натурализация туралы шешім мемлекет басшысының құзыретіне жатады.

Азаматтығын алу үшін натурализация тәртібімен белгілі бір шарттарды сақтау қажет, атап айтқанда:

1) белгілі бір жылдар ішінде осы мемлекеттің аумағында тұру: мысалы, Францияда, Ресейде бес жыл; Канадада, Венгрияда үш жыл; Испания мен Италияда 10 жыл, Швейцарияда 12 жыл);

2) мемлекеттің ресми тілін базалық деңгейде меңгеру;

3) өмір сүру құралдарының немесе өмір сүрудің заңды көзінің болуы;

4) қандай да бір вирустық немесе өзге де ауыр аурулардың жоқтығы туралы медициналық сертификаттың болуы;

5) заңнама негіздерін және мемлекет тарихын білу.

Азаматтыққа қабылдаудың жеңілдетілген тәртібі адамдардың кейбір санаттары үшін, атап айтқанда, осы мемлекетпен этникалық байланысы бар адамдар үшін; некеге тұрған және әртүрлі азаматтығы бар адамдар үшін; ғылым, техника, мәдениет саласындағы көрнекті қайраткерлер үшін; мемлекет аумағында баспана алған кезде көзделген.

Мемлекетаралық қатынастар тәжірибесінде азаматтықты алудың басқа тәсілдері де ерекшеленеді.

Оптация (лат. optatio-сайлау) - бұл аумақтың бір бөлігінің бір мемлекеттен екінші мемлекетке ауысуына немесе аумақтың бір бөлігін жаңа тәуелсіз мемлекет деп жариялауға байланысты азаматтықты таңдау құқығы.

Репатриация - бұрын жоғалған азаматтықты қалпына келтіру. Әдетте азаматтықты (азаматтылықты) қалпына келтіру тәртібі азаматтыққа (азаматтылықты) қабылдау тәртібімен сәйкес келеді, бірақ салдары әртүрлі болуы мүмкін. Егер адам

азаматтығын жоғалтқанға дейін туған азамат болса, онда репатриациядан кейін ол туған азамат мәртебесіне ие болады.

Кейбір елдерде азаматтардың құқықтарының көлемі оны алу тәсіліне байланысты біршама өзгереді. Мәселен, АҚШ пен Бразилияда ел президенті болып туа біткен азамат болып табылатын адам ғана сайлана алады. Тек туа біткен азаматтар ғана елдердегі кейбір басқа лауазымдарға орналасуға құқылы.

Азаматтықты тоқтату тиісті елдің азаматтығынан шығу немесе азаматтықтан бас тарту нәтижесінде орын алуы мүмкін. Алайда азаматтықтан шығудан адамның мемлекет алдындағы міндеттемелерін орындамаған кезде қандай да бір қаржылық міндеттемелері болған жағдайда бас тартылуы мүмкін. Қылмыстық іс қозғалған немесе орындалуға жататын соттың айыптау үкімі шығарылған жағдайда; әскери немесе балама қызметке шақырылған жағдайда; егер азаматқа мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтер және басқа да бірқатар негіздер белгілі болса, азаматтықтан шығуға жол берілмейді.

Азаматтықтан өз еркімен шығумен қатар, азаматтықтан айыруға жол беріледі (мысалы, шет мемлекеттің мемлекеттік қызметіне кірген; шет мемлекеттің әскери қызметінде болған; қос азаматтыққа жол берілмейтін елдерде мемлекет азаматтығын қабылдаған жағдайда).

Кейбір мемлекеттерде қос азаматтық институты бар (мысалы, АҚШ, Канада, Ресей, Израиль).

4.3 Адам құқықтары туралы халықаралық құжаттар

Жалпыға бірдей танылған құқықтар мен бостандықтар 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде және 1966 жылғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіде бекітілген.

1948 жылғы **Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы** – адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарының каталогын бекітетін алғашқы халықаралық акт.

Көрсетілген құқықтар мен бостандықтардың ішінде: өмір сүру, бостандық және жеке басына қол сұғылмау құқығы; азаптауға және қатыгездікпен қарауға және жазалауға тыйым салу; өз еркімен қамауға алуға, ұстауға және қуып шығаруға тыйым салу; тәуелсіз және бейтарап соттың істі жария түрде қарау құқығы; кінәсі белгіленген мерзімде дәлелденгенге дейін кінәлі деп саналмау құқығы және сот растаған; басқа елдерде кудалаудан пана іздеу және осы баспананы пайдалану құқығы; мүлікті жеке-дара және басқалармен бірлесіп иелену құқығы; сенім бостандығы және оларды еркін білдіру құқығы; бейбіт жиналыстар мен қауымдастықтар бостандығына құқық; өз елін басқаруға қатысу құқығы; әлеуметтік қамсыздандыру құқығы; еңбек ету құқығы; демалыс және бос уақыт құқығы; білім алу құқығы; қоғамның мәдени өміріне еркін қатысу құқығы; құқықтар мен бостандықтар; әлеуметтік және халықаралық тәртіп құқығы толығымен жүзеге асырылуы мүмкін.

Жалпыға бірдей декларацияның 29-бабына сәйкес, құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру кезінде әрбір адам басқалардың құқықтары мен бостандықтарын тиісінше құрметтеуді қамтамасыз ету және мораль, қоғамдық тәртіп пен жалпы әл-ауқат талаптарын қанағаттандыру мақсатында заңда белгіленген шектеулерге ғана ұшырауы мүмкін.

4.4 Адам құқықтары мен бостандықтарын жіктеу

Дәстүр бойынша шет елдердің конституциялық құқығында азаматтардың құқықтары мен бостандықтары бес топқа бөлінеді: жеке (азаматтық), саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени.

Жеке құқықтар адамды әлеуметтік-биологиялық болмыс ретінде сипаттайды және барлық басқа құқықтардың өмір сүруіне негіз болады. Олар туғаннан бастап әр адамға тиесілі және өмір бойы сақталады.

Негізгі жеке құқықтар мен бостандықтардың қатарына мыналар жатады: өмір сүру құқығы; адамның бостандығына, қадір-қасиетіне және қол сұғылмаушылығына құқық; кінәсіздік презумпциясы; өзіне және жақын туыстарына қарсы куәлік бермеу құқығы; жеке өмірге заңсыз араласудан қорғау; тұрғын үйге қол сұғылмаушылық; қозғалыс еркіндігі және тұрғылықты жерін таңдау; діни сенім бостандығы; заң көмегіне жүгіну құқығы.

Жеке құқықтардың ішіндегі ең маңыздысы-өмір сүру құқығы. Бұл мемлекет өз органдарының атынан өз азаматтарын өмір мен денсаулыққа заңсыз қол сұғушылықтардан қорғайды дегенді білдіреді. Сонымен қатар, мемлекеттің өзі өз азаматтарын, тіпті ауыр қылмыс жасағаны үшін де өмірінен айыруға тиіс емес.

Қазіргі уақытта әлемнің 100-ден астам мемлекеті өлім жазасын қолданудан бас тартты. Еуропа Кеңесінің барлық мүше мемлекеттерінде, соның ішінде Ресей Федерациясы мен Түркияда өлім жазасы жойылды. Еуропада әлі күнге дейін өлім жазасын шығаратын жалғыз ел Беларусь болып отыр.

Көптеген елдерде өлім жазасы шығарылады, бірақ қолданылмайды, ал сотталғандар ұзақ уақыт бойы өлім жазасына кесіледі немесе жазаның басқа түрімен ауыстырылады. Мұндай мемлекеттерге Кариб теңізі, Азия және Африканың кейбір елдері кіреді.

Тұрғын үйге қол сұғылмаушылық біреудің үйіне тек онда тұратын адамның рұқсатымен немесе құзыретті қадағалау немесе сот органдарының санкциясымен кіруге болатындығын білдіреді.

Конституциялық деңгейде пошта және телеграф жөнелтілімдерінің құпиясына және телефон арқылы сөйлесулердің құпиясына кепілдік беріледі. Ерекшелік телефон арқылы сөйлесуді тыңдау және хаттар мен жеделхаттарды қарау қылмысты ашады деп сенуге жақсы негіз болған жағдайда ғана жасалуы мүмкін. Мұндай тыңдауды және қарауды құқық қорғау органдары прокурордың немесе судьяның санкциясымен жүргізеді.

Ар-ождан бостандығы - әр адамның өз таңдауы бойынша кез-келген дінді ұстануға деген ішкі сенімі. Бұл ар-ождан бостандығының діни бостандықтан айырмашылығы, оған

сәйкес адам атеист болуға құқылы емес, бірақ өзі ұстанғысы келетін дінді таңдауда еркін.

Мысалы, Албания Конституциясында елде ресми дін жоқ деп белгіленген (10-бап). Сонымен бірге Президенттің ант мәтінінде: «Құдай маған көмектессін!» (88-баптың 3-тармағы).

Бірқатар елдерде дін мемлекет ретінде жарияланады. Мысалы, ислам - Иран, Марокко, Ливия, Пәкістан; иудаизм – Израильде.

Қадір-қасиетті құрметтеу құқығы адамды қорлаудан, сондай-ақ ол туралы жалған және ар-намысты қорлайтын ақпаратты таратудан қорғаудан көрінеді. Бұл құқықтың тиісті кепілдіктері қылмыстық және азаматтық заңнамада қамтылған.

Саяси құқықтар азаматтардың мемлекетті басқаруға қатысуының нысандары мен шектерін анықтайды. Мұндай құқықтар, әдетте, тек ел азаматтарына тиесілі.

Саяси құқықтардың ішінде әдетте: ақпарат алу және тарату құқығы; жиналыстар, митингілер, көше шерулері бостандығы; қауымдастықтар бостандығы; мемлекеттік істерді шешуге қатысу құқығы; сайлау және сайлану құқығы; мемлекеттік лауазымдарға тең қол жеткізу құқығы; билік органдарына өтініштер жіберу құқығы (өтініштер құқығы).

Әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар азаматтардың экономикалық қызметінің белгілі бір формаларын, сондай-ақ мемлекет тарапынан материалдық қолдау формаларын көрсетеді. Олардың ішіндегі ең маңыздыларына еңбек құқығы; демалу құқығы; денсаулық сақтау құқығы; қолайлы қоршаған ортаға құқық; зейнетақылар мен түрлі жәрдемақылар алу құқығы; тұрғын үйге құқық жатады.

Еңбек құқығы әлемнің көптеген конституцияларында, соның ішінде Италия, Испания, Португалия, Греция, Бразилия, Қытай, Жапония Конституцияларында бекітілген. Сонымен қатар, еңбек міндеті тек кейбір елдерде (Қытай, Куба, Түркия, Жапония) айтылады. Барлық жерде дерлік мәжбүрлі еңбекке, сондай-ақ жыныстық және басқа белгілерге байланысты еңбек қатынастарында кемсітушілікке тыйым салынады.

Демалыс құқығы жұмыс күнінің ұзақтығын (әдетте 8 сағат), жұмыс аптасын (көптеген елдерде – 41 сағат, Батыс Еуропа елдерінде – 36 сағат), міндетті жыл сайынғы ақылы демалысты және т.б. шектеуді қамтиды. Кәмелетке толмаған адамдар үшін қысқартылған жұмыс күні белгіленеді.

Құқықтардың осы санатына сондай-ақ меншік құқығы; кәсіптік одақтарға бірігу және жалдаушылармен ұжымдық шарттар жасасу құқығы; ереуілге шығу құқығы; кәсіпкерлік және өзге де шаруашылық қызметті жүзеге асыру құқығы; еңбекке әділ ақы төлеу құқығы жатады.

Мәдени құқықтар адамға өзінің шығармашылық қабілеттерін көрсетуге, білім беру және мәдени деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Оларға әдетте мыналар жатады: білім алу құқығы; қарым-қатынас, тәрбие және оқытудың ана тілін пайдалану құқығы; мәдени өмірге қатысу құқығы, мәдени құндылықтарға еркін қол жеткізу; көркем және ғылыми-техникалық шығармашылық және оқыту еркіндігі; зияткерлік меншік құқығы.

Мысал ретінде шет елдерде білім алу құқығын іске асыруды көрсетуге болады. Әлемнің барлық дерлік елдерінде тегін бастауыш және орта білім алуға кепілдік беріледі. Рас, бірақ барлық елдерде сауатсыздық жойылған жоқ. Сауатсыздықтың жоғары деңгейі Азия, Африка, Латын Америкасы және Океания елдерінде сақталған.

Жоғары білім әдетте бюджеттік қаржыландыру арқылы немесе өз қаражаты есебінен жүзеге асырылады. Еуропаның бірқатар елдерінде жоғары білім тегін (Германия, Франция, Финляндия, Швецияда).

4.5 Конституциялық міндеттер

Қазіргі мемлекеттердің конституцияларында әдетте азаматтардың ең аз міндеттері бекітілген. Олардың ішінде: Конституция мен заңдарды сақтау міндеті; салық төлеу және әскери қызмет атқару.

Кейбір елдерде қоршаған ортаны қорғау, еңбек ету, сайлауға қатысу, балаларға (ата-аналарға) қамқорлық жасау міндеті қарастырылған.

Мысалы, сайлауға қатысу міндеті Австрия, Бельгия, Греция, Люксембург, Түркия заңнамасында айтылған.

Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтардың мынадай міндеттері белгіленген: әркім Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті. Сондай-ақ әркім Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті (34-бап); заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады (35-бап); Қазақстан Республикасын қорғау және әскери қызмет атқару (36-бап); Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті (37-бап); Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті (38-бап).

4.6 Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың кепілдіктері

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында шет елдердің Конституцияларында белгілі бір құқықтық құралдар көзделеді. Олар кепілдік деген атау алды.

Дәстүр бойынша конституциялық құқықтар мен бостандықтардың кепілдіктері екі топқа бөлінеді: мемлекетішілік және халықаралық-құқықтық.

Мемлекетішілік кепілдіктердің ішінде сот арқылы қорғау құқығы бірінші орында тұр. Көптеген елдердің Конституцияларында әр адамның өз құқықтары мен бостандықтары басқа билік органдарының немесе шенеуніктердің әрекеттерімен немесе шешімдерімен бұзылған деп санаса, тиісті сотқа жүгіну (шағым) құқығы бекітіледі.

Басқа қорғаныс құралдарына прокуратура органдарына, парламенттік комиссияларға жүгіну, адвокаттың көмегіне жүгіну жатады. Көптеген елдерде, соның ішінде еуропалық елдерде адам

құқықтары жөніндегі уәкіл (омбудсмен) құқықтық қорғаудың арнайы құралы болып табылады.

Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық құралдары аймақтық мемлекетаралық құрылымдар деңгейінде (мысалы, Страсбургтегі Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот), сондай-ақ БҰҰ деңгейінде (мысалы, Женевадағы адам құқықтары жөніндегі БҰҰ Комитеті) беріледі. Егер азаматта мемлекетішілік құқықтық қорғау құралдары аяқталса, белгіленген мерзімін өткізіп алмаса, жалпы ереже бойынша осы ұйымдарға жүгінуге жол беріледі.

Бірқатар шет елдерде құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың қосымша құралы ретінде адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты құрылды.

Кейбір елдерде бұл лауазымды тұлға омбудсмен (Швеция, Норвегия, Бельгия, Финляндия), басқаларында – медиатор (Франция), үшіншісінде – парламенттік уәкіл (Ұлыбритания), төртіншіде – адам құқықтары жөніндегі уәкіл (көптеген Еуропа елдерінде және ТМД елдерінде) деп аталады.

Адам құқықтары жөніндегі уәкілдердің (омбудсмендердің) құзыреті саласы, әдетте, мемлекеттік басқару органдарының әрекеттеріне (шешімдеріне) қолданылады. Кейбір елдерде (мысалы, Швеция, Финляндия, Польша) бұл шенеуніктер өз өкілеттіктерін тек атқарушы органдарға ғана емес, соттарға, қылмыстық-атқару органдарына, жергілікті басқару органдарына және өзін-өзі басқаруға қатысты жүзеге асырады.

Бақылау сұрақтары:

1. Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі нені білдіреді?
2. Азаматтығы конституциялық-құқықтық институт ретінде қандай белгілермен сипатталады?
3. Шет елдерде азаматтық алудың негіздерін қандай білесіз?
4. Репатриация дегеніміз не?
5. Шет елдердегі шетелдіктердің құқықтық жағдайының қандай ерекшеліктері бар?
6. Адам құқықтары саласындағы негізгі халықаралық актілерді атаңыз?
7. Шет елдердегі азаматтардың жеке құқықтары мен бостандықтарын не білесіз?

8. Азаматтардың негізгі саяси құқықтары мен бостандықтарын атаңыз?

9. Шет елдердегі азаматтардың міндеттерін не білесіз?

10. Азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін атаңыз?

5 тақырып. ІЕЛДЕРДЕГІ БАСҚАРУ ФОРМАСЫ

- 5.1 Басқарудың қазіргі формалары, олардың түрлері.
- 5.2 Монархия: абсолютті, дуалистік, парламенттік.
- 5.3 Республика: президенттік, парламенттік, аралас.
- 5.4 Басқарудың типтік емес формалары.

5.1 Басқарудың қазіргі формалары, олардың түрлері

Мемлекет формасы мемлекеттік билікті ұйымдастыру және жүзеге асыру тәсілі деп түсініледі. Бұл ретте үш аспект бөлінеді: басқару формасы, мемлекеттік құрылым формасы және саяси-құқықтық режим формасы.

Басқару формасы – бұл мемлекеттің жоғары органдарының ұйымы: мемлекет басшысы, Парламент, Үкімет.

Барлық дерлік мемлекеттердің конституцияларында басқару формасы бекітілген. Бұл туралы Конституцияның алғашқы баптарында айтылған. Мысалы, 1982 жылғы Түркия Конституциясының 1-бабы түрік мемлекеті республика екенін анықтайды. 1952 жылғы Дания Конституциясында келесі мазмұндағы норма бар: «Мемлекеттің басқару формасы – конституциялық монархия», 1993 жылғы Ресей Федерациясының Конституциясында: «Ресей Федерациясы – Ресей Республикалық басқару формасы бар демократиялық федералды құқықтық мемлекет» делінген.

Қазіргі мемлекеттерде әртүрлі кіші түрлері бар басқарудың екі негізгі формасы қабылданады: монархия және республикалар. Басқарудың типтік емес түрлері де бар.

5.2 Монархия: абсолютті, дуалистік, парламенттік

XIX ғасырдың басына дейін монархия басқарудың басым формасы болды. Демократия дамыған сайын монархиялар республикалық басқару формасымен алмастырыла бастады. Қазіргі уақытта әлемде 42 монархия бар (1-кесте).

1-кесте

Монархиялық басқару формасы бар елдер

Европа (10)	Бельгия, Великобритания, Дания, Испания, Лихтенштейн, Люксембург, Монако, Нидерланды, Норвегия, Швеция
Америка континенті (10)	Канада, Антигуа и Барбуда, Багам аралдары, Барбадос, Белиз, Гренада, Сент-Винсент и Гренадины, Сент-Кристофер и Невис, Сент-Лусия, Ямайка
Австралия и Океания (6)	Австралия, Жаңа Зеландия, Папуа-Новая Гвинея, Соломон аралдары, Тонга, Тувалу
Азия (13)	Бахрейн, Бруней, Иордания, Малайзия, Тибет, Камбоджа, Кувейт, Катар, Оман, БАЭ, Сауд Аравиясы, Таиланд, Жапония
Африка (3)	Лесото, Свазиленд, Марокко

Монархия (*гр. monarchia* – «дара билік») — жоғарғы мемлекеттік билік бір ғана басшы – монархтың (патша, шаһ, сұлтан, хан, халиф, король, император, т. б.) қолында болатын және ұрпақтан ұрпаққа мұрагерлікпен берілетін басқару түрпаты.

Монархиялар абсолютті және шектеулі болып бөлінеді.

Абсолютті монархия кезінде монархтың күші шексіз. Бұл басқару формасы Таяу Шығыстың кейбір елдерінде (Оман, Бахрейн, Катар, Кувейт, БАЭ, Сауд Аравиясы) сақталған.

Шектеулі (Конституциялық) монархияда монархтың билігі Конституциямен шектеледі. Бұл ретте дербес заң шығарушы орган – үкімет құруға құқылы парламент бар.

Конституциялық монархияның ең көп таралған түрі-парламенттік монархия. Оның тұсында монархтың билігі өкілдік өкілеттіктерге дейін азаяды және рәсімдермен бірге жүреді.

Монархияның бұл түрінің мысалдары Еуропаның барлық дерлік монархиялары (Ұлыбритания, Бельгия, Нидерланды, Испания, Норвегия, Швеция және т.б.).

Парламенттік монархияларға Жапония да кіруі керек. 1947 жылы 3 мамырда күшіне енген 1946 жылғы Конституцияға сәйкес император мемлекет пен ұлт бірлігінің символы болып табылады (1-бап).

Конституциялық құрылыс тарихында дуалистік монархия да бар (лат. *dualis*-қосарланған). Бұл абсолютті монархиядан парламенттікке өтпелі формасы. Мысал ретінде Иордания мен Марокко сияқты елдерді атауға болады.

5.3 Республика: президенттік, парламенттік, аралас

Республика (лат. *respublica*-жалпы іс) - мемлекет басшысы сайланбалы және ауыспалы болып табылатын басқару нысаны.

Мемлекет басшысының рөліне байланысты республиканың үш түрі бөлінеді: президенттік, парламенттік және аралас.

Президенттік республика-шет елдерде басқарудың ең көп таралған түрі. Ол 1787 жылғы Конституцияда бекітілгеннен кейін АҚШ-та пайда болды.

Мұндай республикада президентті халық сайлайды және кең өкілеттіктерге ие. Ол биліктің басқа салаларына, соның ішінде заң шығару бастамасы құқығын пайдалану және өзінің президенттік актілерін шығару арқылы белсенді әсер ете алады.

Президенттік республикаға мысалдар: АҚШ, Мексика, Бразилия, Аргентина, Перу, Колумбия, Венесуэла, Уругвай, Эквадор, Ресей, Беларусь, Өзбекстан.

Парламенттік республика - бұл негізгі билік биліктің заң шығарушы органына, Парламентке тиесілі басқару нысаны. Бұл ретте Президенттің билігі елеусіз болып табылады. Оны Парламент немесе арнайы сайлау алқасы сайлайды.

Бұл басқару формасы бірқатар Еуропа елдерінде, соның ішінде: Италия, Германия, Австрия, Швейцария, Финляндия, Португалия, Болгария, Венгрия, Чехия, Словакия және т. б.

Парламенттік республикаларға тән контрассигнация институты (лат. *contr*-қарсы, *assignation*-қол қою). Бұл ретте мемлекет басшысының актілері премьер-министрдің, ал кейбір жағдайларда, егер акт белгілі бір министрлікке ведомстволық бағынысты басқару саласын қозғайтын болса, министрдің қолымен бекітіледі. Мысалы, Италия Конституциясының 89-бабында: «Республика Президентінің ешқандай актісі, егер оған жауапты оны ұсынған министрлер қол қоймаса, жарамсыз», - деп жазылған.

Басқару нысаны бойынша бірқатар мемлекеттер аралас немесе жартылай президенттік республикаларға жатады. Олардың ішінде: Франция, Финляндия, Польша, Португалия, Литва, Украина.

Мұндай республикаларда үкіметті президент тағайындайды, бірақ Парламенттің бақылауында болады. Үкіметке сенімсіздік білдіру оның отставкаға кетуіне әкеледі. Сонымен, Франция Конституциясына сәйкес республика Президенті тікелей сайлау арқылы сайланады, үкімет президентке есеп береді, бірақ парламент оған сенімсіздік білдіруі мүмкін. Сонымен бірге президент Парламенттің екі палатасын да тарата алады.

5.4 Басқарудың типтік емес формалары

Басқарудың типтік емес формаларына айқын ерекшеліктерімен ерекшеленетін басқарудың басқа формалары жатады. Мысалы, монархия мен республика элементтерін біріктіретін мемлекеттер аралас басқару формасына ие. 1957 жылғы Малайзия Конституциясына сәйкес мемлекет басшысы-монарх. Алайда, ол өзінің лауазымына бес жыл мерзімге арнайы кеңеспен сайланады. Ол атқарушы биліктің басшысы болып табылады және өз қалауы бойынша Үкімет құрады. Алайда оның актілері контрассигнацияны қажет етеді. Ұқсас басқару формасы

БАӘ-де бар. Онда жеті субъектінің әмірлері мемлекет басшысын 5 жыл мерзімге таңдайды.

Иран Ислам Республикасындағы басқару формасы типтік емес, мұнда бірінші рөл халықтың рухани көшбасшысы факихке тиесілі. Оның шешімдері зайырлы билік үшін міндетті және мемлекеттік істерді жүргізуге шешуші әсер етеді.

Тағы бір теократиялық мемлекет-Ватикан. Онда Рим-Католик шіркеуінің басшысы болып табылатын Рим Папасы басты рөл атқарады.

Басқарудың ерекше түрі Швейцарияда бар. 1999 жылғы Конституцияға сәйкес мемлекет басшысының функцияларын Үкімет басшысы жүзеге асырады. Бұл лауазымға оны Парламент қайта сайлау құқығынсыз бір жыл мерзімге сайлайды.

Бақылау сұрақтары:

1. Шет елдерде басқарудың қандай формаларын білесіз?
2. Монархиялық басқару формасы немен сипатталады?
3. Еуропадағы 10 монархияны атаңыз?
4. Азиядағы монархиялар туралы не білесіз?
5. Республика басқару нысаны ретінде немен сипатталады?
6. Контрассигнация институты нені болжайды?
7. Парламенттік республиканың президенттік республикадан айырмашылығы неде?
8. Парламенттік басқару формасы бар Еуропа елдерін атаңыз?
9. Президенттік басқару формасы бар қандай елдерді білесіз?
10. Сіз басқарудың типтік емес түрлерін білесіз бе?

6 тақырып.

ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ

- 6.1 Мемлекеттік құрылымның формалары.
- 6.2 Унитарлық мемлекет: түсінігі, белгілері, түрлері.
- 6.3 Федеративті мемлекет: түсінігі, белгілері, түрлері.
- 6.4 Автономия, оның түрлері және шет елдердегі рөлі.
- 6.5 Конфедерация: түсінігі және негізгі белгілері.
- 6.6 Шет елдердің одақтары мен қауымдастықтарының өзге де түрлері.

6.1 Мемлекеттік құрылымның формалары

Мемлекеттік немесе әкімшілік-аумақтық құрылым-бұл мемлекет аумағының билік органдары құрылатын жекелеген бөліктерге бөлінуі.

Мемлекеттік құрылымның нысаны ұлттық, тарихи, саяси, экономикалық және басқа факторлармен анықталады.

Заң ғылымында мемлекеттік құрылымның екі негізгі формасы ерекшеленеді: **унитарлық және федеративті мемлекет.**

6.2 Унитарлық мемлекет: түсінігі, белгілері, түрлері

Унитарлық мемлекет - бұл біртұтас, біртұтас мемлекет, оның құрамдас бөліктері ешқандай тәуелсіздікке ие емес. Құрылғының бұл формасы әлемнің көптеген елдеріне тән. Олардың ішінде: Ұлыбритания, Франция, Италия, Швеция, Норвегия, Греция, Испания, Нидерланды, Португалия, Камбоджа, Лаос, Тайланд, Жапония жатады. Унитарлық мемлекеттерде әкімшілік-аумақтық құрылымдардың құқықтық мәртебесін орталық билік анықтайды. Сонымен қатар, қазіргі заманғы унитарлық мемлекеттер шамадан тыс орталықтандырудан аулақ болуға тырысады және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына дербестік береді. Біртұтас мемлекеттер өздерінің құрылымы бойынша әкімшілік-аумақтық бірліктерден (облыстардан, аудандардан,

қалалардан) тұруы мүмкін немесе олардың құрамында автономды құрылымдар болуы мүмкін.

6.3 Федеративті мемлекет: түсінігі, белгілері, түрлері

Федеративті мемлекет (лат. федерация-бірлестік, одақ) - бұл айтарлықтай тәуелсіздікке ие субъектілерден тұратын күрделі мемлекет.

Қазіргі әлемде 20 федерация бар (2-кесте).

2-кесте

Мемлекеттік құрылымның федералды
формасы бар елдер

Европа	Австрия, Бельгия, Германия, Швейцария, Ресей
Америка континенті	АҚШ, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Канада, Мексика
Австралия и Океания	Австралия және Филиппин
Азия	БАЭ, Пәкістан, Үндістан, Малайзия,
Африка	Нигерия, Танзания

Федерация субъектілері әртүрлі деп аталады. Көбінесе бұл штаттардан (ағылш. «state» - мемлекет) тұрады. Мысалы: Америка Құрама Штаттары, Бразилия Құрама Штаттары, Мексика Құрама Штаттары, Австралия, Венесуэла, Үндістан, Малайзия, Нигерия. Германия мен Австрияда федерация субъектілері - жер; Аргентина, Канада, Пәкістан - провинциялар; Швейцарияда - кантондар.

Федерация субъектілерінің саны әр түрлі елдерде әр түрлі: АҚШ-та-50 штат, Мексикада – 31 штат, Нигерияда-30, Бразилияда-26, Үндістанда-25, Швейцарияда-23 Кантон, Аргентинада-22 провинция, ГФР-да-16 жер, Австрияда-9 жер, БАЭ-7 Әмірліктер, Австралияда-6 штат, Пәкістанда-4 провинция. Ресей Федерациясында-әртүрлі типтегі 85 субъект.

Федерация субъектілері, әдетте, оның құрамынан шығу құқығына ие емес. Ерекшелік - Эфиопия, онда федерациядан шығуға рұқсат етіледі.

Федерация субъектілерінің мәртебесіне байланысты симметриялы және асимметриялық федерациялар ажыратылады. Симметриялы Федерация жағдайында оның субъектілері бір-біріне тең. Мысалдар: Австрия, ГФР, АҚШ, Бразилия. Егер федерация әртүрлі құқықтық мәртебесі бар субъектілерден тұрса, онда ол асимметриялық болып табылады. Мысалдар: Үндістан, Мексика, Ресей және басқа да бірқатар мемлекеттер.

Федеративті құрылымдағы ең күрделі мәселе федерация мен оның субъектілері арасындағы құзыреттілікті (өкілеттіктерді) ажырату. Бұл ретте мынадай комбинациялар байқалады: 1) федерацияның айрықша құзыреті; 2) федерация субъектілерінің айрықша құзыреті; 3) федерация мен оның субъектілерінің бірлескен құзыреті; 4) сақталған құзыреті.

Федерацияның айрықша құзыреті федералдық органдардың өкілеттіктері конституциялық деңгейде бекітіліп, барлық басқа өкілеттіктер федерация субъектілеріне тиесілі деп болжайды. Мысалдар АҚШ, Канада, Мексика, Ресей сияқты мемлекеттер болуы мүмкін.

Айрықша өкілеттік саласына әдетте қорғаныс, ақша айналымы, валюта, азаматтық, елге кіру және шығу, баспана беру сияқты мәселелер жатады. Федерация субъектілерінің құзыреті саласына – денсаулық сақтау, қоғамдық тәртіп, ауыл шаруашылығы, жергілікті салықтар мен алымдар және т. б.

Федералдық Конституцияда федерацияның айрықша құзыреті салалары да, федерация субъектілерінің құзыреті де белгіленуі мүмкін. Бұл тәсіл Аргентина, Канада, Эфиопияға тән.

Сақталған өкілеттіктер федерация мен субъектілердің бірлескен өкілеттіктері белгіленген Федерация субъектілеріне тән. Мысалы, мұндай өкілеттіктер Германия мен Австрия жерлеріне тиесілі.

Федерациялар үшін федералды мәжбүрлеу институты тән. Ол одақтас мемлекеттің экономикалық және саяси ұйымының бірлігін қамтамасыз ету қажеттілігін болжайды.

Осы мақсатта федералды органдар ұлттық сепаратизмді жеңуге бағытталған шараларды қолдана алады. Мұндай мысалдар Пәкістанда, Үндістанда, Ресейде (Шешенстанға қатысты) орын алды.

6.4 Автономия, оның түрлері және шет елдердегі рөлі

Автономия (грекше: autos — өзі, nomos — заң, тәуелсіздік) — мемлекет аумағында жинақы, топтасып өмір сүретін әлеуметтік қауымдастыққа берілетін ішкі өзін-өзі басқару мүмкіншілігі немесе мемлекеттік билікті өзінше жүзеге асыру.

Автономды құрылымдар Ұлыбританияда, Испанияда, Португалияда, Данияда, Финляндияда, Қытайда бар. Сонымен қатар, автономиялар федерациялардың құрамында болуы мүмкін (мысалы, Үндістан, Пәкістан, Ресей).

Әдетте автономия мәртебесі ұлттық құрамы, тарихи дәстүрлері, географиялық орналасуы бойынша басқа аумақтық бірліктерден ерекшеленетін унитарлық мемлекеттің бөліктеріне беріледі.

Автономды құрылымдардың тәуелсіздік дәрежесіне байланысты саяси және әкімшілік автономия болуы мүмкін.

Өзінің Конституциясы (жарғысы) бар және мемлекеттік билік органдары: мемлекет басшысы, парламент, Үкімет, соттар құрылған автономия саяси автономия деп танылады. Ол белгілі бір дәрежеде федерацияның субъектісіне ұқсайды, тек құқықтық мәртебесі аз.

Саяси автономияның мысалы ретінде Ұлыбританиядағы Солтүстік Ирландия мен Шотландия, сондай-ақ Даниядағы Гренландия болуы мүмкін.

Әкімшілік автономия әдетте маңызды этникалық, географиялық немесе тарихи ерекшеліктері бар аумақтық бірліктерге беріледі.

Әкімшілік автономияның мысалы - Қытай, онда 100-ден астам автономды құрылымдар бар, оның ішінде 30 округ пен 124 уез.

Әкімшілік автономиялар жергілікті халықтың ұлттық құрамының ерекшелігін көрсетеді. Сонымен, Никарагуада Атлант жағалауындағы екі округке автономия беру жергілікті американдық тайпалардың сол жерде тұруымен байланысты болды. Оның аясында жергілікті тілдің рөліне кепілдік беріледі.

Қазіргі әлемде унитаризм, автономия және федерализм белгілерін біріктіретін мемлекеттердің көбеюін ескере отырып, конституциялық құқық ғылымында регионалистік мемлекет тұжырымдамасы қалыптасты.

Еуропадағы регионалистік мемлекеттің мысалы ретінде Италияны әдетте келтіруге болады. Ол 20 автономды аймақтан тұрады. Олардың әрқайсысының әкімшілік құрылымы мен билік жүйесі анықталған өз жарғысы бар. 2003 жылы Италия Конституциясына енгізілген түзетулерге сәйкес автономды аймақтарды Федерация субъектілеріне айналдыру процесі басталды.

Испанияны да регионалистік мемлекет деп санауға болады. Онда жергілікті аймақтар автономды қауымдастықтар деп аталады. Олар жергілікті мемлекеттік органдардың жүйесін дербес анықтайды. Жергілікті парламенттік ассамблеялар аймақ аумағында қолданылатын заңдарды қабылдайды.

6.5 Конфедерация: түсінігі және негізгі белгілері

Конфедерация дегеніміз - қандай да бір ортақ мақсат немесе міндетпен біріктірілген тәуелсіз мемлекеттердің тұрақты одағы. Бұл әскери, экономикалық, кеден одағы немесе олардың жиынтығы болуы мүмкін.

Федерациядан айырмашылығы, конфедерация орталық пен субъектілердің аз байланыстылығымен сипатталады. Әдетте мемлекеттер қандай да бір қажеттілікке байланысты уақытша одаққа бірігеді. Болашақта мемлекеттердің байланыстары күшейіп, одақ Біртұтас Федеративті мемлекетке айналуы мүмкін (АҚШ, Канада, Австралия, Швейцария сияқты) немесе ыдырауы мүмкін (Австрия-Венгрияда болған).

Тарихта 1579 жылдан 1795 жылға дейін болған Нидерланды конфедерациясы кеңінен танымал болды; тәуелсіздік жарияланғаннан бастап Конституция қабылданғанға дейінгі АҚШ конфедерациясы (1776 – 1787); Швейцария Конфедерациясы (1291 – 1798).

Конфедеративті одақ құру әрекеттері 60-шы жылдары Египет пен Сирия Біріккен Араб Республикасы түрінде жасалды. Алайда, Сирия көп ұзамай осы одақтан шыққанын жариялады, содан кейін Египет «Египет Араб республикасы» деп аталды.

Конфедерацияның белгілері Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) сияқты мемлекетаралық құрылымда, сондай-ақ Ресей мен Беларусьтің одақтас мемлекетінде көрінеді. 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Ресей, Беларусь, Қазақстан, Армения және Қырғызстан құрамында Еуразиялық экономикалық одақ жұмыс істейді.

Конфедерация келесі белгілермен сипатталады: ол қандай да бір мақсаттар үшін құрылады (әскери, саяси, экономикалық); субъектілердің әрқайсысы мемлекеттіліктің ерекшеліктерін, соның ішінде егемендігін сақтайды; мүше мемлекеттер тәуелсіз сыртқы және ішкі саясатты жүзеге асыра алады.

Тарихтан белгілі конфедерациялар федерацияға айналған жағдайларда бар, мысалы, АҚШ, Швейцария. Бұл үрдіс Еуропаның 28 елін біріктіретін Еуропалық Одақтың тәжірибесінде байқалады.

6.6 Шет елдердің одақтары және қауымдастықтарының өзге де түрлері

Мемлекеттік құрылымның ерекше түрі-одақ. Мұндай құрылғыда өзінің егемендік құқықтарын бере отырып, бірақ ерекше мәртебесін сақтай отырып, басқа мемлекеттің қосылуы нәтижесінде пайда болған мемлекет бар.

Мысал ретінде Люблин одағын (1569), Англия мен Шотландия одағын (1707), Австрия мен Венгрия одағын (1867 – 1918) келтіруге болады.

Сонымен, 1569 жылғы Люблин одағы орыс мемлекетінен жалпы қорғау мақсатында поляк Корольдігі мен Литва Ұлы Герцогтігінің келісімі негізінде құрылды. Одақ негізінде құрылған мемлекет 1793 және 1795 жылдары осы Мемлекеттің екінші және үшінші бөлімдеріне дейін 200 жылдан астам өмір сүрді.

Бақылау сұрақтары:

1. Шет елдерде мемлекеттік құрылымның қандай формалары байқалады?
2. Унитарлық мемлекет немен сипатталады?
3. Құрылғының федералды формасы бар қандай мемлекеттерді білесіз?
4. Қандай федерациялар симметриялы болып саналады?
5. Автономия және оның түрлері немен сипатталады?
6. Конфедерация немен сипатталады?
7. Еуропа территориясындағы Конфедерациялар туралы не білесіз?
8. Құрылғының формасы бойынша Ресей мен Беларуссияның одақтас мемлекеті қандай?

7 тақырып. САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЖҮЙЕЛЕРІ

7.1 Сайлау құқығының ұғымы. Сайлау құқығының қайнаркөздері.

7.2 Сайлау құқығының Конституциялық принциптері.

7.3 Сайлау жүйелері: түсінігі мен түрлері.

7.4 Сайлау процесінің кезеңдері.

7.1 Сайлау құқығының ұғымы. Сайлау құқығының қайнаркөздері

Сайлау – бұл дауыс беру арқылы мемлекеттік органдар мен шенеуніктерді қалыптастыру процесі. Сайлау арқылы билік заңдастырылады, яғни ол танылады. Бұл сонымен қатар жаңа кандидаттарды билікке көтерудің құралы.

Мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларды сайлау рәсімі заңнамамен реттеледі. Оның реттеу пәні бойынша ол сайлау заңнамасы деп аталды.

Сайлау заңнамасы деп мемлекет органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға байланысты қатынастарды реттейтін конституциялық-құқықтық нормалар жүйесі түсініледі.

Шет елдерде сайлау арқылы әдетте парламент (немесе оның төменгі палатасы) сайланады; президент мемлекет басшысы ретінде; жергілікті өзін-өзі басқару органдары. Кейбір елдерде судьялар мен атторнейлер (прокурорлар) сайланады.

Сайлау құқығының қайнар көздері Конституцияның тиісті бөлімдері (тараулары), сайлау туралы арнайы заңдар, құқықтық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер болып табылады.

Сайлау заңнамасының негізгі ережелері әдетте Конституция деңгейінде бекітіледі. Мысалы, Италия конституциясының 48-бабында кәмелетке толған барлық азаматтар – ерлер мен әйелдер сайлаушылар ретінде әрекет ететіндігі жазылған. Дауыс беру тең, еркін және құпия. Оны жүзеге асыру азаматтық қарыз болып табылады. Франция Конституциясының 3-бабына сәйкес дауыс беру жалпыға бірдей, тең және құпия болып табылады.

Сайлауды өткізу тәртібі арнайы заңдарда неғұрлым егжей-тегжейлі реттеледі. Кейбір мемлекеттерде сайлау құқығы кодификацияланды. Сонымен, Францияда, Беларусь Республикасында сайлау кодекстері қолданылады.

Англо-саксондық құқық жүйесі бар елдерде (Ұлыбритания, АҚШ, Канада) Парламент депутаттарын сайлау (АҚШ-та Президент) дәстүр бойынша өткізіледі. Мысалы, АҚШ президентінің сайлауы әр кібісе жылдың қараша айының бірінші сейсенбісінде өтеді. Сол күні өкілдер палатасы мен Сенаттың 1/3 бөлігі қайта сайланады. Бір уақытта қала әкімдері мен әкімдерінің үштен бірі сайланады.

Өздеріңіз білетіндей, кезекті сайлау АҚШ-та 2020 жылдың 3 қарашасында өтті, АҚШ-тың 46-шы президенті болып демократиялық партияның өкілі Джоозеф Байден сайланды.

7.2 Сайлау құқығының Конституциялық принциптері

Сайлау құқығының негізгі қағидаттары ретінде шет елдердің көпшілігінде: 1) жалпылық, 2) теңдік, 3) тікелей сайлау, 4) дауыс беру құпиясын қамтамасыз ету жарияланады. Жалпыға бірдей сайлау құқығы дегеніміз- белгілі бір жасқа толған елдің барлық азаматтары сайлауға қатыса алады. Рас, бұл ережеде ерекшеліктер бар, мысалы, сот қабілетсіз деп таныған адамдар. Көптеген елдерде сот үкімі бойынша қамауда отырған немесе бас бостандығынан айыруға сотталған адамдар өздерінің сайлау құқықтарын жүзеге асырмайды. Бірқатар елдерде әскери қызметшілер сайлауға қатыспайды. Сайлау құқығынан айыру, егер заңда міндетті дауыс беру белгіленген болса, соттың шешімі бойынша, оның ішінде сайлауға қатысудан жүйелі түрде жалтарғаны үшін жүргізілуі мүмкін. Жалпы ереже бойынша шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың сайлау құқығы жоқ. Алайда, олар белгілі бір уақыт өмір сүріп, салық төлеген жағдайда (Венгрия, Испания, Финляндия) жергілікті өзін-өзі басқару сайлауына қатыса алады. Ұлыбританияда сайлауға британдық достастыққа мүше мемлекеттердің азаматтары қатыса алады.

Тең сайлау құқығы сайлаушының сайлау нәтижелеріне әсер етуінің тең мүмкіндіктерін және сайланудың бірдей мүмкіндіктерін қамтиды.

Сайлау құқығының теңдігі халық саны бойынша тең сайлау округтерін құруды көздейді. Сайлау заңдары сайлау округтерінің тұрғындарының белгілі бір теңсіздігіне жол береді, әдетте бір бағытта 25-30%. Белгілі бір уақыт өткеннен кейін сайлау округтерінің шекаралары қайта қаралады (Ұлыбританияда – 15 жылдан кейін).

Тікелей сайлау дегеніміз - азаматтардың өз өкілдерін тікелей сайлауы. Тікелей сайлау арқылы Парламенттің төменгі палатасының, бір палаталы парламенттің депутаттары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары сайланады.

Көптеген елдерде парламенттердің жоғарғы палаталары (Бразилия, АҚШ), президенттер (Мексика, Франция) тікелей сайлау арқылы сайланады. Израильде тікелей сайлау арқылы премьер-министр сайланады.

Бірқатар елдерде жанама сайлауға да рұқсат етіледі. Олар азаматтардың ерік-жігерін бейнелейтінін білдіреді арнайы құрылған сайлау алқасы. Мысалы, АҚШ президентін сайлау кезінде сайлаушылар белгілі бір партияның сайлаушыларына дауыс береді, содан кейін сайлаушылар өз Штаттарының астаналарына жиналып, алдын-ала жарияланған Президенттікке кандидатқа дауыс береді. Сайлаушылардың дауыстары жинақталады.

Аргентинада жанама сайлау арқылы сенат, Францияда – жоғарғы палата, Германияда – федералды президент сайланады.

Дауыс беру құпиясы сайлаушының дауыс беруді оның ерік білдіруіне ықпал етуге мүмкіндік бермейтін жағдайларда жүзеге асыратынын білдіреді.

Әдетте сайлауға қатысу ерікті болып табылады. Бұл сайлаушылардың өздері сайлауға қатысуға немесе қатыспауға шешім қабылдағанын білдіреді. Алайда, сайлауға қатысудың төмен болуына байланысты олар көбінесе сайлау заңнамасы бойынша өткізілген деп танылмайды, бірқатар елдерде сайлауды елеменгі үшін санкциялар қарастырылған. Мысалы,

Австрияда, Бельгияда, Нидерландыда, Италияда сайлауға қатыспағаны үшін айыппұл түріндегі әкімшілік жауапкершілік қарастырылған.

7.3 Сайлау жүйелері: түсінігі мен түрлері

Сайлау жүйесі деп сайлауды өткізудің ерекшелігі түсініледі, ол депутаттыққа кандидаттарды ұсынудың ерекше тәртібінде және сайлаушылардың дауыстарын санау ерекшеліктерінде көрінеді.

Әлемдік тәжірибеде сайлау жүйелерінің екі түрі ерекшеленеді: мажоритарлық және пропорционалды.

Мажоритарлық сайлау жүйесінің негізінде көпшілік қағидаты жатыр, яғни сайлау округі бойынша сайланған кандидат белгіленген көпшілік дауысқа ие болды деп саналады. Бұл жүйе қарапайым, бірақ көбінесе әділетсіз, өйткені басқа кандидаттарға берілген дауыстар жоғалады.

Бұл жүйенің үш түрі ерекшеленеді: салыстырмалы көпшілік, абсолютті көпшілік және білікті көпшілік.

Салыстырмалы көпшіліктің мажоритарлық жүйесі-мажоритарлық жүйенің ең көп таралған түрі. Ол 43 елде қолданылады (соның ішінде АҚШ, Ұлыбритания, Канада, Австралия). Сайлауда жеңіске жету үшін басқа кандидаттарға қарағанда көбірек дауыс алу жеткілікті. Бұл жағдайда, әдетте, сайлаушылардың міндетті минимумы белгіленбейді, олардың қатысуымен сайлау өткізілді деп саналады (яғни, кворум). Егер тіркелген сайлаушылардың кез келген саны қатысса, сайлау заңды болады.

Абсолютті көпшіліктің көпшілік сайлау жүйесі сайлауда жеңіске жету үшін кандидатқа қарапайым көпшілік емес, міндетті түрде сайлауға қатысқан сайлаушылардың абсолютті (50% + 1 дауыс) көпшілік дауысы қажет екендігімен сипатталады.

Егер үміткерлердің ешқайсысы қажетті абсолютті ауырсыну шинасын ала алмаса, онда екінші кезең өткізіледі. Екінші кезеңде көп дауыс жинаған адам жеңімпаз болып саналады. Сайлауды өтті деп тану үшін барлық тіркелген

сайлаушылардың жартысынан көбі қатысуы қажет (сирек 25% немесе басқа сан).

Білікті көпшіліктің көпшілік жүйесі дауыс берудің жоғары деңгейін белгілейді. Мұндай сайлау жүйесі Парламент сессиясында (Италия) немесе арнайы сайлау алқаларында (ГФР) Президентті сайлау кезінде, сондай-ақ парламенттердің жоғарғы палаталарын (Австралия) құру кезінде қолданылады.

Көпшілік сайлау жүйесінің артықшылығы-сайлаушы партиялық тізімдерге емес, белгілі бір кандидатқа дауыс береді; бұл жүйе сайлаушы мен депутаттың байланысын арттырады.

Сонымен қатар, мажоритарлық жүйеде басқа кандидаттарға берілген сайлаушылардың дауыстары ескерілмейді; депутат өзінің сайлау округінің өкілі ретінде әрекет етеді, бұл аймақтық мүдделердің жалпыұлттық мүдделерден басым болуына ықпал етеді.

Пропорционалды сайлау жүйесі саяси партияға берілген сайлаушылар дауыстарының саны мен оның алған депутаттық мандаттарының саны арасындағы пропорционалдылық принципіне негізделген. Ол 60-тан астам елде жұмыс істейді.

Пропорционалды сайлау жүйесі әдетте дамыған партиялық жүйесі бар мемлекеттерде қолданылады. Оны қолдану аясы жыл сайын мажоритарлық жүйеге қарағанда айқын артықшылықтарына байланысты артып келеді.

Мұндай жүйе кезінде сайлау көп мандатты сайлау округтері бойынша өткізіледі; партиялар «партиялық тізімдерді» ұсынады, онда осы партиядан кандидаттар және олардың мандаттар алу кезектілігі көрсетіледі; сайлаушы партияға дауыс береді (демек, жалпы партиялық тізім үшін).

Сайлау қорытындысы бойынша партиялар арасындағы мандаттар партиялардың сайлауда алған дауыстарының санына пропорционалды түрде бөлінеді.

Пропорционалды сайлау жүйесінің маңызды элементі - сайлау кедергісі (тосқауыл). Егер партия сайлаушылардың қажетті дауыстарын жинаса ғана, ол парламенттік өкілдік алады. Мұндай тосқауыл қою Парламенттің тиімді жұмыс істеуі үшін жағдай жасауға ұмтылумен түрткі болады.

Әр түрлі елдердегі сайлау тосқауылының шегі 1-ден 10% - ға дейін. Мысалы: Израильде-1%; Данияда – 2%; Аргентинада, Испанияда – 3 %; Болгарияда, Венгрияда, Украинада, Швецияда, Италияда – 4%; Ресейде – 5%; Египетте – 8%; Түркияда-10%.

Пропорционалды сайлау жүйесінің жағымды жақтары ретінде мыналарды көрсетуге болады: қоғамдағы саяси күштердің орналасуын дәлірек көрсетеді; Парламенттің нақты құрылымына көмектеседі; биліктің жиі ауысуына ықпал етеді; көппартиялылық пен саяси плюрализмді нығайтады.

Сонымен бірге, мұндай сайлау жүйесі партиялардың кейбір жағдайларда бір-бірімен келісе алмауына, тұрақты үкімет құра алмауына, нақты депутаттар мен сайлаушылар арасында байланыс болмауына әкеледі.

Аралас сайлау жүйесі мажоритарлық және пропорционалды жүйелердің үйлесіміне негізделген. Ол симметриялы және асимметриялы болуы мүмкін.

Аралас сайлау жүйесі мажоритарлық және пропорционалды жүйелер бойынша сайланатын депутаттардың саны бірдей (тең) болған кезде симметриялы деп танылады. Мысалы, Ресейде Мемлекеттік Дума депутаттарының жартысы (225) бір мандатты округтер бойынша сайланады, ал қалған жартысы (225) партиялық тізімдер бойынша құрылады.

Ресейдегі соңғы парламенттік сайлау осындай жүйе бойынша 17-19 қыркүйекте өтті, 2021 жылдың 19 қыркүйегінде бірыңғай дауыс беру күні аяқталды. Мемлекеттік Думадағы өкілдікке сегіз партия ие болды: «Біртұтас Ресей» конституциялық көпшілікті сақтап, 324 орынға ие болды, Ресей Федерациясының Коммунистік партиясы-57, Әділ Ресей — 27, либералды-демократиялық Ресей партиясы-21, «Жаңа адамдар» — 13 орын. Бір мандат бойынша «Өсу партиясынан», «Отаннан» және «Азаматтық платформадан» үміткерлер алынды.

Аралас сайлау жүйесі мажоритарлық және пропорционалды жүйелер бойынша депутаттардың саны бірдей болмаған кезде асимметриялық деп танылады. Мысалы, Италия парламентінің төменгі палатасына 630 депутат кіреді, оның

475-і көпшілік, ал 155-і пропорционалды жүйелер бойынша сайланады. Польшада пропорционалды сайлау негізінде Парламенттің төменгі палатасын (Сеймді), ал басқасын (Сенатты) көпшілік сайлау негізінде сайлау көзделеді. Дәл осындай принцип Чехияда қолданылады.

Жапонияда нақты сайлау жүйесі жұмыс істейді. Осы жүйеге сәйкес сайлаушы сайланатын депутаттар санына қарамастан бір ғана дауыс беруге құқылы. Дауыс беру барысында ол сайлау бюллетенінде тек бір кандидатты белгілейді. Басқа кандидаттармен салыстырғанда көпшілік дауысқа ие болған кандидат сайланған болып саналады.

Біркатар елдерде дәстүрлі емес сайлау жүйелері қолданылады. Оларға мыналар жатады: жалғыз берілмейтін дауыс жүйесі (шектеулі дауыс); жинақталған дауыс беру; жалғыз берілетін дауыс жүйесі; араластыру.

Бірыңғай берілмейтін дауыс жүйесі (шектеулі дауысқа салу жүйесі) – көп мандатты округте бір ғана кандидатқа дауыс беру, нәтижесінде бірінен соң бірі ең көп дауыс жинаған бірнеше депутат (округтегі мандаттар саны бойынша) сайланады. Жапонияда 1993 жылға дейін қолданылған.

Кумулятивті дауыс беру-бұл көп мандатты округтегі дауыс беру жүйесі, онда сайлаушы бірнеше дауысқа ие (мандаттар санына тең) және бірнеше кандидаттарға да, бір бірнеше дауысқа да дауыс бере алады (яғни, өз дауыстарын «жинақтау»). Бұл жүйе Баварияда (ГФР) өзін-өзі басқару органдарын сайлауда қолданылады.

Бірыңғай берілетін дауыс жүйесі-сайлаушы бірнеше кандидаттарға артықшылық беру тәртібімен дауыс беретін жүйе. Мысалы, бұл жүйе Ирландия Конституциясымен бекітілген (16-бап).

7.4 Сайлау процесінің кезеңдері

Сайлау процесі – бұл сайлауды ұйымдастыру және өткізу бойынша заңмен және дәстүрмен реттелген қызмет.

Сайлау процесінің кезеңдері ретінде:

- 1) сайлауды тағайындау;
- 2) сайлау инфрақұрылымын құру (сайлау органдарын құру, сайлау округтерін «дайындау»; сайлау учаскелерін құру);
- 3) кандидаттарды тіркеу;
- 4) сайлау алдындағы үгіт;
- 5) дауыс беру және дауыстарды санау;
- 6) сайлау нәтижелерін жариялау.

Сайлауды тағайындау - бұл дауыс беру күнін анықтау және сайлауға дайындық іс-шарасының басталуы. Егер сайлау күні нақты анықталмаса, онда уәкілетті орган (парламент, президент) сайланатын органның (мысалы, Парламенттің) аяқталу мерзімі жақындаған сайын сайлау күнін (әдетте жексенбіге) ерікті түрде белгілейді.

Сайлау күні алдын-ала анықталған жағдайларда, олар тағайындалған болып саналады (оларды тағайындаудың ресми рәсімінсіз) және сайлау шаралары осы мерзім жақындаған сайын басталады (мысалы, мұндай тәртіп АҚШ президентін сайлауда белгіленген).

Сайлау инфрақұрылымын құру сайлау округтері мен учаскелерін құруды және сайлау органдарын қалыптастыруды көздейді.

Қазіргі уақытта сайлау геометриясының келесі әмбебап стандарттары белгіленді:

- сайлау округтері онда тұратын сайлаушылардың саны бойынша шамамен тең болуы тиіс;

- сайлау округінің біртұтас аумағы болуы тиіс (яғни округтің бір бөлігін елдің бір шетінде, бір бөлігін екіншісінде құруға болмайды);

- сайлау округтері провинциялар (жерлер, штаттар) шеңберінде құрылуы тиіс;

- әрбір провинцияда оның халқына пропорционалды округтер саны болуы тиіс.

Сайлау округтері құрылғаннан кейін олар неғұрлым ұсақ бірліктерге - қаладағы шағын ауданның немесе ауылдық жердегі елді мекеннің аумағын қамтитын және онда тұратын сайлаушылардың жалпы дауыс беру орны болып табылатын сайлау учаскелеріне бөлінеді.

Сайлау округтері бір мандатты (әр округтен бір депутат сайланады) және көп мандатты (әр округтен бірнеше депутат сайланады) болуы мүмкін. Президентті, парламентті жалпыұлттық партиялық тізімдер бойынша сайлау кезінде бүкіл ел бірыңғай сайлау округі бола алады.

Сайлауды дайындау мен өткізуді сайлау органдары жүзеге асырады. Сайлауды ұйымдастыру жөніндегі ең кең таралған орган - сайлау комиссиясы.

Деңгейіне қарай сайлау комиссиялары: учаскелік (жеке учаскенің деңгейі); округтік (округ деңгейі); аумақтық (провинция деңгейі); орталық (федералдық және т.б.).

Орталық сайлау комиссиясының төрағасы мен мүшелерін әдетте парламент тағайындайды және тұрақты негізде жұмыс істейді.

Кандидаттар ұсыну - таңдау жасалатын кандидаттарды іріктеу жүргізілетін сайлау процесінің айқындаушы сатысы.

Депутаттыққа кандидаттар бірнеше тәсілмен бөлінуі мүмкін:

1) саяси партиялар (партиялық тізімге енгізу жолымен немесе округтер бойынша ұсыну жолымен) - округтің аумағында орналасқан партиялық ұйымдардың жиналыстарында, жалпыұлттық съездерде жүзеге асырылады;

2) сайлаушылар - мұндай жағдайда кандидат өзін қолдап белгілі бір қол санын жинауға міндетті;

3) өзін-өзі ұсыну жолымен (қол жинау жолымен немесе қол жинамай).

Бірқатар елдерде (Францияда, Голландияда, Ұлыбританияда, Ирландияда) кандидат сайлау кепілін енгізуге міндетті. Кепіл сомасы кандидат белгілі бір ең аз дауыс жинаған жағдайда ғана қайтарылады.

Тіркеу үшін кандидат сайлану қағидаттарына жауап беруі керек және сайлауға сәйкес келмейтін лауазымдарды атқармауы керек. Мысалы, белгілі бір мемлекеттің азаматы

болу; белгілі бір жасқа жету; қандай да бір себептермен құқықтарымен шектелмеу.

Сайлау алдындағы үгітті депутаттыққа тіркелген кандидаттар да, саяси партиялар да жүзеге асырады.

Үгітті өткізудің ең көп тараған нысандары-митингілер; пикеттер; кандидаттардың, олардың жақтастарының, БАҚ-тағы қарсыластарының сөз сөйлеуі; кандидаттар арасындағы телекөпірлер; баспа өнімдерін (парақшалар, плакаттар, хаттар) тарату.

Сайлаудың маңызды бөлігі оларды қаржыландыру болып табылады. Әдетте бұл мәселе біріктірілген түрде шешіледі: ішінара мемлекеттік бюджеттен; ішінара саяси партиялардың қаражатынан; ішінара кандидаттың жеке сайлау қорларынан.

Сайлау процесінің соңғы кезеңі-дауыс беру, дауыстарды санау және сайлау нәтижелерін анықтау.

Дауыс беру сайлау күні сайлау учаскелерінде өтеді. Сайлау учаскелерінен алынған деректер округтік сайлау комиссияларына жіберіледі, онда округ бойынша жинақталады. Округ бойынша дауыс беру нәтижелері аумақтық сайлау комиссиясына беріледі, онда олардың негізінде провинция бойынша нәтижелер анықталады. Ақырында, аумақтық сайлау комиссиялары деректерді жалпы ел бойынша сайлауды қорытындылайтын Орталық сайлау комиссиясына жібереді.

Сайлаудың түпкілікті нәтижелері елде қабылданған сайлау жүйесіне сәйкес айқындалады.

Сайлауға байланысты абсентеизм (сайлаушылардың сайлауға келмеуі) сияқты құбылыс кеңінен таралды. Батыс Еуропа елдерінде абсентеизм деңгейі өте жоғары. Бұл жағымсыз құбылысты жеңу үшін бірқатар елдерде (Австрия, Бельгия, Греция, Люксембург) азаматтардың сайлауға қатысу міндеті қарастырылған.

Бақылау сұрақтары:

1. Сайлау құқығы дегеніміз не?
2. Сайлау құқығының негізгі көздерін атаңыз?
3. Сайлау құқығының қандай принциптерін білесіз?
4. Жанама сайлау нені білдіреді?

5. АҚШ президентін сайлаудың ерекшеліктері қандай?
6. Көпшілік сайлау жүйесі нені білдіреді және ол қайда қолданылады?
7. Пропорционалды сайлау жүйесінің ерекшеліктері қандай және ол қайда қолданылады?
8. Аралас сайлау жүйесі нені білдіреді?
9. Сайлау процесінің негізгі кезеңдерін атаңыз?
10. Абсентеизм дегеніміз не?

8 тақырып. РЕФЕРЕНДУМ

- 8.1 Референдум ұғымы. Референдум және плебисцит.
- 8.2 Референдум түрлері.
- 8.3 Референдум өткізуді ұйымдастыру.
- 8.4 Референдум қорытындыларын анықтау.

8.1 Референдум ұғымы. Референдум және плебисцит

Референдум (лат. «referendum» – хабарлануы тиіс) - бұл заң күші бар жалпымемлекеттік немесе жергілікті сипаттағы ең маңызды мәселелер бойынша сайлаушылардың дауыс беруі.

Референдум алғаш рет Швейцарияда 1439 жылы қаржылық жағдайды шешуде өткізілді. Содан бері жалпыхалықтық дауыс беру арқылы түрлі мәселелер шешіледі. 1974 жылы Грецияда референдум арқылы басқару формасы (монархиялық режимді сақтау немесе республикалық басқару формасына көшу) мәселесі шешілді. 2006 жылы Панамада референдум өтті, онда Панама мұхитаралық каналын модернизациялау мәселесі шешілді.

2016 жылғы 23 маусымда Ұлыбританияда елдің Еуропалық Одақтан шығуы туралы референдум өтті. Сайлаушылардың көпшілік дауысымен (52%) ЕО-дан шығу туралы шешім қабылданды.

Референдуммен қатар «плебисцит» ұғымы қолданылады. Ғылыми әдебиеттерде плебисцит мемлекет үшін тағдырлы мәселелер шешілетін референдумның ерекше түрін білдіреді.

Плебисциттердің мысалдары 1962 жылы Франция мен Алжирде Алжирдің тәуелсіздігі туралы плебисцит; 1988 жылы жаңа Каледонияда Франциядан мемлекеттік тәуелсіздік туралы плебисцит; 1995 жылы Канаданың Квебек провинциясының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы плебисцит (провинция тұрғындарының 51% - ы Квебек тәуелсіздігіне қарсы дауыс берді).

8.2 Референдум түрлері

Референдумдарды әртүрлі негіздер бойынша жіктеуге болады.

Өткізу әдісі бойынша референдумдар міндетті және міндетті емес. Мұндай референдум жалпыға бірдей міндетті болып саналады, ол арқылы осы мәселе шешілуі мүмкін (ол бойынша ешқандай өзге орган шешім қабылдауға құқылы емес). Құзыретті органның қалауы бойынша өткізілетін референдум факультативті болып танылады.

Референдумдар өздерінің заңды күші бойынша шешуші және консультативтік болып табылады. Мұндай референдум шешуші болып саналады, оның шешімдері ең жоғары заңды күшке ие және жаңа референдум өткізу жолымен жойылмайды немесе өзгертілмейді. Референдум консультативтік деп танылады, яғни ол тікелей заңды салдар туғызбайды және халықтың пікірін анықтау мақсатында өткізіледі, соның негізінде басқа құзыретті органдар тиісті шешім қабылдайды.

Сонымен қатар конституциялық және заңнамалық референдумдар ажыратылады. Конституциялық референдумда мемлекет Конституциясын қабылдау, конституциялық реформаларды жүргізу (оған өзгерістер не толықтырулар енгізу туралы) туралы мәселе шешіледі. Заңнамалық референдум заң қабылдау немесе бұрын халықтық дауыс беру арқылы қабылданған заңға түзетулер енгізу үшін өткізіледі.

Қолдану аясы бойынша референдум жалпыұлттық (ұлттық), егер ол бүкіл ұлт (мемлекет) көлемінде өткізілсе және федерацияның жекелеген субъектілерінде немесе әкімшілік-аумақтық бірліктерде өткізілсе, жергілікті болуы мүмкін.

8.3 Референдум өткізуді ұйымдастыру

Референдум өткізу рәсімі сайлау процесіне ұқсас, бірақ өзінің де ерекшеліктері бар.

Референдумды мемлекет басшысы (монарх немесе президент) тағайындауы мүмкін; парламенттің келісімімен мемлекет басшысы; мемлекет парламенті.

Референдум өткізу туралы бастама аталған мемлекеттік билік органдарынан не басқа да басқаруға уәкілетті субъектілерден: халық бастамасы, парламент депутаттары тобынан, үкіметтен, өңірлік билік органдарынан, федерация субъектілерінен (мысалы, Францияда, қалыптасқан конституция мен практикаға сәйкес, референдум өткізу жөніндегі бастама ел Президентіне тиесілі, Италияда дауыс беруді өткізу үшін сайлаушылардың 500 мың қолын жинау қажет немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдарының (5 облыстық кеңестерден 20) бастамасы қажет.

Референдумның дайындық бөлігі: референдумға қатысушылардың тізімдерін жасауды, референдумды ұйымдастыру мен өткізу жөніндегі органдарды қалыптастыруды, дауыс беру үшін учаскелер құруды қамтиды.

Референдумда шешілуге тиіс мәселе референдумның формасы болып табылады. Оның бюллетеньдегі тұжырымы референдум формуласы деп аталады.

Жалпы ереже бойынша референдумға мынадай: халықтың денсаулығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөнінде шұғыл шаралар қабылдауды талап ететін; арнаулы білімінің болуын болжайтын (бюджет, кадр саясаты, рақымшылық жасау және кешірім жасау мәселелері); мемлекеттің ішкі қаржылық міндеттемелерін орындау немесе өзгерту туралы.

8.4 Референдум қорытындысын анықтау

Референдумдағы шешімдер сайлаушылар санының абсолютті көпшілік даусымен (50% + 1 дауыс) не референдумға қатысқан сайлаушылар санының абсолютті көпшілік даусымен (50% + 1 дауыс), егер оған барлық тіркелген сайлаушылардың кемінде 50% қатысқан жағдайда қабылданады.

Референдум арқылы қабылданған шешім Парламент немесе өзге де мемлекеттік орган қабылдаған шешімнің заңдық күші бойынша жоғары болады. Оны тек жаңа халықтық дауыс беру арқылы өзгертуге болады.

Бақылау сұрақтары:

1. Референдум нені білдіреді және оның плебисциттен айырмашылығы неде?
2. Шет елдердегі референдумдардың қандай мысалдарын білесіз?
3. Референдум түрлерін атаңыз?
4. Қандай референдумдар Конституциялық болып саналады?
5. Шет елдерде референдумдарды кім тағайындайды?
6. Референдумның қандай кезеңдері бар?
7. Референдум формуласы дегеніміз не?
8. Референдум қорытындылары қалай анықталады?
9. Қазақстанда қандай референдумдар өтті?

9 тақырып.

МЕМЛЕКЕТ БАСШЫЛАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

9.1 Мемлекет басшысының ұғымы және заңдық формасы

9.2 Монарх - мемлекет басшысы. Монархтың құзыреті.

9.3 Президент - мемлекет басшысы. Оның мәртебесінің ерекшеліктері.

9.4 Президенттің өкілеттіктері. Президенттің жауапкершілігі.

9.1 Мемлекет басшысының ұғымы және заңдық формасы

Мемлекет басшысы – мемлекеттік лауазымдар иерархиясында жоғары орын алатын және ішкі саяси өмірде де, халықаралық аренада да мемлекет атынан өкілдік ететін тұлға.

Мемлекет пен құқық тарихында мемлекет басшысының екі формасы – монарх пен президент қалыптасты. Монарх мұрагерлік билікке ие болады және өз функцияларын өмір бойы жүзеге асырады. Президент белгілі бір мерзімге қызметке сайланады.

Қазіргі әлем елдерінде мемлекет басшысының рөлі конституциялық өкілеттіктердің көлеміне емес, басқару формасына, саяси режимге, елдегі күштердің арақатынасына, кейде осы лауазымды атқаратын адамның жеке қасиеттеріне байланысты.

Мемлекет басшысының әр елдегі ұстанымы тарихи дәстүрге, саяси жағдайға, осы лауазымды атқаратын адамның жеке қасиеттеріне байланысты ерекше болып табылады. Кейбір елдерде ол атқарушы биліктің басшысы бола алады (мысалы, АҚШ, Аргентина, Венесуэла, Ресей). Басқа елдерде президент билік тармақтары арасында делдал мәртебесіне ие (мысалы, Италия, Германия, Австрия, Венгрия). Монарх мемлекет басшысы ретінде биліктің барлық тармақтарын (мысалы, Ұлыбританияда, Жапонияда) бейнелей алады.

Мемлекет басшысы көбінесе жеке тұлға болып табылады, дегенмен алқалы Мемлекет басшысының институты да кездеседі. Сонымен, 1958 жылдан 1963 жылға дейін Иракта алқалы Мемлекет басшысы жұмыс істеді. 1990 жылдан 1994 жылға дейін Мемлекет басшысының Йемендегі өкілеттігін бес адамнан тұратын парламент сайлаған Президенттік Кеңес жүзеге асырды. Алқалы Мемлекет басшысы Алжир мен Суданда да болды.

1999 жылғы Швейцария Конституциясына сәйкес Мемлекет басшысы мен Үкіметтің өкілеттіктерін алқалы орган – Федералды кеңес жүзеге асырады. Оны Парламент сайлайды және 7 мүшеден тұрады. Олардың бірі әр жылдың желтоқсанында Президент болып сайланады (лауазымы бойынша ол федералды кеңестің төрағасы болып табылады).

9.2 Монарх - мемлекет басшысы.

Монархтың құзыреті

Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін монархия әлемдегі басқарудың басым түрі болды. Содан кейін көптеген елдерде республика монархияны алмастырды.

Осы уақытқа дейін Еуропада 10 монархия қалды: Бельгия, Ұлыбритания, Дания, Лихтенштейн, Люксембург, Монако, Нидерланды, Норвегия, Испания және Швеция.

Монархтың өкілеттігі Парламентпен шектеледі. Дегенмен, олар дәстүр бойынша әсерлі болып қала береді. Түсінікті болу үшін Ұлыбританияның патшайымы Елизавета II мәртебесін келтіруге болады (Толық аты – Елизавета Александра Мария). Ол 1952 жылы 6 ақпанда, жиырма бес жасында, әкесі Король Джордж VI қайтыс болғаннан кейін таққа отырды. Ол Британдық Ұлттар достастығының басшысы және Ұлыбританиядан басқа 15 тәуелсіз мемлекеттің патшайымы (Австралия, Антигуа және Барбуда, Багам аралдары, Барбадос, Белиз, Гренада, Канада, Жаңа Зеландия, Папуа-Жаңа Гвинея, Сент-Винсент және Гренадиндер, Сент-Китс және Невис, Сент-Люсия, Соломон аралдары, Тувалу, Ямайка), сондай-ақ Англия шіркеуінің

басшысы және Ұлыбритания Қарулы Күштерінің Жоғарғы Қолбасшысы.

Монархияларда мемлекет басшысы өз лауазымын және өз титулын (король, император, әмір, сұлтан және т.б.) мұра бойынша алады және тапсырады. Бұл тұрғыдан 1831 жылғы Бельгия Конституциясының 85-бабы (түзетулермен) көрнекі болып табылады, оған сәйкес «Королдің конституциялық өкілеттіктері тікелей, табиғи және заңды ұрпақта мұрагерлік болып табылады»....

Монарх Мемлекет басшысы ретінде келесі артықшылықтарға ие:

- 1) таққа отыру құқығы (монарх болу құқығы);
- 2) титулға құқық (титулға әдетте монархтың аты, оның нөмірі және салтанатты префиксі кіреді, мысалы, Ұлы мәртебелі Испания Королі Филипп VI (Фелипе Хуан Пабло Альфонсо де Тодос лос Сантос де Бурбон және Греция);
- 3) билік рәміздеріне құқық (тәж, таяқ, мөр және т. б.);
- 4) аулаға құқық;
- 5) «өркениет парағына» құқық (мазмұны);
- 6) рәсімге құқық (ерекше рәсімдер).

Абсолютті және дуалистік монархияларда (негізінен Таяу Шығыста) монарх елді басқарудың нақты өкілеттіктеріне ие. Әдет-ғұрып-бірақ мұндай монархтар өздері атқарушы билік органдарын құрады, көбінесе заң шығарушы және сот тармақтарын басқарады, шіркеу басшылары болып табылады.

Еуропа елдеріндегі монархтар, Жапония сияқты, әдетте ресми өкілеттіктерге ие. Мысалы, олар өз атынан Жоғары мемлекеттік лауазымдарға (премьер-министрлер, министрлер және т.б.) тағайындауды жүзеге асырады, бірақ мұны Парламенттің келісімімен жасайды. Монархтардың құқықтық актілеріне Премьер-Министр немесе басқа лауазымды адам қарсы тұрады.

Монархиялық биліктің айрықша ерекшелігі-тақты (билікті) мұрагерлікке беру. Сонымен бірге билікті мұрагерліктің бес жүйесі бар:

- тақ қатаң түрде ерлер желісі бойынша беріледі (Жапонияда, Бельгияда, Азия елдерінде жұмыс істейді);

- дәстүрлі Кастилия - тақ ерлер мен әйелдер желісі бойынша беріледі, бірақ әйел монархтың ұлдары болмаған жағдайда ғана мұрагер болады (мұндай жүйе Ұлыбритания мен Испанияда қабылданған);

– қазіргі Кастилия - таққа монархтың бірінші баласы – ұлы немесе қызы «тең дәрежеде» мұрагер болады (Швеция мен Норвегияда орнатылған);

- Габсбург-әйел тұқым қуалайтын ер мұрагерлер болмаған кезде ғана мұрагер болады (мұндай жүйені Ресейде Павел I орнатқан);

- монарх өзінің мұрагерін өзі анықтайтын жүйе.

Тарихта сайланған монархиялар бар (мысалы, Литваның Ұлы герцогтігінде және Достастықта сөйлеген сөзінде князь (патша) бос орынды босату кезінде Парламент сайлады. Қазіргі әлемде монархты Кувейт пен Сауд Арабиясындағы корольдік отбасы сайлайды. Малайзияда жоғарғы монархты 9 сұлтанат сұлтандар сайлайды, ал Біріккен Араб Әмірліктерінде 7 Әмір Федерация әмірін сайлайды.

9.3 Президент - мемлекет басшысы. Оның мәртебесінің ерекшеліктері

Президент-белгілі бір мерзім ішінде Мемлекет басшысының функцияларын жүзеге асыратын сайланған лауазымды тұлға.

Іс жүзінде президентті сайлаудың бес тәсілі ерекшеленеді: 1) Парламент; 2) тікелей сайлау арқылы; 3) сайлау алқасы; 4) кең сайлау алқасы; 5) референдум.

Сайлаудың бірінші әдісі Чехияда, Венгрияда, Латвияда, Эстонияда, Молдовада, Грецияда, Израильде қолданылады. Бұл жағдайда президент Парламент алдында және қатаң конституция алдында жауап береді. Парламенттің сайлауы бүкілхалықтық сайлау сияқты үлкен материалдық шығындарға әкелмейді. Әдетте, президент бірнеше дауыс беру кезеңінде барлығына сәйкес келетін тұлға табылғанға дейін сайланады.

Сайлаудың екінші тәсілі – жалпыхалықтық сайлау арқылы-біріншісіне қарағанда кең таралған. Көбінесе бұл сайлау екі

кезеңде өтеді. Бірінші кезеңге барлық тіркелген үміткерлер қатысады. Сайлауға сайлаушылардың 50% - дан астамы қатысқан жағдайда, екінші кезеңге өту үшін басқа кандидаттарға қарағанда көбірек дауыс жинау қажет. Жеңімпаз-көп дауыс жинаған кандидат болып есептеледі.

Сайлау алқасы президентті сайлауды аймақтардан арнайы делегаттар жүзеге асырады деп болжайды. Бұл әдіс АҚШ-та қолданылады.

Президентті сайлау кезінде арнайы форум Парламент депутаттары мен ел өңірлерін өкілдерін арнайы жиналысқа шақырады. Мысалы, ГФР-да Федералды жиналыс шақырылады, оған Бундестаг депутаттары және әр жерден белгілі бір делегаттар кіреді. Сол қағида сияқты Үндістан Президентін сайлау жөніндегі алқа құрылады. Италияда ел Президентін Парламент мүшелері (945 адам) және барлық облыстардың өкілдері сайлайды.

Кейбір елдерде президенттер референдум өткізу арқылы сайланды. Осылайша әр уақытта Хафез Асад пен Башар Асад (Сирия), Саддам Хусейн (Ирак), Хосни Мұбарак (Египет) сайланды.

Президент лауазымына үміткерлерге әдетте мынадай талаптар қойылады: 1) елдің азаматтығы; 2) елде белгілі бір мерзім ішінде тұру (5 жылдан 15 жылға дейін); 3) белгілі бір жасқа жету (әдетте 35 жас).

Кейбір елдерде президенттікке үміткерлерге қосымша талаптар қойылады, атап айтқанда жергілікті ұлтқа (Түрікменстан, Абхазия); мемлекеттік тілді білу (Украина); жоғары білімнің болуы (Әзірбайжан); Тәуелсіздік соғысына міндетті қатысу (Алжир).

Президенттің өкілеттік мерзімі екі жылдан жеті жылға дейін белгіленген. Ең көп таралған нұсқа-4-5 жыл. АҚШ-та-4 жыл, Ресейде-6 жыл.

Демократияның маңызды жаулап алуы - президент болу құқығын екі мерзімнен артық шектеу. Мұндай шектеудің мақсаты - Президенттің өмір бойғы билігінің пайда болуына жол бермеу. Бұл норма алғаш рет АҚШ Конституциясына түзету ретінде бекітілді (1951 жылдан бастап күшіне енді).

Кейбір елдерде, мысалы, Мексикада бір ғана мерзім президент бола алады.

Әдетте Президенттің кез-келген басқа лауазымды немесе депутаттық мандатты біріктіруіне тыйым салынады. Президент қол сұғылмаушылықты, сондай-ақ бірқатар басқа артықшылықтарды пайдаланады: стандарт құқығы, арнайы сыйақы, күзет және т. б.

9.4 Президенттің өкілеттіктері. Президенттің жауапкершілігі

Президент әдетте келесі өкілеттіктерді жүзеге асырады:

1. Халықаралық шарттарды бекітеді; шетел мемлекеттерінің және халықаралық ұйымдардың дипломатиялық өкілдерінің сенім грамоталары мен кері шақыру грамоталарын қабылдайды; елге ресми сапармен келген мемлекет басшыларын қарсы алады және шығарып салады; халықаралық келіссөздер жүргізеді;

2. Парламент сайлауының күнін тағайындайды, парламент алдында жолдау жасайды немесе бағдарламалық сөз сөйлейді;

3. Парламентке премьер-министрдің кандидатурасын ұсынады және оның отставкасын қабылдайды; премьер-министрдің ұсынысы бойынша министрлерді тағайындайды және қызметінен босатады; кейбір елдерде министрлер кеңесінің отырыстарын шақырып, оларға төрағалық етеді;

4. Елдің қарулы күштерінің жоғарғы бас қолбасшысы болып табылады және оның қауіпсіздігіне жауап береді. Президент армия мен флоттың, ішкі әскерлердің жоғарғы командалық құрамын тағайындайды және жоғары әскери атақтар береді;

5. Ел аумағында немесе оның бір бөлігінде төтенше жағдай жариялайды, федерация субъектілерінде президенттік басқаруды енгізеді;

6. Жоғарғы немесе басқа соттардың судьяларын, бас прокурорды өз бетінше тағайындайды немесе парламентке ұсынады;

7. Зандарға қол қояды немесе оларды бекітеді, сондай-ақ парламент жеңе алатын кейінге қалдырылған вето қолдануға құқылы;

8. Ордендермен, медальдармен және басқа да марапаттармен марапаттайды, құрметті атақтар береді;

9. Рақымшылық жасау құқығын жүзеге асырады;

10. Азаматтық беру және одан шығу мәселелерін шешеді, баспана ұсынады.

Заң шығару процесіне әсер етуге мүмкіндік беретін өкілеттіктерден басқа, президент көптеген елдерде өзінің нормативтік актілерін (қаулы, жарлықтар, бұйрықтар, және т.б.) шығару құқығын пайдаланады.

Президенттің жауапкершілігінің негіздері Конституцияда белгіленеді. Президентті жауапқа тарту рәсімінің өзі Конституцияда немесе арнайы заңда қол қойылған.

Мұндай жауапкершіліктің ең көп тараған негізі- мемлекетке опасыздық жасау немесе өзге де ауыр қылмыстар жасау (Ресей, Румыния, Беларусь), мемлекетке опасыздық жасау немесе Конституцияға қол сұғу (Италия), мемлекетке опасыздық жасау немесе өзге де қылмыс (Украина).

Әлемдік тәжірибеде мемлекет басшысын жауапкершілікке тартудың бірнеше нұсқасы бар. Кейбір жағдайларда Парламент жауапқа тарту туралы мәселені қозғайды және оны сот шешеді (Франция, Италия, Португалия, Болгария). Басқа жағдайларда парламент Президенттің жауапкершілігі туралы мәселені өз бетінше шешеді (мысалы, АҚШ-та). Кейбір елдерде мәселені парламент бастайды және ол референдум арқылы шешіледі (Австрия, Исландия, Румыния).

Президент қызметінен мерзімінен бұрын шыққан жағдайда оны ауыстыру туралы мәселе әртүрлі тәсілдермен шешіледі. Бірқатар елдерде вице-президент лауазымы қарастырылған (АҚШ, Үндістан, Бразилия, Болгария, Коста-Рика, Сирия). Президент лауазымындағы бос орын кезеңінде Мемлекет басшысының міндеттерін Парламенттің жоғарғы палатасының төрағасы (Франция, Италия, ГФР) не парламент төрағасы, егер парламент бір палаталы болса (Венгрия)

немесе Үкімет басшысы (Австрия, Финляндия, Беларусь) атқара алады.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазіргі әлемде мемлекет басшысының қандай формалары бар?
2. Монархиялық басқару формасының ерекшеліктері қандай?
3. Монархтың қандай артықшылықтары бар?
4. Биліктің мұрагерлік жүйелері қандай?
5. Президенттік басқару формасының ерекшеліктері қандай?
6. Президентті сайлаудың қандай жолдарын білесіз?
7. Әдетте Президентке қандай талаптар қойылады?
8. Президент әдетте қандай өкілеттіктерді жүзеге асырады?
9. Президенттің жауапкершілігінің негіздері қандай?
10. Президент лауазымы қалай ауыстырылады?

10-тақырып. ПАРЛАМЕНТТІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

10.1 Парламент және парламентаризм.

10.2 Парламенттердің түрлері және оларды қалыптастыру тәртібі.

10.3 Парламенттердің құрылымы және қызметін ұйымдастыру.

10.4 Парламенттердің негізгі өкілеттіктері және олардың қызмет нысандары.

10.5 Заң шығару процесінің кезеңдері.

10.6 Парламент депутаттарының мәртебесі.

10.1 Парламент және парламентаризм

Парламент (французша «parler» немесе латынша «parlare» – «сөйлеу») – бұл мемлекеттің ең жоғарғы заң шығарушы және өкілдік органы. Әлемдегі алғашқы парламент ретінде 1265 жылы құрылған британдық парламент саналады. Парламенттердің кеңінен таралуы Ұлы француз революциясы және АҚШ-тың тәуелсіздік үшін соғысы дәуірінен басталды. XIX ғасырдың парламенттері цензура қағидаты бойынша құрылды, бұл тек буржуазия өкілдерінің сайлануына мүмкіндік берді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін демократия принциптері күшейген кезде парламенттердің рөлі артты. Еуропа елдерінде парламенттер биліктің негізгі органдары болып табылады.

«Парламентаризм» ұғымы парламентпен байланысты. Бұл Парламенттің қоғам өміріндегі орны мен рөлі туралы ілімді білдіреді. Парламентаризм теориясына сәйкес, парламент халықтың атынан және оның мүддесі үшін ең жоғары заңды күші бар шешімдер (заңдар) қабылдауға шақырылған халық сайлайтын билік органы ретінде әрекет етуі керек. Парламентаризмнің негізгі белгісі-еркін және әділ

сайлау арқылы сайланатын және тұрақты негізде жұмыс істейтін жалпыұлттық өкілді мекеменің болуы.

10.2 Парламенттердің түрлері және оларды қалыптастыру тәртібі

Шет елдердегі парламенттер құрылымы бойынша екі түрге бөлінеді: бір палаталы және екі палаталы.

Бір палаталы (монокамералды) парламенттер аумағы бойынша шағын унитарлық мемлекеттерде бар. Мысалы, Швецияда, Латвияда, Литвада, Эстонияда, Венгрияда, Болгарияда, Грецияда, Словакияда, Португалияда.

Екі палаталы (екі камералы) парламенттер, әдетте, Федеративті мемлекеттерде бар. Мұндай парламенттерде бір палатаны (төменгі деп аталады) бүкіл халық тікелей сайлайды және жалпы халықтың мүдделерін білдіреді; ал екінші палата (жоғарғы деп аталады) федерация субъектілерінің мүдделерін білдіреді және олар қалыптастырады. Мұндай парламенттер АҚШ, Ресей, Үндістан, Бразилия, Германия, Мексикада жұмыс істейді.

Тарихи дәстүрлерге сәйкес және саяси күштердің (партиялардың) қалыптасуына байланысты екі палаталы парламенттер унитарлық мемлекеттерде де бар. Мысалы, Ұлыбританияда, Францияда, Италияда, Испанияда. Бельгия, Голландия, Жапония, Швейцария. Кейін Польшада, Чехияда, Румынияда, Өзбекстанда, Беларусьияда екі палаталы парламенттер құрылды.

Иллюстрация үшін екі палаталы парламенттердің құрылымы бар кесте келтірілген (3-кесте).

Әлемдегі ең үлкен парламент-Бүкілқытайлық халық өкілдерінің жиналысы. 1982 жылғы ҚХР Конституциясына сәйкес Парламентте жалпы саны 3000 адамнан аспайтын Қытай қоғамының негізгі топтары ұсынылуы керек. Халық өкілдері бес жыл мерзімге сайланады (Қарулы Күштерден іріктеледі). Халық өкілдерінің толық құрамынан 400 мүшеден тұратын Тұрақты комитет ("кіші парламент") құрылады. Ол тұрақты жұмыс істейтін заң шығарушы орган.

Әлемдегі ең кішкентай парламент – Лихтенштейнде (15 депутат).

3-кесте

Екі палаталы парламенттердің құрылымы:

Мемлекет атауы	Парламент атауы	Жоғары палата	Төменгі палата
АҚШ	Конгресс	Сенат – 6 жылға сайланған 100 сенатор, әр штаттан 2 адам	Өкілдер палатасы – Екі жылға сайланған 435 конгрессмен
Ұлыбри- тания	Британдық парламент	Лордтар палатасы - 770 мұрагерлік пэр, 450 тағайындалған пэр, 26 рухани лорд, 12 су-дебалық лорд	Қауымдар палатасы - мажоритарлық жүйе бойынша 5 жылға сайланатын 659 депутат
Франция	Парламент	Сенат - Үйлесімді жүйе бойынша тандаушы- лар алқасы 9 жылға сайлайтын 305 сена- тор	Ұлттық жиналыс - мажоритарлық сайлау жүйесі бойынша 5 жылға сайланатын 577 депутат
ГФР	Парламент	Бундесрат – Жер үкіметтері бер- ген 68 мүшенің им- перативті мандаты бар	Бундестаг - аралас жүйе бойынша 4 жылға сайланатын 656 депутат
Италия	Парламент	Сенат – 5 жылға сайланған 315 сенатор	Депутаттар палатасы – 5 жылға сайланатын 630 депутат
Жапония	Парламент (Коккай)	Кеңесшілер Пала- тасы – 6 жылға сайланатын 252 мүше, әр 3 жыл сайын құрамы жаңартылады	Өкілдер палатасы – 4 жылға сайланатын 511 мүше

Мемлекет атауы	Парламент атауы	Жоғары палата	Төменгі палата
Польша	Сейм и Сенат	Сенат – Көп мандатты округтерде 4 жылға мажоритарлық жүйе бойынша сайланған 100 сенатор	Сейм – 4 жылға пропорционалды жүйе бойынша сайланатын 460 депутат
Индия	Парламент	Халық палатасы – 6 жылға сайланатын 525 депутат	Мемлекеттік кеңес – 2 жылға сайланған 250 мүше. Мемлекеттік Кеңестің 1/3 бөлігі жаңартылады

10.3 Парламенттердің құрылымы және қызметін ұйымдастыру

Парламент сессияда төрағаны (спикерді - ағылшынша «speaker» - спикер) сайлайды. Дәстүр бойынша ол ең ірі партиялық фракцияның өкілі болады.

Парламентті немесе палаталарды басқаруды алқалы орган: бюро (Испания), төралқа (Финляндия) да жүзеге асыра алады.

Парламент палаталарының регламенттеріне сәйкес төрағаның келесі өкілеттіктері бар: парламент палатасының отырыстарын ашады және жабады; отырыстардың күн тәртібін айқындайды, оларға төрағалық етеді; жарыссөздерге басшылық жасайды, депутаттарға және үкімет мүшелеріне сөз береді; дауыс беру нәтижелерін жариялайды; парламенттің ұйымдастырушылық-техникалық қызмет көрсетуіне байланысты жұмысты басқарады; парламентке бөлінген қаржы қаражатына билік етеді.

Парламенттің маңызды құрылымдық элементі парламенттік фракциялар болып табылады. Бұл-бір саяси партияға жататын депутаттардың бірлестіктері. Әдетте фракция құруға құқылы депутаттардың ең аз саны белгіленеді. Мысалы, Францияның Ұлттық жиналысында фракция 20 мүшеден тұруы керек. Фракция төрағасы немесе оның жетекшісі палаталардың басқарушы органдарына кандидатуралар ұсынады,

Мемлекет басшысымен, Үкіметпен, түрлі лауазымды тұлғалармен байланыста болады.

Англо-саксон құқығы елдерінде парламенттік функциялар тағайындалады, олар өз фракциясының мүшелерінің дауыс беруін қадағалайды, сонымен қатар парламентшілердің дауыс беруге қатысуын қамтамасыз етеді.

Палаталардың комиссиялары (комитеттері) Парламенттің құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл-депутаттар (әр Палатада немесе екі палатада бірлесіп) өз өкілеттіктерін неғұрлым нақты және тиімді жүзеге асыру үшін құратын құрылымдық бөлімшелер.

Комиссиялар (комитеттер): тұрақты және уақытша болып бөлінеді. Тұрақты комиссиялар Парламент өкілеттігінің бүкіл мерзіміне немесе сессияны өткізу кезеңіне құрылады. Уақытша комиссиялар қандай да бір нақты міндеттерді шешу үшін құрылады және көрсетілген мақсатқа жеткеннен кейін таратылады.

Комиссиялар мамандандырылған (немесе салалық) және мамандандырылмаған (немесе әмбебап) болуы мүмкін. Мамандандырылған комиссиялар өз құзыретіне сәйкес істердің белгілі бір шеңберін қараумен айналысады. Олардың негізгі міндеті-негізгі министрліктердің қызметін бақылау. Мамандандырылмаған комиссиялардың белгілі бір бейіні болмайды және Палатаның тиісті органының шешімі бойынша кез келген істі қарауға қабылдайды.

Комиссияларды құру тәртібі әртүрлі, бірақ парламенттік фракциялардан пропорционалды өкілдік принципі әрқашан сақталады.

Тәртіпті сақтау үшін Парламент Мәжілісінің залында квестор лауазымдары енгізіледі.

10.4 Парламенттердің негізгі өкілеттіктері және олардың қызмет нысандары

Өз функцияларын орындау үшін Парламентке Конституциямен және басқа заңдармен бекітілген билік өкілеттіктері беріледі.

Парламенттердің екі түрі олардың өкілеттіктерінің көлеміне қарай бөлінеді: шектеулі және шектеусіз құзыреті бар.

Құзыреті шектеулі парламенттерде заңдар қабылдануы мүмкін мәселелердің тізбесі белгіленеді. Бұл тәртіп Францияда, Германияда, Австрияда, Үндістанда, Ресейде, Беларусь- сияда. Англо-саксондық жүйесі бар елдерде, әдетте, Парламенттің шексіз өкілеттіктері қолданылады.

Парламенттердің өкілеттіктерін олардың қызмет салалары бойынша да бөлуге болады. Әдетте парламенттердің келесі өкілеттік салалары бөлінеді:

- 1) заң шығару саласы (Парламент жұмысының негізгі бағытын құрайды);
- 2) қаржылық өкілеттіктер (мемлекеттік бюджетті қабылдау және салықтарды белгілеу);
- 3) мемлекеттік органдар мен мекемелердің, ең алдымен атқарушы биліктің қызметіне бақылауды жүзеге асыру;
- 4) сыртқы саясат, қорғаныс және қауіпсіздік саласындағы өкілеттіктер (соғыс және бейбітшілік мәселелерін шешу);
- 5) мемлекеттік органдарды қалыптастыруға, лауазымды адамдарды тағайындауға немесе сайлауға байланысты өкілеттіктер;
- 6) парламенттердің сот өкілеттіктері (президентке қатысты импичмент рәсімін жүзеге асыру, рақымшылық жасау туралы заң қабылдау);
- 7) бақылау өкілеттіктері, оның ішінде Үкімет қызметіне қатысты.

Үкімет пен басқа органдардың қызметін бақылау парламенттік қызметтің барлық кезеңдерінде: депутаттардың сессияларда сөйлеген сөздері кезінде, парламенттік комиссиялар

(комитеттер) арқылы, сондай-ақ Парламент депутаттарының атынан сауалдар жіберу арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Үкіметтің қызметін бақылаудың маңызды нысаны Үкіметке сенім немесе сенімсіздік мәселесін қою болып табылады. Бұл мәселе Парламент сессиясында міндетті талқылауға жатады және ол бойынша дауыс беру жүргізіледі.

Парламент жұмысының негізгі нысаны сессия, яғни барлық депутаттар қатысатын және негізгі шешімдер қабылданып отырыс болып табылады. Сессиялар кезекті (әдеттегідей өткізіледі) және кезектен тыс (депутаттардың, палата төрағасының немесе Мемлекет басшысының талабы бойынша өткізіледі) болуы мүмкін.

Парламенттік сессиялар депутаттардың демалыс уақытынан басқа тұрақты болуы мүмкін, сонымен қатар жылына бір-төрт рет шақырылуы мүмкін. Сессиялар арасында депутаттар комиссияларда (комитеттерде) жұмыс істейді.

Депутаттардың негізгі жұмысы заңдарды дайындау және қабылдау болып табылады. Бұл жұмыс заң шығару процесі деп аталды.

10.5 Заң шығару процесінің кезеңдері

Парламенттік практикада осы процестің мынадай кезеңдері айқындалды: 1) заңнамалық бастама; 2) заң жобасын талқылау; 3) заң қабылдау; 4) заңды санкциялау, промульгациялау және жариялау.

Заң шығару бастамасы деп белгіленген рәсімге сәйкес уәкілетті субъектінің заң жобасын ресми енгізуі және Парламенттің енгізілген заң жобасын қарау міндеті түсініледі.

Заң шығару бастамасының құқығын субъектілердің шектеулі тобы пайдаланады. Оларға әдетте мыналар жатады: Парламент депутаттары; Үкімет; Мемлекет басшысы; Федерация немесе әкімшілік-аумақтық құрылымдар; Жоғарғы сот органдары; арнайы органдар мен мекемелер; заңмен белгіленген сайлаушылар саны (АҚШ, Швейцария, Италия, Испания, Беларусь).

Екінші кезең-заң жобасын талқылау. Ол заң жобасын парламенттік комиссияларда (комитеттерде), сондай-ақ Парламент сессияларында бірнеше оқылымда қарауды көздейді.

Бірінші оқылым-заң жобасының бастамашысы тыңдалады және оған сұрақтар қойылады. Осы кезеңде осы заңды қабылдау қажеттілігі туралы мәселе шешілуде. Заң жобасы бірінші оқылымда қабылданған жағдайда, ол одан әрі әзірлеу үшін тиісті комиссияға жіберіледі. Комиссияның жұмысы баяндама жасаумен және палатада сөз сөйлеу үшін баяндамашыны тағайындаумен аяқталады.

Екінші оқылым заң жобасын егжей-тегжейлі талқылауды қамтиды. Ол әрбір бапты және оған қатысты түзетулер мен толықтыруларды қараудан тұрады. Дауыс беру ұсынылған түзетулер бойынша және жалпы бап бойынша жеке жүргізіледі.

Заңды қабылдау үшін кворум қажет, яғни олар шешім қабылдай алатын депутаттар саны. Кейбір парламенттерде нақты көрсеткіш белгіленуі мүмкін. Мысалы, Ұлыбританияның қауымдар палатасында заң күші бар шешім қабылдау үшін кемінде 40 депутат (палатаның толық құрамы – 635 депутат) қатысуы қажет. Көбінесе шешім қабылдау үшін депутаттардың жалпы санына пайыз белгіленеді (50% плюс бір дауыс немесе палатаның барлық мүшелерінің 2/3 дауысы).

Егер оған дауыс берілсе, заң қабылданды деп саналады: қарапайым көпшілік-әдеттегі заңды қабылдау үшін; білікті көпшілік – конституциялық және қаржылық заңдарды қабылдау үшін. Дауыстар тең болған кезде жоба қабылданбады деп есептеледі, жеребе тартылады немесе Палата Төрағасының (АҚШ Конгресінің Сенатында) дауысы шешуші болып танылады.

Екі палаталы Парламентте заң жобасы палаталардың бірінде қабылданғаннан кейін екіншісіне беріледі, онда сол тәртіппен қаралады. Екінші палата заң жобасын қабылдай алады, сонымен қатар оны қабылдамауы мүмкін. Соңғы жағдайда Парламенттің төменгі палатасы заң жобасын қайта талқылауға бастамашы бола алады және оны білікті көпшілік дауыспен қабылдай алады (толық құрамның 2/3 бөлігі). Бұл жоғарғы палатаны заң жобасын қайта қарауға және қажет

болған жағдайда заң жобасын пысықтау үшін келісім комиссиясын құруға міндеттейді.

Парламент қабылдаған заң жобасы Мемлекет басшысының бекітуіне жіберіледі. Бұл әдетте оның мәтініне қол қою арқылы болады. Қол қоюдан бас тартылған жағдайда, егер Мемлекет басшысының кейінге қалдырылған вето құқығы болса, заң жобасы қайта қарауға қайтарылады. Парламент заң жобасын қайта қабылдағаннан кейін оған Мемлекет басшысы қол қоюы керек.

Промульгация-бұл Мемлекет басшысының заң шығару қажеттілігі туралы бұйрығы бар арнайы актіні шығаруы.

Заңдар арнайы баспа басылымында жарияланады. Олар, әдетте, жарияланғаннан кейін біраз уақыттан кейін заңды күшіне енеді.

10.6 Парламент депутаттарының мәртебесі

Депутаттың құқықтық мәртебесі-оның Конституциямен және заңдармен бекітілген құқықтарының, артықшылықтары мен міндеттерінің жиынтығы.

Депутаттардың құқықтық мәртебесіне «иммунитет» және «индемнитет» сияқты ұғымдар тән.

Иммунитет (депутаттық қол сұғылмаушылық) қылмыс жасалған жерде ұсталған жағдайларды қоспағанда, Парламент мүшесін Парламенттің немесе оның басшы органдарының (спикердің, бюроның) келісімінсіз қылмыстық қудалауға, қамауға алуға, ұстауға, жеке тінту жүргізуге болмайтынын білдіреді.

Бірқатар елдердің заңнамасында депутаттардың иммунитетінің бірқатар ерекшеліктері бар. Мысалы, Жапонияда бұл мәжбүрлеу шараларын сессия кезінде депутатқа қолдануға болмайды. АҚШ-та иммунитет сатқындық, ауыр қылмыстар жасау және қоғамдық тәртіпті бұзу жағдайларына қолданылмайды. ГФР Бундестагы парламент жұмысының басында шешім қабылдайды, оған сәйкес полицияға негізделген күдік туындаған жағдайда палатаның арнайы шешімінсіз депутаттарға қарсы тергеу жүргізу құқығы беріледі.

«Индемнитет» ұғымы депутаттық функцияларды орындау үшін қажетті материалдық жоспардың бірқатар депутаттық артықшылықтарын білдіреді. Атап айтқанда, Парламентке өз сөздері үшін жауапкершілік көтермеу құқығы; ақшалай сыйақы алу құқығы; көмекшілердің қызметтерін пайдалану және олардың жұмысына бюджет есебінен ақы төлеу құқығы; көлік шығындарына және байланыс құралдарын пайдаланғаны үшін шығыстарға құқық және т. б.

Парламентшілердің құқықтық мәртебесі олардың сайлаушылармен қарым-қатынасын анықтайтын мандатарының сипатына байланысты өзгереді. Кейбір елдерде императивті мандат сақталады. Бұл дегеніміз, депутаттар өз сайлаушыларының жазаларын орындауға, оларға есеп беруге міндетті және қажет болған жағдайда олар кері шақырылуы мүмкін. Мысалы, мұндай тәртіп Беларусь Республикасының заңнамасында бекітілген.

Еуропаның көптеген елдерінде Парламент депутаттарының еркін мандаты бар. Бұл депутаттың өзі сайланған сайлау округіне қарамастан әрекет ету еркіндігін білдіреді. Ол партиялық фракцияларда жұмыс істей алады, саяси көзқарастарын өзгерте алады және сайлаушылар алдында жауап бермейді.

Бақылау сұрақтары:

1. Алғашқы парламенттер қай елдерде құрылды?
2. Парламенттер құрылымы бойынша қалай жіктеледі?
3. Спикер және квестор деген кім?
4. Парламенттердің шет елдерде қандай өкілеттіктері бар?
5. Парламент жұмысының негізгі нысандарын атаңыз?
6. Депутаттар бақылау өкілеттіктерін қалай жүзеге асырады?
7. Заң шығару бастамасы кімге беріледі?
8. Промульгация дегеніміз не?
9. Парламенттің қандай бақылау өкілеттіктері бар?
- 10 «Иммунитет» және «индемнитет» ұғымдарын түсіндіріңіз?

11-тақырып. ҮКІМЕТТІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

11.1 Үкімет ұғымы. Үкіметтерді қалыптастыру тәсілдері.

11.2 Үкіметтердің құрамы мен құрылымы. Үкімет басшысы.

11.3 Шет елдердегі үкіметтердің түрлері.

11.4 Үкіметтердің өкілеттіктері. Үкімет актілері.

11.5 Үкіметтің жауапкершілігі, оның нысандары мен салдары.

11.1 Үкімет ұғымы. Үкіметтерді қалыптастыру тәсілдері

Үкімет құрамына оның басшылары, сондай-ақ министрлер мен өзге де тағайындалған адамдар кіретін атқарушы биліктің жоғарғы органы болып табылады. Үкімет алқалы басқару органы ретінде елдің ішкі және сыртқы саясатының барлық салаларына тұрақты басшылықты жүзеге асырады.

Шет елдердегі үкімет басқаша аталады, ал бірқатар елдерде оның атауы мүлдем жоқ. Көбінесе үкімет деп аталады Министрлер Кеңесі немесе Министрлер Кабинеті (мысалы, Жапонияда). Норвегияда, Швецияда, Финляндияда оның атауы бар мемлекеттік Кеңес, Германияда-федералды үкімет, КХДР-да-әкімшілік кеңес.

Шығыс Еуропаның бірқатар елдерінде үкімет «Үкімет» деп аталады (Словакияда; Чехияда; Румынияда, Ресейде). Болгария мен Польшада Үкіметтің «Министрлер Кеңесі» деген атауы бар.

Федеративті мемлекеттерде федералды (орталық) үкімет және федерация субъектілерінің үкіметтері (Штаттар, Кантондар, провинциялар және т.б.) жұмыс істейді.

Үкіметтер екі негізгі жолмен құрылады: парламенттік және парламенттік емес. Бұл сорттар басқару формасымен анықталады.

Үкіметті құрудың парламенттік тәсілі парламенттік басқару нысаны бар мемлекеттерде қолданылады (парламенттік республика, парламенттік монархия, көбінесе аралас республикада). Бұл елдерде Үкіметтің құрылу құқығын елдің парламентінің төменгі палатасында көп орын алатын саяси партия немесе партиялар коалициясы алады. Сонымен, Ұлыбританияда Премьер-Министрді төменгі палатадағы орындардың көпшілігін алған партияның ұсынысы бойынша монарх тағайындайды. Оның ұсынысы бойынша монарх Үкіметтің қалған мүшелерін тағайындайды.

Осылайша, парламенттік негізде үкіметтің құрылуы алдымен Мемлекет басшысы Үкімет басшысын тағайындайды, содан кейін ол үкіметті құрады және Парламентке оның жеке құрамын ұсынады деп болжайды. Егер үкіметтің ұсынылған құрамы немесе оның басшысы Парламенттің көпшілігінің сеніміне ие болмаса, онда Парламенттің таратылуы және Мемлекет басшысы жаңа парламент сайланатын кезеңге Уақытша үкімет тағайындауы мүмкін.

Үкіметті қалыптастырудың парламенттік рәсімін қолдану кезінде парламенттегі саяси күштердің орналасуы шешуші мәнге ие, өйткені үкімет парламенттік сайлау нәтижелері бойынша құрылады.

Үкіметті құрудың парламенттік тәсілі Бельгия, Нидерланды, Швеция, Швейцария, Жапония, Канада, Австралия, Үндістан сияқты елдерде қолданылады.

Парламенттен тыс үкіметті құру тәсілі президенттік республикаларда, аралас типтегі республикаларда және кейбір монархияларда қолданылады. Бұл ретте Үкімет құрамын Мемлекет басшысы жеке-дара қалыптастырады. Үкімет оған бағынады және жаңадан сайланған Президенттің алдында өкілеттіктер береді.

Мысалы, АҚШ-та атқарушы биліктің басшысы Үкімет құрамын жеке-жеке қалыптастыратын президент болып саналады. АҚШ-та премьер-министр лауазымы қарастырылмаған. Үкімет департамент басшыларынан, министрліктерден, федералды қызметтер мен агенттіктерден тұрады.

Президенттік және парламенттік республикалардың элементтерін біріктіретін аралас типтегі республикаларда үкіметті

құру тәртібі парламенттік және парламенттік емес әдістердің элементтерін біріктіреді. Осылайша, 1958 жылғы Франция Конституциясының 8-бабы Республика Президентінің Премьер – Министрді тағайындауы туралы нормаларды бекітеді, ал оның ұсынысы бойынша үкіметтің басқа мүшелерін бекітеді. Алайда үкімет тек Президент алдында ғана емес, Парламент алдында да жауап береді.

11.2 Үкіметтердің құрамы мен құрылымы.

Үкімет басшысы

Қазіргі мемлекеттердің саяси өмірінде Үкімет басшысы маңызды рөл атқарады. Оны әр түрлі жолмен атауға болады: Премьер-Министр, министрлер кеңесінің төрағасы, федералды канцлер және т.б. Үкімет басшысы Үкіметтің жұмысына жеке жауап береді, өз құзыреті шегінде маңызды мемлекеттік мәселелер бойынша жеке шешім қабылдауға құқылы.

Үкімет мүшелері-министрлер, портфолиосы жоқ министрлер, мемлекеттік министрлер, мемлекеттік хатшылар және басқа адамдар.

Министр (латын тілінен аударғанда "қызметші") – мәртебесі бойынша Үкіметтің құрамына кіретін ең маңызды мемлекеттік басқару органдарының басшысы.

Портфолиосы жоқ Министр-бұл белгілі бір министрлікті басқармайтын, бірақ үкіметтің немесе оның басшысының тапсырмасы бойынша белгілі бір мәселелермен айналысатын үкімет мүшесі.

Кейбір елдерде Үкімет мүшелері мемлекеттік Министрлер деп аталады. Жапонияда-портфолиосы жоқ министр, Франция мен Португалияда-кейбір стратегиялық міндеттерді шешу мақсатында бірнеше министрліктердің жұмысын қадағалайтын министр, Ұлыбританияда-Министрдің орынбасары.

Бірқатар елдерде Үкімет мүшелерін мемлекеттік хатшылар деп атауға болады (мысалы, Ұлыбритания, АҚШ, Бельгия, Африканың кейбір елдерінде).

Үкімет мүшелерінің лауазымдарына үміткерлерге бірқатар талаптар қойылады, соның ішінде: елдің азаматтығы, белгілі бір жас (30 жастан жоғары), жоғары білімі, жақсы беделі.

Конституциялық заңнамада әдетте Үкімет мүшесі мен Парламент депутаты лауазымын біріктіру мәселесі реттеледі. Бірқатар елдерде Үкіметке қатысу депутаттық мандатты жүзеге асырумен сәйкес келмейтіні анықталды (мысалы, Франция, Нидерланды, Болгария, Ресей, Беларусь). Басқа елдерде Парламент депутаттары уақытша және Үкімет мүшелері бола алады (мысалы, Ұлыбритания, Ирландия, Үндістан, Жаңа Зеландия, Египет).

11.3 Шет елдердегі үкіметтердің түрлері

Партиялық негізде үкіметтер бір партиялы, көп партиялы (коалициялық) және партиялық емес.

Бір партиялы үкімет парламенттік немесе аралас басқару нысаны белгіленген мемлекеттерде жұмыс істейді. Үкімет сайлаудың нәтижесінде Парламентте немесе оның төменгі палатасында көпшілікке ие болған саяси партиялардан тұрады. Мұндай жағдай Ұлыбританияда, Канадада, Австралияда және басқа елдерде байқалады.

Бір партиялық үкіметтер тек бір саяси партия жұмыс істейтін елдерде де бар. Мұндай үкімет Азияның кейбір елдерінде (Қытай, Индонезия, КХДР) бар.

Президенттік республикаларда үкімет партияға қатыстылығын есепке алмай қалыптастырылады.

Коалициялық (көппартиялық) Үкімет-бұл бірнеше саяси партиялардың өкілдерінен тұратын үкімет. Ол парламенттік сайлауда бірде-бір партия депутаттық орындардың көпшілігін алмаған жағдайларда қалыптасады. Мұндай жағдай көбінесе Германия, Польша, Италия, Бельгия, Венгрияда байқалады.

Партиялық емес (қызметтік) үкімет саяси дәстүрлердің болмауына байланысты (Кувейт, Сауд Арабиясы, Біріккен Араб Әмірліктері, Оман) елде саяси партиялар болмаған

немесе барлық саяси партияларға тыйым салынған және заңсыз жағдайда болған жағдайларда құрылады.

Егер қандай да бір себептермен партиялар белгіленген мерзімде коалициялық үкімет құра алмаса, мұндай үкіметтер дамыған партиялық жүйесі бар елдерде де құрылуы мүмкін. Сонда Мемлекет басшысы белгілі бір мерзімге партиялық емес Үкіметтің құрамын бекітуге құқылы. Мұндай мысалдар Финляндияда, Нидерландыда, Португалияда орын алды.

Дағдарыстық жағдайларда ерекше түрдегі коалициялық үкімет-ұлттық бірлік Үкіметі құрылуы мүмкін. Оның құрамына көптеген саяси партиялардың өкілдері кіреді. Мұндай Үкіметтің негізгі міндеті-елдегі дағдарыстық жағдайды жеңу үшін барлық күштерді біріктіру (ауыр экономикалық дағдарыс, сыртқы қауіптің көрінісі, соғыстан кейінгі кезең немесе революциядан кейінгі кезең және т.б.).

11.4 Үкіметтердің өкілеттіктері. Үкімет актілері

Әдетте үкіметтің өкілеттіктері қызмет салалары бойынша анықталады.

Саяси басшылық саласындағы өкілеттіктер

Барлық елдерде Үкімет мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын әзірлеуде, тұжырымдауда және іске асыруда жетекші рөл атқарады. Сонымен, ГФР-дің негізгі заңына (65-бап) және Италия Конституциясына (95-бап) сәйкес негізгі бағыттарды әзірлеу және саясатқа жалпы басшылық жасау Үкімет басшысының қарауына жатады.

Басқару саласындағы өкілеттіктер

Үкімет барлық орталық министрліктер мен ведомстволардың қызметін келіседі, үйлестіреді және жолдайды. Бұл функция Үкіметтің мерзімді отырыстарының көмегімен де, нақты министрліктер мен ведомстволардың қызметі арқылы да жүзеге асырылады. Үкімет қызметіне басшылық етуде Үкімет мүшелеріне қажетті нұсқаулар беретін премьер-министр ерекше маңызды рөл атқарады.

Үкімет жоғары азаматтық және әскери лауазымдарға тағайындайды. Президенттік республикаларда бұл құқықты

мемлекет басшысы жүзеге асырады. Аралас басқару нысандары бар республикаларда бұл функция Президент пен премьер-министр арасында бөлінеді. Ең маңызды тағайындаулар Министрлер кеңесінде шешіледі, бұл Мемлекет басшысы мен Үкімет арасындағы келісімді талап етеді.

Үкіметтің заңнамалық саладағы өкілеттіктері

Президенттік республикаларды қоспағанда, көптеген елдердің Үкіметі (премьер-Министрі) заң шығару бастамасы құқығына ие. Тәжірибе көрсеткендей, Парламент қабылдайтын және заң нысанын алатын заң жобаларының 90% - дан астамын үкімет енгізеді.

Атқарушы билік Конгреске тікелей қол жеткізе алмайтын АҚШ-та әкімшілік конгрессмендерге қысым жасау үшін пайдаланатын заңсыз құралдар жүйесі қалыптасты. Заң шығару қызметінің бағдарламасын Президент палаталардың бірлескен отырысында сөйлейтін елдің жағдайы туралы Жолдауында ұсынады. Әкімшілік маңызды заң жобаларын әзірлейді, мысалы, мемлекеттік бюджет жобасы. Әкімшілік өкілдері Конгресс комиссиялары мен комитеттерінде көптеген тыңдауларда сөз сөйлейді.

Парламенттік монархиялар мен республикаларда үкімет әдетте төтенше сессияларды шақыруға және парламентті (төменгі палатаны) мерзімінен бұрын таратуға құқылы.

Сыртқы саяси өкілеттіктер

Үкіметтің сыртқы қатынастар саласындағы өкілеттіктері жалпы саяси басшылық функцияларының туындылары ретінде түсіндіріледі. Тек бірнеше елдерде Конституциялар Үкіметтің осы саладағы өкілеттіктерін арнайы қарастырады. Бұл, мысалы, Жапония Конституциясы, үкіметтің «Сыртқы саясатқа басшылық етуіне» қатысты (73-бап). Осыған ұқсас ереже Испания Конституциясында бар (97-бап).

Үкіметтің басқа өкілеттіктері

Жекелеген елдердің Конституциясы мен заңнамасы Үкіметке әдетте басқа мемлекеттік органдардың қарауына жататын өкілеттіктер бере алады. Осылайша, Жапонияда үкімет жалпыға бірдей және ішінара рақымшылық жасау, жазаларды жеңілдету және кейінге қалдыру және құқықтарды қалпына келтіру туралы шешім қабылдайды. Үкімет парламент

қабылдаған заңдарды бұзады және олар премьер-Министр мен Үкімет мүшелерінің (мемлекеттік министрлердің) қолымен бекітіледі. Көптеген басқа елдерде мұндай өкілеттіктер ресми түрде Мемлекет басшысына тиесілі.

11.5 Үкіметтің жауапкершілігі, оның нысандары мен салдары

Үкіметтің парламенттік жауапкершілігі негізінен екі рәсім арқылы жүзеге асырылады: сенімсіздік білдіру және сенімнен бас тарту.

Сенімсіздік білдіру – парламенттік бастаманың нәтижесі. Сондықтан, тұрақтылық мүддесі үшін үкіметтер кейде Конституциялар бұл бастаманы парламентарийлердің азды-көпті тобынан шығуды талап етіп, оның рәсімін қиындатады.

Сенімнен бас тарту үкіметтің өзі Парламенттен қабылдауды талап ететін қандай да бір актіге байланысты сенім туралы мәселе қойған жағдайда орын алады. Бұл Парламентке қысым жасаудың өте тиімді әдісі, әсіресе үкіметтік дағдарыс Парламенттің (Палатаның) таратылуына әкелуі мүмкін жағдайларда.

Үкімет пен министрлердің саяси жауапкершілігі парламент Үкіметтің немесе министрдің саяси бағытын дұрыс емес деп санай отырып, жұмыстағы кемшіліктер, олқылықтар үшін Үкіметке және мини-страмдарға сенімсіздік білдірген жағдайларда, көбінесе осы нормалардың өрескел бұзылуына байланысты туындайды. Үкімет мүшелерінің жеке жауапкершілігі сирек кездеседі және негізінен жанжалды теріс қылықтармен немесе теріс қылықтармен байланысты.

Ұзақ уақытқа созылған үкіметтік дағдарыстарды болдырмау үшін бірқатар елдерде (Германия, Польша, Венгрия) сенімсіздік сындарлы дауыс беру институты құрылды. Мұндай дауыс беру кезінде келесі Премьер-Министр болатын адамның кандидатурасы айқындалады. Үкіметке сенімсіздік үшін дауыс беру бір уақытта жаңа премьер-министрге дауыс беру болып табылады.

Шет елдердің заңнамасы Үкімет мүшелерінің заңды (қылмыстық, әкімшілік және азаматтық-құқықтық) жауапкершілігін жоққа шығармайды.

Бақылау сұрақтары:

1. Үкімет не үшін құрылады?
2. Үкіметті құру жолдарын атаңыз?
3. Шет елдерде Үкімет басшысы қалай аталады?
4. Портфолиосы жоқ министр кім?
5. Үкіметтердің қандай түрлерін білесіз?
6. Қай Үкімет коалиция деп аталады?
7. Үкіметтердің негізгі өкілеттіктерін атаңыз?
8. Үкімет қандай жауапкершілікке тартылады?
9. Сындарлы сенімсіздік дауысы дегеніміз не?
10. ТМД елдерінде үкіметтер қалай аталады?

12 тақырып.

СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР

12.1 Соттардың ұйымдастырылуы мен қызметінің конституциялық принциптері.

12.2 Шет елдердегі сот ұйымының модельдері.

12.3 Сот органдарын қалыптастыру тәртібі.

12.4 Сот билігіне ықпал ететін органдар мен мекемелер.

12.1 Соттардың ұйымдастырылуы мен қызметінің конституциялық принциптері

Соттар мемлекеттік биліктің бір тармағын білдіреді. Заң шығарушы және атқарушы биліктен айырмашылығы, сот билігі бірқатар белгілермен сипатталады, атап айтқанда:

- 1) Арнайы билік органдары – соттар жүзеге асырады;
- 2) соттардың негізгі қызметі-сот отырыстарында заңды маңызы бар дауларды қарау;
- 3) сот қызметі адам құқықтарының сақталуына кепілдік беретін және әрбір нақты іс бойынша ақиқат белгілеуге жататын іс жүргізу құқығының нормаларына сәйкес жүзеге асырылады.

Сот билігінің мақсаты – құқықтық дауларды заңды және әділ шешуді қамтамасыз ету, ал құқық бұзушылық жасалған жағдайда-заңды және әділ жаза.

Шет елдердің Конституцияларында сот билігінің мәртебесі жекелеген тарауларда немесе бөлімдерде реттеледі. Оларда сот жүйесінің негіздері, соттардың, сондай-ақ прокуратураның және сот билігін жүзеге асыруға ықпал ететін өзге де органдардың ұйымдастырылуы мен қызметінің қағидаттары белгіленеді.

Сот билігінің конституциялық принциптерін шартты түрде екі топқа бөлуге болады: сот ісін жүргізу және сот ісін жүргізу принциптері.

Сот ісін жүргізудің маңызды принциптерінің қатарына мыналар жатады:

1) судьялардың тәуелсіздігі және олардың тек заңға бағынуы. Тәуелсіздіктің кепілі-судьялардың ауыспауы, төлем мен қаржыландыруды азайтуға жол бермеу, оларға қол сұғылмаушылық және т. б.;

2) халық атынан және халықтың қатысуымен сот төрелігін жүзеге асыру. Бұл қағида соттар өз шешімдерін өз мемлекетінің атымен шығарады деп болжайды. Ел азаматтарының сот төрелігін іске асыруға қатысуы екі негізгі нысанда жүзеге асырылуы мүмкін: алқабилер және халық отырыстары (шеффендер) ретінде;

3) істерді сотта алқалы және жеке-дара қарау. Алқалылық принципі ең маңызды заңды даулар бірнеше кәсіби судьялардың, ал кейбір жағдайларда халық (алқабилер) алқабилерінің қатысуымен қаралатынын білдіреді. Алайда заңда көзделген жағдайларда сот төрелігін судьялар жеке дара жүзеге асырады;

4) сот қаулыларына жоғары тұрған сатыларға шағымдану мүмкіндігі. Мұндай шағым апелляциялық немесе кассациялық сипатта болуы мүмкін. Екі жағдайда да күшіне енбеген сот қаулыларына ғана шағым жасалуы мүмкін. Күшіне енген қаулылар ерекше тәртіппен шағымданады.

Сот ісін жүргізу принциптеріне мыналар жатады:

1) сот талқылауының жариялылығы, яғни сот тыңдауларының жариялылығы мен ашықтығы. Тек ерекше жағдайларда ғана процесс жабық деп жариялануы мүмкін;

2) судьялардың заңға бағынуы. Сот шешім шығарған кезде тек заңға сілтеме жасауы керек. Егер осы іс бойынша қолдануға жататын заң немесе заңға тәуелді акт Конституцияға қайшы келсе, конституциялық норма қолданылады;

3) тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы, яғни талапкерлер мен жауапкерлерге, айыпталушылар мен жәбірленушілерге өз ұстанымын негіздеу үшін бірдей мүмкіндіктерді қамтамасыз ету;

4) сот ісін жүргізудің ауызша және күндізгі сипаты ақиқатты анықтау үшін ең жақсы мүмкіндіктер туғызатын жағдайлар ретінде қарастырылады.

12.2 Шет елдердегі сот ұйымының модельдері

Көптеген шет мемлекеттердің сот жүйелері екі модельдің біріне жатады: англо-саксон (ағылшын-американдық) немесе роман-герман (еуропалық, континентальды).

Англо-саксондық сот моделінің негізгі белгілері:

- жалпы құқыққа тарихи міндеттеме, сот пен сот прецедентінің құқық көзі ретіндегі заң шығару рөлін мойындау;

- іс жүргізу нысандарын заңнамалық белгілермен емес, сот практикасымен әзірлеу;

- сот шешімдеріне шағымданудың тек апелляциялық нысаны;

- сот тараптардың іс жүргізу нормаларын сақтауын үлкен көлемде қадағалайтын кең бәсекелестік;

- қылмыстық процесте кінәні мойындау туралы мәмілелерге жол беру;

- алқабилер мен бейбітшілік судьялары институттарын кеңінен қолдану;

- судьяларды сайлаудың кең тәжірибесі.

Англо-саксондық заң моделі құқықтық дәстүр аясында дамыды және жоғары тұрақтылыққа ие. Дауларды қарау кезінде прецеденттік шешімдер (яғни бұрын болған шешімдер) кеңінен қолданылады.

Англо-саксондық модельде әдетте жоғарғы сот басқаратын соттардың бірыңғай жүйесі болады. Бұл соттар барлық негізгі сот істерін қарайды, қылмыстық, азаматтық, әкімшілік сот ісін жүргізеді. Жалпы сот жүйесін елдегі жекелеген мамандандырылған соттар толықтыра алады. Мысалы, кәметке толмағандар істері жөніндегі соттар, салықтық, патенттік және т. б.

Федеративті мемлекеттерде федералдық сот жүйесімен қатар федерация субъектілерінің сот жүйесі жұмыс істейді. Мұндай жүйе АҚШ, Мексика, Австралияда жұмыс істейді. Мысалы, АҚШ-тың федералды сот жүйесіне 100-ге жуық бірінші сатыдағы сот және 14 апелляциялық сот кіреді.

Роман-герман (континентальды) моделінің негізгі белгілері:

- соттар соттардың ұйымдастырылуы мен қызметін айқындайтын заңнама негізінде әрекет етеді;
- апелляциялық нысанмен қатар сот шешімдеріне шағымданудың кассациялық және тексеру нысандарын пайдалану;
- судья дәстүрлі түрде бұл процесте белсенді рөл атқарады;
- шеффен сотының (Герман жүйесі) және ассиз сотының (роман жүйесі) кеңінен қолданылуы;
- негізінен төменгі деңгейдегі кәсіби судьяларды (участкелік судьяларды, полиция судьяларын) тағайындау;
- кадрларды қалыптастыру құқығымен судьялардың өзін-өзі басқару органдарын құру.

Континентальды Еуропа елдерінде сот жүйесі, әдетте, орталықтандырылмаған. Бұл дегеніміз, бірнеше тәуелсіз сот жүйелері жұмыс істейді: жалпы және мамандандырылған соттар.

Сонымен, Германияда сот билігін Федералды Конституциялық сот, федералды соттар және жер соттары жүзеге асырады (92-бап). Жоғарғы Сот палаталары ретінде жалпы палата; әкімшілік сот; қаржы палатасы; Еңбек және әлеуметтік даулар жөніндегі сот құрылады.

Бірқатар Еуропа елдерінде жалпы юрисдикциялық соттар жүйесімен қатар әкімшілік Әділет жүйесі жұмыс істейді. Әкімшілік соттардың мақсаты-азаматтардың мемлекеттік басқару органдары мен лауазымды тұлғалардың әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарын қарау.

Таяу және Таяу Шығыс елдерінде, сондай-ақ Африканың бірқатар елдерінде (Алжир, Марокко, Ливия) мемлекеттік соттармен бірге істерді ислам қағидаттары негізінде қарайтын шариғат соттары жүйесі жұмыс істейді.

12.3 Сот органдарын қалыптастыру тәртібі

Шет елдерде соттарды құрудың екі негізгі тәртібі қабылданды: тағайындау немесе сайлау арқылы. Кейбір елдерде екі әдісті де біріктіріп қолдануға болады.

Сонымен, АҚШ-та судьяларды жалпы ереже бойынша азаматтар сайлайды. Сонымен бірге федералды соттардың судьяларын, сондай-ақ Жоғарғы Соттың 9 судьясын конгресстің жоғарғы палатасының ұсынысы бойынша АҚШ Президенті тағайындайды. Ұлыбританияда судьяларды өмір бойы монарх тағайындайды, оның жанындағы комиссияның кеңесі бойынша (оның құрамы жарияланбайды). Жапонияда Жоғарғы Сот судьяларын монарх (император), ал қалған барлық судьяларды Министрлер Кабинеті тағайындайды.

Еуропаның көптеген елдерінде судьялар тиісті біліктілік емтиханын тапсыру және сот өзін-өзі басқару органдарында әңгімелесуден өту арқылы конкурс бойынша лауазымдарды ауыстырады. Жоғарғы соттардың, оның ішінде конституциялық, әкімшілік соттардың судьяларын қызметінде парламенттер бекітеді.

Судья лауазымына үміткерлерге жоғары талаптар қойылады. Атап айтқанда, үміткердің жоғары заң білімі, заң мамандығы бойынша белгілі бір жұмыс өтілі болуы, жоғары моральдық қасиеттерге ие болуы, белгілі бір жасқа жетуі керек.

Судьялар ерекше жағдайларда, мысалы, қылмыс жасағаны үшін, лайықсыз әрекеттері үшін қызметінен босатылуы мүмкін. Судьяны қызметтен шеттету рәсімін судьялардың өзін-өзі басқару органдары немесе олар қатысқан кезде бастайды.

12.4 Сот билігіне ықпал ететін органдар мен мекемелер

Мұндай органдарға прокуратура, адвокатура, тергеу органдары, нотариат жатады.

Прокуратура органдары-бұл қылмыс жасаған адамдарды қылмыстық қудалау, сотта мемлекеттік айыптауды қолдау, сондай-ақ

қылмыстық процесте және сотталғандардың қылмыстық жазаларын өтеу кезінде заңдылықтың сақталуын қадағалау функциясын жүзеге асыратын арнайы құқық қорғау органдары.

Бұл органдардың құқықтық мәртебесі әдетте арнайы заңдармен, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен анықталады.

Шет елдерде прокуратураның құқықтық жағдайы мен ұйымдастырылуы бірқатар ерекшеліктерімен сипатталады. Сонымен, бірқатар елдерде прокуратура органдары Әділет министрлігінің құрамында (АҚШ, Франция, Польша). АҚШ-та федералды прокуратура жүйесімен қатар әр штатта өзінің прокуратура жүйесі бар. Федералдық прокурорларды Президент Сенаттың келісімімен Бас атторнейдің ұсынысы бойынша тағайындайды. Штаттарда губернаторлар да прокурорларды тағайындайды.

Францияда прокурорлар жоғары тұрған прокурорлардың қол астында және Әділет министріне есеп береді. Бас прокурорлардың лауазымдары кассациялық сот пен апелляциялық соттардың жанында, ал үлкен процестің трибуналдары кезінде республика прокурорлары болады.

Бірқатар елдерде прокуратура соттарда. Сонымен, Испанияда прокуратура органдары провинциялық деңгейге дейін соттарда жұмыс істейді. Прокуратураны сот билігінің Бас кеңесінің пікірін тыңдағаннан кейін Үкіметтің ұсынысы бойынша патша тағайындайтын Бас прокурор басқарады.

Ұлыбританияның ерекшелігі-прокуратура органдарының болмауы. Оның функцияларын адвокаттар корпусы орындайды. Қажет болған жағдайда адвокаттардың бірі сот жарыссөзінде айыптаушы ретінде әрекет етеді. Қылмыстық істердің аса маңызды санаттарын қарау кезінде айыптаушы ретінде арнайы лауазымды тұлға – жария тыңдаулардың директоры әрекет етеді.

Шет елдерде сот билігіне ықпал ететін орган-адвокатура. Бұл жеке және заңды тұлғаларға кәсіби түрде заң көмегін көрсететін заңгерлер бірлестігі.

Адвокаттардың құқықтық мәртебесі арнайы заңдармен, сондай-ақ адвокаттық бірлестіктердің өздері қабылдайтын арнайы жарғылармен реттеледі. Англо-саксондық құқық жүйесі елдерінде

адвокат мамандығы еркін. Бұл дегеніміз, бұл заңгерлер өздері жұмыс іздейді және келісімшарт жасайды.

АҚШ-та адвокат мамандығы беделділердің бірі болып табылады. Мұны келесі фактілер дәлелдейді: АҚШ-тың 45 Президентінің 26-сы заңгерлер болды, атап айтқанда А.Линкольн, Ф.Д. Рузвельт, Г. Труман, Р. Никсон, Б. Клинтон, Б. Обама. Сенаторлардың үштен екісі және АҚШ Конгресінің Өкілдер палатасы мүшелерінің жартысына жуығы заңгерлер. Заңгерлер-штат губернаторларының жартысы және дипломаттардың 40%. Мемлекеттік аппараттың 25% - дан астамын бұрынғы адвокаттар құрайды.

Әр штатта адвокаттық қызметке қабылданған барлық адамдарды біріктіретін мемлекеттік адвокаттар қауымдастығы бар. Жалпыұлттық адвокаттар ұйымы-американдық адвокаттар қауымдастығы. Ол құқықты дамытуға және жалпы сот төрелігін нығайтуға, азаматтарды құқықтық тәрбиелеуді жүзеге асыруға бағытталған.

Адвокаттардың бір бөлігі «қоғамдық қорғаушылар» ведомстволарында – мемлекеттік бюджетте тұратын және кедей азаматтар қатарынан айыпталушыларға тегін негізде қызмет көрсететін ұйымдарда жұмыс істейді.

Ұлыбританияда адвокаттар үш топқа бөлінеді: адвокаттар, адвокаттар және атторнейлер.

Адвокаттар (ағылш. solicitor-жалғыз) - округтік соттарда іс жүргізумен және жоғары дәрежелі адвокаттарға материалдар дайындаумен айналысатын адвокаттар. Адвокаттар заң кеңесшілерінің функцияларын да орындайды.

Адвокаттар - бұл «жоғары қаста» деп аталатын заңгерлер. Олар көптеген істер бойынша соттарда сөйлейді және, әдетте, тар мамандыққа ие.

Адвокат атағын алу үшін жоғары заң білімі болуы, адвокаттық корпорациялардың бірінде үш жылдық дайындықтан өтуі және заң пәндері бойынша адвокат емтиханын тапсыруы қажет.

Адвокаттар ағылшын іскери элитасының өкілдері болып табылады және елдің саяси өмірінде маңызды рөл атқарады.

Германия еуропалық адвокатураны ұйымдастырудың үлгісі бола алады. Заңға сәйкес адвокатура «тәуелсіз сот төрелігі органы» ретінде анықталады. Адвокаттарға мынадай функциялар жүктелген: заң мәселелері бойынша кеңестер мен консультациялар беру;

азаматтық процесте (сотта және соттан тыс органдарда) тараптар ретінде әрекет ететін клиенттердің өкілдігі; тергеуде және сотта қылмыстық іс бойынша айыпталушының немесе сотталушының құқықтарын қорғау.

Бірікпелі елдерде азаматтарға мемлекет есебінен заң көмегін көрсететін жария адвокаттар институты жұмыс істейді.

Сот төрелігіне жәрдемдесетін өзге органдарға тергеу органдары, сондай-ақ нотариат жатады.

АҚШ-та тергеу функцияларын Әділет департаментінің құрамына кіретін және АҚШ Бас прокуратурасына есеп беретін Федералды тергеу бюросы (ФБР) орындайды. ФБР-дің тергеуіне федералдық заңдар бойынша қудаланған қылмыстардың азабы жатады. Бұдан басқа, ФБР есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес саласында жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізеді.

Ұлыбританияда қылмыстардың көпшілігін полиция тергеп жатыр. Күрделі және резонанстық істер бойынша тергеу Қоғамдық қудалау директорының бөліміне жүктеледі. 1988 жылы Ұлыбританияда ірі алаяқтық істерге қатысты істерді тергеуге жауапты ірі алаяқтық бюросының жаңа бөлімі құрылды.

Кейбір елдерде (Франция, Испания) тергеу сот полициясы мен тергеу судьяларының қолында шоғырланған. Бұл ретте прокуратура тергеуді бақылау жөніндегі өкілеттіліктерге ие.

Германияда алдын ала тергеуді прокурор, полиция және тергеу судьясы жүргізеді. Италияда тергеуді сот полициясы, прокурорлар және тергеу судьялары жүргізеді.

Шет елдердегі нотариат институтының екі түрі бар: англо-саксон және латын.

Англо-саксондық құқықтық жүйеде нотариус заңды маңызды әрекеттерді куәландыруға құқылы. АҚШ-та нотариустардың ұйымдастырылуы мен қызметі мемлекеттік заңдармен реттеледі. Нотариаттық функцияларды штаттың заң шығарушы органдары немесе фактіні анықтау жөніндегі комиссиялар тағайындайтын нотариустар орындайды. Ұлыбританияда нотариаттық функцияларды адвокаттар атқарады.

Еуропа елдерінде нотариаттың үш моделі ерекшеленеді: неміс, француз және аралас. Сонымен бірге неміс моделі нотариустың белсенді рөлін болжайды. Оның рөлі құжатты әзірлеуге

және оны кейіннен куәландыруға дейін азаяды. Францияда нотариусқа түрлі мәмілелерді рәсімдеу тапсырылады. Нотариаттың аралас түрі Нидерландыда, Швейцарияда, Испанияда қолданылады. Онда нотариус шарттар мен басқа да заңды маңызды құжаттарды куәландыруға арналған мемлекеттік қызметшінің рөлін атқарады.

Бақылау сұрақтары:

1. Шет елдердегі кемелердің мақсаты қандай?
2. Шет елдерде сот ісін жүргізудің қандай принциптері бар?
3. Шет елдердегі сот ісін жүргізу принциптерін атаңыз.
4. Англо-саксондық сот жүйесінің ерекшеліктері қандай?
5. Романо - германдық сот жүйесінің белгілері қандай?
6. Шет елдерде сот билігі қандай жолдармен қалыптасады?
7. Шет елдерде прокуратураны тағайындау қандай?
8. Адвокатураның мақсаты неде?
9. Ұлыбританияда адвокаттар кім?
10. Шет елдерде сот төрелігіне қандай басқа органдар ықпал етеді?

13-тақырып.

ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ (ҚАДАҒАЛАУ) ОРГАНДАРЫ

13.1 Конституциялық бақылау (қадағалау) ұғымы.

13.2 Конституциялық бақылау (қадағалау) органдарының түрлері.

13.3 Конституциялық бақылау (қадағалау) органдарының құзыреті.

13.4 Конституциялық бақылау (қадағалау) нысандары.

13.1 Конституциялық бақылау (қадағалау) ұғымы

Конституциялық бақылау (қадағалау) – бұл нормативтік актілердің мазмұнын олардың Конституцияға сәйкес келуіне тексеруге құқық беретін мемлекеттік органдар тарапынан бақылау-қадағалау өкілеттіктері мен шараларының жиынтығы.

Қазіргі мағынада конституциялық бақылау АҚШ-та басталды. Мэрбери Мэдисонға қарсы Жоғарғы Соттың әйгілі шешімінде (1803 ж.) сот заңды немесе басқа актіні Конституцияға сәйкес емес деп тануы мүмкін прецедент құрылды.

Еуропа құрлығында конституциялық бақылаудың арнайы органдарын құру жолымен жүрді. Осылайша, 1918 жылғы Австрия Республикасының Конституциясында 1919 жылдан бастап жұмыс істей бастаған Конституциялық сотты құру қарастырылған. кейінірек мұндай соттар Еуропаның басқа елдерінде құрылды.

13.2 Конституциялық бақылау (қадағалау) органдарының түрлері

Англо-саксондық құқық жүйесі бар елдерде (АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Ирландия, Австралия), сондай-ақ Солтүстік Еуропа елдерінде (Норвегия, Швеция, Финляндия), Жапонияда Конституциялық Сот төрелігі қызметін жалпы

юрисдикцияның Жоғарғы соттары жүзеге асырады. Романо-германдық құқықтық жүйесі бар елдерде конституциялық бақылау арнайы конституциялық соттарға жүктеледі. Атап айтқанда, мұндай соттар Германия, Австрия, Италия, Испания, Португалия, Венгрия, Чехия, Ресей және басқа елдерде бар.

Мысалы, ГФР федералды Конституциялық соты 16 федералды судьядан тұрады, олардың жартысын Бундестаг сайлайды, ал жартысын Бундесрат сайлайды. Федералдық конституциялық сот судьяларының бір бөлігі басқа жоғарғы сот органдарының судьялары арасынан, ал бір бөлігі 40 жасқа толған және судья лауазымын атқаруға құқық беретін дипломы бар азаматтар арасынан сайланады. Сайланған судьяларды федералды президент қызметке тағайындайды. Судьялардың өкілеттік мерзімі-12 жыл, ал олардың қызмет етуінің шекті жасы – 68 жыл. Федералды Конституциялық сот екі Палатаға бөлінеді, олардың әрқайсысында сегіз судья бар.

Кейбір елдерде конституциялық бақылаудың квази – сот органдары-конституциялық кеңестер, трибуналдар (Францияда, Қазақстанда, Польшада) жұмыс істейді.

Осылайша, Францияның Конституциялық Кеңесі республика Президенті мен парламенттің екі палатасының төрағалары (әрқайсысы үш мүшеден) қайта тағайындау құқығынсыз тоғыз жылға тағайындайтын кеңесшілерден тұрады. Сонымен қатар, оның құрамына бұрынғы президенттер кіруге құқылы. Конституциялық Кеңестің Төрағасын Президент тағайындайды. Кеңеске мүшелік көптеген қызмет түрлерімен үйлеспейді: кәсіпкерлік, мемлекеттік механизмде және саяси партияларды басқаруда кез-келген лауазымға орналасу.

13.3 Конституциялық бақылау (қадағалау) органдарының құзыреті

Конституциялық бақылау органдарының негізгі өкілеттігі заңнамалық актілердің конституциялылығын бағалау болып табылады. Сонымен қатар, басқа мәселелерді шешу осы органдардың өкілеттіктеріне жатады. Жалпы юрисдикция соттары

конституциялық бақылауды жүзеге асыратын елдерде соңғылары Мемлекет басшысының актілерін қоса алғанда, сот шешімдері мен атқарушы билік органдарының нормативтік-құқықтық актілерінің конституциялылығына баға беруге құқылы. Соттар сонымен қатар атқарушы билік органдарының қызметін бақылауды жүзеге асырады.

Әр түрлі елдердің конституциялық соттарының өкілеттіктері Конституциялар мен арнайы заңдарда анықталады. Мысалы, Ресей Конституциясының 125-бабына және «Ресей Федерациясының Конституциялық Соты туралы» федералдық конституциялық заңның 3-бабына сәйкес Конституциялық сотқа конституциялық құрылыстың негіздерін, адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын, Ресей Федерациясының Конституциясының бүкіл елдегі үстемдігі мен тікелей қолданылуын қамтамасыз ететін өкілеттіктер берілген.

Атап айтқанда, Ресей Федерациясының Конституциялық Соты істердің келесі санаттарын қарастырады:

1) Ресей Федерациясының Конституциясының мемлекеттік органдардың нормативтік актілеріне және олардың арасындағы шарттарға, сондай-ақ Ресейдің күшіне енбеген халықаралық шарттарына сәйкестігі туралы;

2) федералды атқарушы органдар арасындағы, Ресейдің мемлекеттік органдары мен оның субъектілерінің мемлекеттік органдары арасындағы және Ресей Федерациясының субъектілерінің жоғарғы мемлекеттік органдары арасындағы құзыреттілік туралы даулар;

3) азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына шағымдар бойынша заңдардың конституциялылығы туралы;

4) Президенттің, Федерация Кеңесінің, Мемлекеттік Думаның, Үкіметтің, Ресей Федерациясы субъектілерінің заң шығарушы органдарының өтініштері бойынша Конституцияны түсіндіру туралы;

5) Ресей Федерациясының президентін мемлекетке опасыздық жасады немесе басқа ауыр қылмыс жасады деп айыптаудың белгіленген тәртібін сақтау туралы қорытынды беру туралы.

13.4 Конституциялық бақылау (қадағалау) нысандары

Шет елдерде конституциялық бақылаудың екі негізгі нысаны бар – алдын ала және кейінгі.

Алдын ала бақылау заңдардың конституциялылығын олардың парламент арқылы өту сатысында тексеруді көздейді және бірқатар елдерде (Швеция, Финляндия, Канада, ішінара Францияда) қолданылады. Бұл жағдайда біз заң жобаларының конституциялылығын тексеру туралы айтып отырмыз.

Басқа елдерде (АҚШ, Италия, ГФР, ішінара Франция) бақылау қолданылады. Бұл ретте күшіне енген заңдар Конституцияға тексерілуге жатады. Кейбір елдерде конституциялық бақылаудың екі түрі де қолданылады (Франция, Ирландия).

Конституциялық бақылау өзінің табиғаты бойынша нақты немесе дерексіз болуы мүмкін. Нақты бақылау қолданылатын Заңның конституциялылығы туралы мәселе нақты сот талқылауына байланысты ғана қойылатынын, қаралатынын және шешілетінін көздейді. Абстрактілі бақылау Еуропалық конституциялық құқық жүйесіне тән. Ол нормативтік актінің конституциялылығы туралы мәселені қандай да бір нақты іске қарамастан, заңмен уәкілеттік берілген субъект бастауы мүмкін деп болжайды.

Конституциялық бақылау органдарының шешімі әртүрлі заңды салдарға әкеледі. Көбінесе, нормативтік актінің Конституцияға қайшы келетіндігі туралы шешім қабылданғаннан кейін оның қолданылуы тоқтатылады, ал конституциялық бақылау органдарының шешімдері міндетті болып табылады және қандай да бір органға шағымдануға жатпайды.

Бақылау сұрақтары:

1. Конституциялық бақылау (қадағалау) не үшін қажет?

2. Конституциялық бақылау (қадағалау) органдарын қандай білесіз?
3. Еуропаның қай елдерінде Конституциялық соттар жұмыс істейді?
4. Еуропаның Конституциялық соттарының негізгі өкілеттіктерін атаңыз?
5. Конституциялық бақылаудың (қадағалаудың) қандай нысандары бар?
6. Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотының қандай өкілеттіктері бар?

14 тақырып.

ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ МЕН ӨЗІН ӨЗІ БАСҚАРУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

14.1 Шет елдерде жергілікті басқару мен өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру.

14.2 Жергілікті өзін-өзі басқарудың еуропалық стандарттары.

14.3 Шет елдердегі басқару мен өзін-өзі басқарудың негізгі модельдері.

14.4 Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзыреті.

14.5 Жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен лауазымды адамдары.

14.1 Шет елдерде жергілікті басқару мен өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру

Жергілікті басқару-бұл орталық билік органдары да, жергілікті басқару органдары да жүзеге асыратын жергілікті аумақтық бірліктегі басқару қызметі.

Жергілікті өзін – өзі басқару-бұл жергілікті аумақтық бірлік халқының өзінің өкілді органдары арқылы басқарушылық қызметі.

Жергілікті басқару мен жергілікті өзін – өзі басқарудың айырмашылығы – жергілікті басқару-бұл тағайындалған органдар, ал жергілікті басқару-бұл халықтың өзі сайлайтын органдар. Сайлаудан басқа, жергілікті өзін-өзі басқару органдары белгілі бір өкілеттіктерге ие және өздерінің материалдық-қаржылық базасына ие болуы керек.

Жергілікті басқару және өзін-өзі басқару мәселелері әдетте конституциялық деңгейде реттеледі. Көптеген елдердің Конституцияларында бұл мәселеге жеке тараулар (бөлімдер) арналған. Мысалы, 1946 жылғы Жапония Конституциясында жергілікті өзін-өзі басқарудың ұйымдастырылуы мен қызметінің негізгі принциптері бекітілген 8-тарау «Жергілікті өзін-өзі басқару» бар.

1958 жылғы Франция Конституциясында бұл мәселе бойынша тек бір ғана бап бар.

Дәл осындай ереже Ресей Федерациясының Конституциясында (12-бап).

1949 жылғы Германияның негізгі заңында жергілікті өзін-өзі басқаруға арналған бірнеше мақалалар бар. Сонымен, Негізгі Заңның 28-бабында жерлерде, округтерде, қауымдастықтарда халықтың жалпыға бірдей, тікелей, еркін, тең және жасырын сайлау арқылы құрылған өкілдігі болуы керек делінген. Мұнда қауымдастықтардың заң шеңберінде және жергілікті қоғамдастықтың барлық істерін өз жауапкершілігімен реттеу құқығы бекітілген.

Испания мен Греция Конституцияларында «жергілікті өзін-өзі басқару» терминінің орнына «жергілікті әкімшілік» категориясы қолданылады.

Бірқатар елдердегі «муниципалды орган» термині «жергілікті басқару» ұғымына тең. АҚШ пен Ұлыбританияда муниципалитеттер тек қалалық органдар деп аталады, басқа елдерде бұл халық сайлайтын кез – келген орган.

14.2 Жергілікті өзін-өзі басқарудың еуропалық стандарттары

Еуропа Кеңесіне мүше елдерде жергілікті өзін-өзі басқару стандарттары 1985 жылы 15 қазанда қабылданған Жергілікті өзін-өзі басқару туралы Еуропалық Хартияда бекітілген.

Жарғының 3-бабында Жергілікті өзін-өзі басқару деп «жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мемлекеттік істердің едәуір бөлігін реттеу және оларды басқару, заң шеңберінде әрекет ету, өзінің жауапкершілігі және жергілікті халықтың мүддесі үшін құқығы мен нақты қабілеті» түсініледі.

Жергілікті өзін-өзі басқару туралы Еуропалық Хартияда жергілікті өзін-өзі басқарудың келесі принциптері бекітілді:

- жергілікті істерді жүзеге асырудағы дербестік;

- муниципалдық меншікке, жергілікті салықтар мен алымдарға сүйену;
- еркін, жасырын, тең, тікелей және жалпыға бірдей дауыс беру арқылы органдарды сайлау;
- мемлекеттік басқару жүйесіндегі жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырушылық оқшаулау;
- өз нормативтік актілерін қабылдау құқығы;
- жергілікті өзін-өзі басқару органдарының атқарушы органдарды бақылауды жүзеге асыруы;
- жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен лауазымды адамдарының халық алдындағы жауапкершілігі.

Қазіргі уақытта елде халықаралық стандарттарға сәйкес келетін жергілікті өзін-өзі басқарудың болуы демократияның көрсеткіші ретінде қарастырылады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары жергілікті қоғамдастықтың тыныс-тіршілігі мәселелерін шешуде дербестікке ие болуға тиіс.

14.3 Шет елдердегі басқару мен өзін-өзі басқарудың негізгі модельдері

Шет елдерде жергілікті өзін-өзі басқарудың үш үлгісі ерекшеленеді: англосаксондық, романо-германдық (континенттік) және ибериялық.

Англосаксондық жүйе Ұлыбританияда, АҚШ-та, Канадада, Австралияда, Жаңа Зеландияда және басқа да бірқатар елдерде жұмыс істейді. Бұл жүйе үшін өзін-өзі басқару органдарын жергілікті халық дербес қалыптастырады және жергілікті маңызы бар барлық мәселелерді заңнама шеңберінде шешеді. Ол кезде орталық билікті бақылауға ғана жол беріледі (мысалы, білім беру, ішкі істер, салық жинау және т.б. салалардағы муниципалдық органдардың қызметін инспекциялау).

Романо-герман (континенттік) жүйесі Еуропаның көптеген елдерінде, сондай-ақ Африка мен Латын Америкасының бірқатар елдерінде қалыптасты. Бұл жүйе жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметіне бақылауды жүзеге асыра-

тын жергілікті жерлерде орталық билік уәкілдік берген ше-неуніктердің (комиссарлардың, префекттердің) болуын көздейді.

Кейбір жағдайларда жергілікті өзін-өзі басқару органының басшысы бір мезгілде үкіметтің муниципалдық деңгейдегі өкілі болып табылады. Мысалы, Германияда Федералдық үкіметтен уәкілеттілер тағайындалатын (29 округ) үкіметтік округтер деп аталатын әкімшілік бірліктер бар. Францияда жергілікті жерлерде атқарушы билікті бір мезгілде мемлекеттік қызметші болып табылатын мэр мен оның көмекшілері жүзеге асырады.

Францияда 2000 жылғы Аумақтық қоғамдастықтар кодексі жұмыс істейді, оған елдің жергілікті өзін-өзі басқаруына қатысты бұрын қабылданған барлық құқықтық актілердің жүйеленген нормалары кіреді. Ол коммуналарда, департаменттер мен өңірлерде жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асыру жөніндегі қатынастарды реттейді. Италияда 2000 ж. жергілікті басқару туралы заңдар жинағы жұмыс істейді, бірқатар еуропа елдерінде муниципалдық билікті ұйымдастыру туралы заңдар қабылданды. Олардың ішінде Бельгияның 1927 жылғы Коммуналдық заңын, Испанияның 1987 жылғы Автономиялық қоғамдастықтар туралы заңын атауға болады.

Иберия жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі Латын Америкасы елдерінде қалыптасты. Оған үлгі ретінде бұрынғы метрополиялар - Испания мен Португалияның, сондай-ақ Латын Америкасы елдерінің солтүстік көршісі - АҚШ-тың жергілікті өзін-өзі басқарудың ұлттық-құқықтық жүйелері қызмет етті.

Латын Америкасы елдерінде жергілікті билік органдарының шаруашылық және әлеуметтік-мәдени құрылыстың жекелеген салалары мен салаларындағы өкілеттіктерін бекітетін заңдар кең таралды. Олармен қатар атқарушы биліктің жоғары органдарының нормативтік сипаттағы заңға тәуелді актілері, сот прецеденттері мен құқықтық әдет-ғұрыптар қолданылады.

Осы модель бойынша елдің әкімшілік-аумақтық құрылысының барлық буындарында (муниципалдарда) халық

жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілді органдары болып табылатын кеңестерді сайлайды. Басқару мәселелерін кеңес не тікелей халық сайлайтын муниципия басшысы (алькальд, регидор, префект, мэр) жүргізеді. Ол бір мезгілде кеңестің төрағасы және оның атқарушы органы болып табылады. Іс жүзінде оның қолында жалпы сот және жергілікті мүдделерді оңтайлы үйлестіру бойынша негізгі тетіктер шоғырланған.

Федеративті мемлекеттер (АҚШ, Канада, Швейцария) жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастыруда күрделілігімен ерекшеленеді. Федерацияның әр субъектісінің тарихи даму процесінде қалыптасқан өзінің әкімшілік-аумақтық бөлінісі бар. Сонымен, Канадада жергілікті органдардың мәртебесі мүлдем реттелмеген. Сонымен бірге провинциялық заң шығарушы органдар өздерінің муниципалдық мекемелеріне қатысты заңдар қабылдауға құқылы.

Муниципалитеттердің жарғылары (жарғылары) англосаксон елдерінде кеңінен қолданылды. Қалыптасқан дәстүр бойынша Жарғылар нысаны бойынша инкорпорациялық актілерге ұқсайды. Оларға жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілді органдарының барлық шешімдері енгізіледі.

Унитарлық мемлекеттерде жергілікті өзін-өзі басқару органдарын бақылауды орталық үкімет жүзеге асырады. Мысалы, Франция мен Италияда бұл мәселелермен ішкі істер министрлігі, Жапонияда – жергілікті өзін-өзі басқару министрлігі айналысады. Федеративті мемлекеттерде жергілікті органдардың қызметін, әдетте, федерация субъектілері бақылайды.

14.4 Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзыреті

Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзыреті мынадай өкілеттіктерді қамтиды: жергілікті бюджетті қабылдау, жергілікті жоспарлау, жергілікті салықтар мен алымдарды белгілеу, муниципалдық шаруашылық саласындағы қызметті реттеу; көлікті дамыту, жол қозғалысын реттеу, санитария,

кәріз, көшелерді тазарту; қоғамдық тәртіпті сақтау; кедейлерге арналған тұрғын үй, мектептер, ауруханалар салу, сауданы ұйымдастыру, қоғамдық тамақтану және т. б.

Кейбір жағдайларда жергілікті өзін-өзі басқару органдары заң шығарушы органдарға қосымша құқықтар беретін заңдар немесе басқа актілер шығару туралы өтініштер, өтініштер жібере алады. Кейбір қосымша құқықтар жаңа заңдар шығарусыз, заңға тәуелді деңгейде берілуі мүмкін.

Муниципалды органдар өз өкілеттіктерін келесі қызмет салаларында жүзеге асырады:

- 1) қаржы-экономикалық қызмет саласында;
- 2) қоғамдық тәртіпті қорғау саласында;
- 3) коммуналдық қызмет көрсету, абаттандыру және қоршаған ортаны қорғау саласында;
- 4) әлеуметтік салада (кедейлерге, қарттарға, мүгедектерге көмек көрсетуді ұйымдастыру) жүзеге асырылады.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының кіріс көздері жергілікті салықтар мен алымдар, әртүрлі қызмет түрлеріне лицензия бергені үшін төлемдер; мемлекеттік субсидиялар болып табылады.

14.5 Жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен лауазымды адамдары

Англо-саксон жүйесінде 3-7 мүшеден тұратын тұрғындар сайлайтын Кеңес негізгі орган болып табылады. Әкімдерді халық немесе осы Кеңес сайлайды. Сонымен қатар, кейбір шенеуніктер (шерифтер, атторнейлер) сайланады.

Роман-герман жүйесінің ерекшелігі-жергілікті органдардың сайлануы мен тағайындалуының үйлесімі. Коммуналарда сайланбалы органдар бар-әкім, кеңес, бургомистр. Сонымен бірге тағайындалған шенеуніктер де жұмыс істейді.

Бақылау сұрақтары:

1. Жергілікті басқару және өзін-өзі басқару дегеніміз не?
2. "Муниципалитет"термині нені білдіреді?

3. Жергілікті өзін-өзі басқарудың Еуропалық Хартиясы не үшін қабылданды?
4. Көрсетілген Хартияда жергілікті өзін-өзі басқарудың қандай принциптері бекітілген?
5. Шет елдердегі жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі модельдерін атаңыз?
6. Жергілікті өзін-өзі басқарудың англо-саксондық жүйесі немен сипатталады?
7. Жергілікті өзін-өзі басқарудың Роман-герман жүйесінің ерекшеліктері қандай?
8. Иберияның жергілікті басқару жүйесі немен сипатталады?
9. Жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі өкілеттіктері қандай?
10. Шет елдердегі жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі органдары мен лауазымды тұлғаларын атаңыз?

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Негізгі әдебиеттер

1. Автономов А.С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник / А.С. Автономов. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.
2. Конституционное право государств Европы: учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фак. / Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; отв. ред. Д.А. Ковачев. – М.: Волтерс Клувер, 2005.
3. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть: учебник для вузов / рук. авт. кол. и отв. ред. Б.А. Страшун. – 4-е изд. – М.: НОРМА, 2007; Особенная часть: учебник для вузов / рук. авт. кол. и отв. ред. Б.А. Страшун. – 3-е изд. – М.: НОРМА, 2008.
4. Конституционное право зарубежных стран: учеб. для вузов / под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энгина. – 3-е изд., доп. и перераб. – М.: НормаИнфра-М, 2010.
5. Мишин, А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник / А.А. Мишин. – 15-е изд., доп. и перераб. – М.: ЗАО «Юстициформ», 2009.
6. Чиркин, В.Е. Конституционное право зарубежных стран: учебник / В.Е. Чиркин. – 6-е изд. перераб. и доп. – М.: Норма; ИНФРА-М., 2010.
7. Чиркин, В.Е. Конституционное право зарубежных стран: практикум / В.Е. Чиркин. – 2-е изд., перераб. – М.: НОРМА, 2012.

Қосымша әдебиеттер

8. Авакьян, С.А. Конституционное право России: учебный курс: в 2 т. / С.А. Авакьян. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2011.
9. Вашкевич, А. Основы конституционного права Республики Польша: пособие для студентов вузов / А. Вашкевич. – Минск: Тесей, 2007.

10. Витрук, Н. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс: учеб. пособие / Н. Витрук. – М.: Норма, 2012.
11. Дюги, Леон. Конституционное право. Общая теория государства: монография / Леон Дюги; пер. с франц. – М.: ИН-ФРА-М, 2013.
12. Егинбарян, Р.В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции / Р.В. Егинбарян. – М.: Норма, 2010.
13. Козырин, А.Н. Правительство в зарубежных странах: учеб. пособие / А.Н. Козырин [и др.]. – М.: Ось-89, 2009.
14. Кондратович, Н.М. Конституционное право зарубежных стран: ответы на экзаменац. вопр. / Н.М.Кондратович. – 5-е изд., перераб. и доп. – Минск: Тетралит, 2013.
15. Крайнов, В.И. Конституционное правосудие: судебно-конституци-онное право и процесс: учеб. пособие / В.И. Крайнов, Р.А. Сафаров. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014.
16. Кутафин, О.Е. Глава государства: монография / О.Е. Кутафин. – М.: Проспект, 2014.
17. Лафитский, В.И. Конституционный строй США / В.И. Лафитский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2011.
18. Сахаров, Н.А. Институт президентства в современном мире / Н.А. Сахаров. – М.: Юрид. лит., 1994.
19. Фомичев, А. Основы конституционного права Китайской Народной Республики: учеб. пособие / А.Фомичев. – М.: ИВЭСЭП, 2012.
20. Хессе, К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. – М.: Юрид. лит., 1981.
21. Чехарина, В.И. Основы конституционного строя Республики Польша / В.И. Чехарина; Ин-т государства и права. – М.: Наука, 2004.
22. Чиркин, В.Е. Глава государства: сравнительно-правовое исследование / В.Е.Чиркин. – М.: Норма, 2013.
23. Цунэо, Инако. Современное право Японии / Инако Цунэо; под ред. и со вступит, ст. В.Н. Еремина. – М.: Прогресс, 1981.

ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛАРЫ

№ п/п	Мемлекеттер	Қабылдау күні
1.	Австралия	9 шілде 1900 ж.
2.	Австрия	1920 ж.; 1929 жылы қайта қаралды (1945 жылы 1 мамырда қалпына келтірілді)
3.	Азербайджан	12 қараша 1995 ж.
4.	Албания	22 қараша 1998 ж. (референдум)
5.	Алжир	19 қараша 1976 ж; 1988 жылы 3 қарашада түзетілді, 1989 ж. 23 ақпан және 1996 ж. 28 қараша
6.	Ангола	11 қараша 1975 ж. 1992 жылғы редакцияда
7.	Андорра	14 наурыз 1993 ж. (референдум)
8.	Антигуа и Барбуда	1 қараша 1981 ж.
9.	Аргентина	1 мамыр 1853 ж.; 1994 жылдың тамызында қайта қаралды
10.	Армения	5 шілде 1995 ж. (референдум)
11.	Афганистан	4 шілде 2004 ж.
12.	Багам аралдары	10 шілде 1973 ж.
13.	Бангладеш	4 қараша 1972 ж. (кейінгі өзгерістермен)
14.	Барбадос	30 қараша 1966 ж.
15.	Бахрейн	14 ақпан 2002 ж. (референдум)
16.	Беларусь	15 наурыз 1994 ж.; референдумда 1996 жылы 24 қарашада және 2004 жылы 17 қазанда қайта қаралды
17.	Белиз	21 қыркүйек 1981 ж.
18.	Бельгия	7 ақпан 1831 ж., қайта қаралды 1920-1921, 1967-1971 гг., 14 шілде 1993 ж.
19.	Бенин	2 желтоқсан 1990 ж. (референдум)
20.	Болгария	12 шілде 1991 ж.
21.	Боливия	2 ақпан 1967 ж.; 1994 ж. тамызда қайта қаралды
22.	Босния и Герцеговина	1995 жылы 14 желтоқсанда қол қойылған келісімдер қазіргі қолданыстағы Конституцияны құрайды
23.	Ботсвана	6 наурыз 1966 ж.
24.	Бразилия	5 қазан 1988 ж.
25.	Бруней	29 қыркүйек 1959 ж. (кейбір баптар тоқтатылды)
26.	Буркина-Фасо	мамыр 1991 ж. (референдум)

№ п/п	Мемлекеттер	Қабылдау күні
27.	Бурунди	13 наурыз 1992 ж.; 6 маусым 1998 ж. уақытша конституциямен ауыстыру
28.	Бутан	Жазылған конституция жоқ
29.	Вануату	30 шілде 1980 ж.
30.	Ватикан	1967 жылғы 15 тамыздағы Апостолиялық конституция
31.	Великобритания	Жазылмаған; ішінара заң актілері, ішінара жалпы құқық пен әдет-ғұрыптар
32.	Венгрия	1949 ж., 1972 ж. 19 сәуірде, 1989 ж. 18 қазанда, 1997 ж.
33.	Венесуэла	15 желтоқсан 1999 ж.
34.	Восточный Тимор	20 наурыз 2002 ж.
35.	Вьетнам	15 сәуір 1992 ж.
36.	Габон	14 наурыз 1991 ж.
37.	Гаити	наурыз 1987 ж.
38.	Гайана	1978 ж. (референдум)
39.	Гамбия	8 тамыз 1996 ж. (референдум)
40.	Гана	28 сәуір 1992 ж.
41.	Гватемала	31 мамыр 1985 ж.
42.	Гвинея	23 желтоқсан 1990 ж.
43.	Гвинея-Бисау	16 мамыр 1984 ж., түзетулер 1991 ж., 4 мамыр 1991 ж., 26 ақпан 1993 ж., 9 маусым 1993 ж., және 1996 ж.
44.	Германия	23 мамыр 1949 ж.
45.	Гондурас	11 қаңтар 1982 ж.; 1995 ж. өзгертілді
46.	Гренада	19 желтоқсан 1973 ж.
47.	Греция	1975 жылғы 7 маусым; 1986 жылғы наурызда 2001 жылғы сәуірде түзетілген
48.	Грузия	1995 жылғы 17 қазан
49.	Дания	1915 ж.; түзетулер 1953 жылы енгізілді.
50.	Джибути	1992 ж. 4 қыркүйек (референдум)
51.	Доминика	1978 жылғы 3 қараша
52.	Доминикан Республикасы	1966 жылғы 28 қараша
53.	Египет	1971 жылғы 11 қыркүйек
54.	Замбия	1996 жылғы 28 мамыр
55.	Зимбабве	1980 жылғы 18 сәуірде
56.	Израиль	Жоқ; Конституцияның кейбір функцияларын Парламент туралы негізгі заң (Кнессет) және Израиль азаматтығы туралы заң орындайды
57.	Индия	1950 жылғы 26 қаңтар
58.	Индонезия	1945 жылғы тамыз, 1959 жылғы 5 шілдеде қалпына келтірілді

№ п/п	Мемлекеттер	Қабылдау күні
59.	Иордания	8 қаңтар 1952 ж.
60.	Ирак	2004 ж. 8 наурыз (уақытша конституция)
61.	Иран	1979 жылғы 2-3 желтоқсан; 1989 жылы қайта қаралған
62.	Ирландия	1937 ж. 1 шілдесі (қайта және қосымша, оның ішінде 1999 ж.)
63.	Исландия	16 жылғы 1944 маусымға өзгеріс енгізілді - ҚР Үкіметінің 1991.
64.	Испания	1978 жылғы 6 желтоқсан
65.	Италия	1947 жылғы 22 желтоқсан
66.	Йемен	1991 жылғы 16 мамыр, түзетулер 1994 жылғы 29 қыркүйекте енгізілді.
67.	Кабо-Верде	25 қыркүйек 1992 ж.
68.	Казахстан	1995 жылғы 30 тамыз (референдумда)
69.	Камбоджа	21 қыркүйек 1993 ж.
70.	Камерун	1972 жылғы 20 мамыр (референдумда)
71.	Канада	Бірнеше заңнамалық актілерден тұрады, олардың ішіндегі ең маңыздысы 1982 жылғы 17 сәуір.
72.	Катар	2003 жылғы 23 сәуір (референдумда)
73.	Кения	1963 жылы 12 желтоқсанда, 1964 жылы бірнеше рет түзетулер енгізілді
74.	Кипр	16 тамыз 1960 ж.
75.	Кирибати	1979 жылғы 12 шілде
76.	Қытай	1982 жылғы 4 желтоқсан; түзетулер 1988 жылы 12 сәуірде, 1993 жылы 29 наурызда, 1999 жылы 15 наурызда, 2004 жылы 14 наурызда енгізілді.
77.	Колумбия	5 шілде 1991 ж
78.	Комор аралдары	23 желтоқсан 2001 ж
79.	Конго (Конго Демократиялық Республикасы)	1967 жылғы 24 маусым (ф. және қосымша)
80.	Конго	2002 жылғы 20 қаңтар (референдум)
81.	Корей ХДР	27 желтоқсан 1972; 1992 жылдың сәуірінде және 1998 жылдың қыркүйегінде қайта қаралды
82.	Корея	1987 (референдумда)
83.	Коста-Рика	7 қараша 1949 ж.
84.	Кот-д'Ивуар	3 қараша 1960; түзетулер бірнеше рет енгізілді, соңғы рет 1998 жылдың шілдесінде.

№ п/п	Мемлекеттер	Қабылдау күні
85.	Куба	1976 жылы 15 ақпанда, 1992 жылдың шілдесінде және 2003 жылдың шілдесінде түзетілді
86.	Кувейт	16 қараша 1962 ж
87.	Кыргызстан	1993 ж. 5 мамыр; түзетулер 1995 ж., 1996 ж. 16 ақпан және 1998 ж. 17 қазан
88.	Лаос	14 тамыз 1991 ж.
89.	Латвия	1922 жылы 15 ақпанда; 1994, 1996 және 1998 жылдары өзгерістер енгізілді.
90.	Лесото	2 сәуір 1993 ж..
91.	Либерия	6 қаңтар 1986 ж.
92.	Ливан	1926 жылы 23 мамырда бірнеше рет өзгерді
93.	Ливия	Құран Конституция болып саналады
94.	Литва	25 қазан 1992 ж
95.	Лихтенштейн	5 қазан 1921; (1938, 1939, 1965 және 1990 жылдардағы өзгертулер мен түзетулермен)
96.	Люксембург	17 қазан 1868 (1919, 1948, 1994, 1996, 1998 жж. өзгертулер енгізілді)
97.	Маврикий	1968 жылғы 12 наурыз, 1992 жылғы 12 наурызда енгізілген түзетулер
98.	Мавритания	1991 жылғы 12 шілде
99.	Мадагаскар	19 тамыз 1992 (референдумда)
100.	Македония	17 қараша 1991 ж
101.	Малави	1994 жылғы 18 мамыр
102.	Малайзия	16 қыркүйек 1963 ж
103.	Мали	12 қаңтар 1992 ж
104.	Мальдивы	1998 жылғы қаңтар
105.	Мальта	1964, 1974 жылы 13 Желтоқсанда және 1987 жылы өзгертілді
106.	Марокко	1972 жылғы 10 наурыз, 1996 жылғы 4 қыркүйекте қайта қаралды
107.	Маршал аралдары	1 мамыр 1979 ж.
108.	Мексика	5 ақпан 1917 ж.
109.	Микронезия	10 мамыр 1979 ж.
110.	Мозамбик	30 қараша 1990 ж.
111.	Молдова	29 шілде 1994 ж.
112.	Монако	1962 жылғы 17 желтоқсан
113.	Монголия	13 қаңтар 1992 ж.
114.	Мьянма	3 қаңтар 1974 ж.
115.	Намибия	9 ақпан 1990 ж.
116.	Науру	29 қаңтар 1968 ж.
117.	Непал	9 қараша 1990 ж.

№ п/п	Мемлекеттер	Қабылдау күні
118.	Нигер	1999 жылғы 18 шілде
119.	Нигерия	1999 ж. Мамыр
120.	Нидерланды	17 ақпан 1984 ж.
121.	Никарагуа	1986, 1995 және 2000 жылдары өзгерді.
122.	Новая Зеландия	Жоқ; көптеген жеке құжаттардан, соның ішінде 1986 жылғы конституциялық актіден тұрады.
123.	Норвегия	1814 жылы 17 мамырда 1884 жылы түзетулер енгізілді.
124.	Біріккен Араб Эмираттары (БАЭ)	2 желтоқсан 1971 ж.
125.	Оман	Конституцияның рөлін сұлтанның 1996 жылғы 6 қарашадағы Жарлығы орындайды.
126.	Пакистан	1973 жылы 10 сәуірде 1977 жылы, 1985 жылы түзетулер енгізілді.
127.	Палау	1 қаңтар 1979 ж.
128.	Панама	1972 жылғы 11 қазан; өзгерістер 1983 жылдың сәуірінде және 1994 жылы қабылданды.
129.	Папуа-Новая Гвинея	16 қыркүйек 1975 ж
130.	Парагвай	20 маусым 1992 ж
131.	Перу	31 желтоқсан 1993 ж
132.	Польша	1997 жылғы 23 мамыр (референдумда)
133.	Португалия	1976 жылғы 12 сәуір, 1982 жылғы 30 қазанда, 1989 жылғы 1 маусымда, 1992 жылғы 5 қарашада және 1997 жылғы 3 қыркүйекте өзгертулер мен толықтырулармен жұмыс істейді.
134.	Ресей	1993 жылғы 12 желтоқсан
135.	Руанда	5 мамыр 1995 ж.
136.	Румыния	1991 жылғы 8 желтоқсан (референдумда)
137.	Сальвадор	23 желтоқсан 1983 ж.
138.	Самоа	1 қаңтар 1962 ж.
139.	Сан-Марино	8 қазан 1600; 1926 жылғы сайлау туралы Заң Конституцияның кейбір функцияларын орындайды
140.	Сан-Томе и Принсипи	1990 ж. Наурыз
141.	Сауд Аравиясы	1993, негізгі заң
142.	Свазиленд	Бірыңғай конституция жоқ, бірқатар конституциялық актілер қолданылады
143.	Сейшель аралдары	1993 жылғы 18 маусым
144.	Сенегал	2001 жылғы 7 қаңтар

№ п/п	Мемлекеттер	Қабылдау күні
145.	Сент-Винсент және Гренадины	27 қазан 1979 ж.
146.	Сент-Китс және Невис	19 қыркүйек 1983 ж.
147.	Сент-Люсия	22 ақпан 1979 ж.
148.	Сербия және Черногория	4 ақпан 2003 ж.
149.	Сингапур	1959 жылы 3 маусымда, 1965 жылы бекітілген
150.	Сирия	1973 жылғы 12 наурыз
151.	Словакия	1992 жылдың 1 қыркүйегі; 1998 жылдың қыркүйегінде және 2001 жылдың ақпанында өзгертілді.
152.	Словения	23 желтоқсан 1991 ж.
153.	Америка Құрама Штаттары (АҚШ)	1787 жылғы 17 Қыркүйек
154.	Соломон аралдары	7 шілде 1978 ж.
155.	Сомали	1990 ж. қазан
156.	Судан	1998 ж. Мамыр (референдумда)
157.	Суринам	1987 жылғы 30 Қыркүйек
158.	Сьерра-Леоне	1 қазан 1991; кейіннен бірнеше рет түзетулер енгізілді
159.	Тәжікстан	6 қараша 1994; 1999 жылы 26 қыркүйекте өзгертілді
160.	Таиланд	11 қазан 1997 ж.
161.	Тайвань	1946 жылғы 26 желтоқсан (кейіннен 1991, 1992, 1994, 1997, 1999, 2002 өзгерістер мен толықтырулар)
162.	Танзания	1977 жылғы 25 сәуір; негізгі түзетулер 1984 жылдың қазанында енгізілді.
163.	Того	27 қыркүйек 1992 ж.
164.	Тонга	1875 жылы 4 қарашада, 1967 жылы 1 қаңтарда түзетілді
165.	Тринидад және Тобаго	1 тамыз 1976 ж
166.	Тувалу	1 қазан 1978 ж
167.	Тунис	1959 жылғы 1 маусым; түзетулер 1988 жылғы 12 шілдеде енгізілді.
168.	Түркіменстан	1992 жылғы 18 мамыр; өзгертілді. 1995 жылы 27 желтоқсанда енгізілген
169.	Түркия	7 қараша 1982 ж.
170.	Уганда	8 қазан 1995 ж.

№ п/п	Мемлекеттер	Қабылдау күні
171.	Өзбекстан	1992 жылы 8 желтоқсанда 2003, 2023 жылдары өзгертулер енгізілді.
172.	Украина	28 маусым 1996 ж.
173.	Уругвай	27 қараша 1967 ж.
174.	Фиджи	1988 жылғы 23 қыркүйек, 1997 жылғы 25 шілдеде өзгертілді
175.	Филиппины	2 ақпан 1987 ж.
176.	Финляндия	Маусым 1999 ж.
177.	Франция	28 қыркүйек 1958, түзетулер 1962 жылы, 1992 жылы, 1993 жылы қабылданды.
178.	Хорватия	22 желтоқсан 1990 ж.
179.	Орталық Африка Республикасы	7 қаңтар 1995 ж.
180.	Чад	1996 жылғы 31 наурыз (референдумда)
181.	Чехия	16 желтоқсан 1992 ж.
182.	Чили	1980 жылғы 11 Қыркүйек; 1989 жылы 30 Шілдеде және 1993 жылы өзгертілді
183.	Швейцария	1999 жылғы 18 сәуір
184.	Швеция	1 қаңтар 1975 ж.
185.	Шри-Ланка	1978 жылғы 16 тамыз (кейінгі өзгерістермен)
186.	Эквадор	10 тамыз 1998 ж.
187.	Экваториальды Гвинея	1991 жылғы 17 қараша (референдумда)
188.	Эритрея	23 мамыр 1997 ж.
189.	Эстония	28 маусым 1992 ж.
190.	Эфиопия	1994 жылғы желтоқсан
191.	ЮАР	1996 ж. қазан
192.	Ямайка	6 тамыз 1962 ж.
193.	Жапония	1946 ж.

ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛАРЫНАН ҮЗІНДІЛЕР

Америка Құрама Штаттарының Конституциясы 1787 ж.

Біз, Америка Құрама штаттарының халқы, Америка Құрама Штаттары үшін осы Конституцияны неғұрлым жетілдірілген одақ құру, әділеттілік орнату, ішкі тыныштық пен жалпы қауіпсіздікті қамтамасыз ету, жалпы әл-ауқатқа ықпал ету және өзіміз үшін және ұрпақтарымыз үшін бостандық игілігін қамтамасыз ету мақсатында шығарамыз және бекітеміз.

I Бап.

1 бөлім. Осы Конституциямен берілген барлық заң шығарушы билік Сенат пен Өкілдер палатасынан тұратын Америка Құрама Штаттарының конгресінде шоғырланған.

2 бөлім. Өкілдер палатасы әр екі жыл сайын әр түрлі Штаттардың халқы сайлайтын мүшелерден тұрады, әр штаттың сайлаушылары штаттың ең үлкен заң шығарушы Палатасының сайлауына қатысу үшін талап етілетін шарттарды қанағаттандыруы керек.

Өкіл жиырма бес жасқа толмаған және жеті жыл бойы Америка Құрама Штаттарының азаматы болмаған және сайлау кезінде оны сайлаған штаттың тұрғыны болмайтын адам бола алмайды.

Өкілдер палатасы өзінің төрағасын және басқа шенеуніктерді сайлайды және лауазымы бойынша қылмыс жасағаны үшін айып тағу құқығына ие (Impeachment).

3 бөлім. Америка Құрама Штаттарының Сенаты алты жыл бойы оның заң шығарушы органы сайлаған әр штаттан екі сенатордан тұрады.

Олар жиналғаннан кейін бірден, бірінші сайлау үшін, олар сан бойынша үш мүмкін разрядқа бөлінеді. Бірінші разрядты сенаторлар өз орындарын екінші жыл өткеннен кейін, екінші разрядты – төртінші жыл өткеннен кейін және үшінші разрядты – алтыншы жыл өткеннен кейін қалдырады, осылайша бүкіл Сенаттың үштен бірі екі жыл сайын

сайланады; егер қандай да бір штаттың заң шығарушы жиналысы сессиясының үзілісі кезінде лауазымнан бас тарту немесе басқа себептер бойынша бос орындар ашылса, онда оның атқарушы билігі осы бос жұмыс орындарын алмастыратын жиналыстың келесі сессиясына дейін уақытша тағайындаулар жасай алады.

Сенатор бола алмайды отыз жасқа толмаған, тоғыз жыл бойы Америка Құрама Штаттарының азаматы болмаған және таңдау кезінде оны сайлаған штаттың тұрғыны болмаған адам.

Америка Құрама Штаттарының вице-президенті Сенат Төрағасы болып табылады, бірақ дауыстар тең бөлінген жағдайды қоспағанда, дауыс беру құқығын пайдаланбайды.

Сенат өзінің басқа шенеуніктерін, сондай-ақ вице-президент болмаған жағдайда немесе соңғысы Америка Құрама Штаттарының президентінің міндетін атқарушы болған кезде уақытша төрағаны таңдайды.

Сенат лауазымы бойынша қылмыстар бойынша айрықша сот ісін жүргізу құқығына ие. Мұндай отырыста сенаторлар ерекше ант қабылдайды. Америка Құрама Штаттарының президентіне қатысты сот ісін жүргізген кезде жоғарғы судья төрағалық етеді; мұндай істер бойынша қатысқан мүшелердің үштен екісінің келісімінен басқа ешкім сотталмайды.

Лауазым бойынша қылмыстарға қатысты үкімдер мемлекеттік қызметтен шығарумен және Америка Құрама Штаттарының қызметінде қандай да бір құрметті немесе сенімді лауазымға ие болу құқығынан айырумен шектеледі; бірақ сотталған адам қарапайым сот тәртібімен ешқандай жағдайда сот айыптауынан, үкімнен және жазадан босатылмайды.

4 бөлім. Әр штаттың заң шығарушы органдары өз сенаторлары мен өкілдерін сайлаудың уақытын, орнын және тәсілін белгілейді; бірақ конгресс кез-келген уақытта олардың тәртібі туралы заң шығаруға немесе сенаторлардың сайлау орындарын қоспағанда, оған өзгерістер енгізуге құқылы.

Конгресс кем дегенде жылына бір рет жиналады; мұндай жиналыс желтоқсанның бірінші дүйсенбісінде, егер арнайы заң бойынша басқа күн белгіленбесе, өтуі керек.

5-бөлім. Әр Палатаның өзі өз мүшелерінің таңдауы мен цензурасының дұрыс выборастігіне қатысты барлық мәселелерді талдайды, әр Палата мүшелерінің көпшілігі істерді шешу үшін *quoque* құрайды; бірақ аз Сан отырыстарды кейінге қалдыруы мүмкін және ақырында қатыспаған мүшелерді жиналыстарға осындай тәсілдермен және әр Палата белгілейтін жазалар арқылы мәжбүрлеуге рұқсат етілуі мүмкін.

Әрбір палата өз отырыстарының тәртібін белгілеуге, өз мүшелерін әдепсіз қылықтары үшін жазаға тартуға және үштен екісінің келісімімен оларды алып тастауға құқылы.

Әр палата өз отырыстарының журналын жүргізеді және уақыт өте келе оларды жариялайды, тек оның мағынасы бойынша құпия сақталуы керек бөліктерді қоспағанда.

Конгресс сессиясы кезінде палаталардың ешқайсысы, екіншісінің келісімінсіз, өз отырыстарын үш күннен артық кешіктіре алмайды немесе оларды екі палата отыратын жерден басқа тармаққа ауыстыра алмайды.

6 бөлім. Сенаторлар мен өкілдер өз қызметтері үшін Заңмен белгіленген және Америка Құрама Штаттарының қазынашылығы төлейтін сыйақы алады. Олар сатқындықтан, қасақана қылмыстан және қоғамдық тыныштық пен тыныштықты бұзудан басқа барлық жағдайларда қамауға алыну-дан, жиналыста болған кезде және олар алға-артқа жүргенде құтқарылады; сондай-ақ айтылған сөзге немесе жарыссөзге қатысты олар басқа мекеме алдында жауап бермейді.

Бірде-бір сенатор бар өкіл ол таңдалған мерзімнің жалғасында осы уақыт ішінде құрылған немесе онымен байланысты сыйақы ұлғайтылған Америка Құрама Штаттарының әкімшілігінде қандай да бір лауазымды атқара алмайды; сол сияқты, Америка Құрама Штаттарының әкімшілігіндегі қызметкерлердің ешқайсысы да мүше бола алмайды қызмет кезінде палаталар.

7-бөлім. Кірістерді жинау туралы барлық билли Өкілдер палатасында белгіленеді; бірақ сенат басқа биллдердегідей оларға түзетулер ұсына алады.

Заңға сәйкес өкілдер палатасы мен Сенаттан өткен әрбір Билл Америка Құрама Штаттарының Президентінің мақұл-

дауына ұсынылады; егер президент оны мақұлдаса, ол қол қояды; әйтпесе, оны өзінің қарсылықтарымен бірге оны бірінші ұсынған палатаға жібереді; содан кейін соңғысы жасалған қарсылықтарды өз журналына егжей-тегжейлі енгізуі керек және Биллді қайта қарауға кірісіңіз.

Егер осындай қайта қараудан кейін осы палата мүшелерінің үштен екісі Биллді қабылдауға келіссе, онда ол қарсылықтармен басқа палатаға беріледі, ол рая да оны қайта қарауға ұшыратады және егер оны мүшелерінің үштен екісі мақұлдаса, онда ол заңмен жасалады. Барлық осындай жағдайларда Биллге және оған қарсы дауыс берген сол немесе басқа палата мүшелерінің есімдері олардың тиісті хаттамаларына енгізіледі. Егер Билл ұсынылғаннан кейін он күн өткен соң (олардың жексенбілерін қоспағанда) Президент қайтармаса, онда ол заңмен жасалады, егер ол конгресстің отырыстарын тоқтатуға кедергі келтірмесе, оған қол қойылған деп есептеледі-бұл жағдайда Билл енді заңмен жасалмайды.

Сенат пен Өкілдер палатасының қатысуын талап ететін кез келген ұйғарым, қарар немесе дауыс беру (отырыстарды кейінге қалдыру туралы мәселелерден басқа) Америка Құрама Штаттарының Президентіне ұсынылады; күшіне енгенге дейін оларды ол мақұлдауы керек, ал мақұлдамаған жағдайда ережелер мен шектеулерге сәйкес сенат пен Өкілдер палатасының үштен екісінің көпшілік даусымен екінші рет өтуі керек, Билли үшін көрсетілген.

8 бөлім. Конгресстің құқығы бар:

- Америка Құрама Штаттарының жалпы әл-ауқатын қорғау және сақтау үшін қарыздарды төлеу және шаралар белгілеу үшін салықтар, баждар мен акциздер салу және оларды жинау;

- сонымен қатар, барлық осындай баждар, салықтар мен акциздер бүкіл Америка Құрама Штаттарында біркелкі болуы керек;

- Америка Құрама Штаттарының шотына ақшалай несие беру;

- басқа ұлттармен, жекелеген мемлекеттермен және үнді тайпаларымен сауданы реттеу;

- бүкіл Америка Құрама Штаттарында шетелдіктерді натурализациялаудың монотонды ережелерін және дәрменсіз борышкерлер туралы заңдарды белгілеу;

- монетаны соғу, оның құнын, сондай-ақ шетелдік монетаны реттеу және таразы мен өлшем нормаларын белгілеу;

- Америка Құрама Штаттарының несиелік билеттері мен айырбастау монеталарын қолдан жасағаны үшін жаза тағайындау;

- пошта кеңселері мен пошта жолдарын құру;

- белгілі бір мерзімге авторлар мен өнертапқыштардың өз шығармалары мен жаңалықтарына меншік құқығын қорғай отырып, ғылымдар мен пайдалы өнердің дамуын көтермелеу;

- Жоғарғы соттан төмен тұрған сот трибуналдарын құру;

- теңіздерде және халықаралық құқыққа қарсы жасалған қарақшылық пен қылмыстарға қарсы заңдар шығару және жаза қолдану;

- соғыс жариялау, жекеменшік куәліктер беру және құрлықта және теңізде әскери өндіріске қатысты ережелер белгілеу;

- мұндай пайдалану үшін қажетті ақшаны екі жылдан аспайтын мерзімге бөлу арқылы әскерлерді жалдау және ұстау;

- флотты жабдықтау және ұстау;

- құрлық және теңіз әскери күштерін басқару үшін ережелер шығару; милиция жинау үшін шаралар қабылдау;

- көтерілістерді басу және жау шапқыншылығын тойтару үшін Одақ заңдарын орындау үшін;

- армияны ұйымдастыру және милицияда тәртіп орнату үшін шаралар қабылдау және Конгресс белгілеген тәртіп ережелеріне сәйкес жекелеген Штаттарға офицерлерді тағайындау және милицияны оқыту арқылы Америка Құрама Штаттарының қызметі үшін қолданылатын бөлімді басқару;

- ерекше заңнамалық құқықтарды, барлық жағдайларда, Штаттардың кез келгенін басқаға беру арқылы және Конгресстің келісімімен Америка Құрама Штаттары Үкіметінің резиденциясы болатын осындай жерде (он шаршы миль кеңістіктен аспайтын) пайдалану және сол штаттың келісімімен сатып алынған барлық жерлерде бірдей билікті пайдалану-олар бекіністерді, бүктелген дүкендерді, арсеналдарды, доктарды және басқа да қажетті ғимараттарды тұрғызу және аталған және

басқа да өкілеттіктерді қолдану үшін қажет және орынды болатын барлық заңдарды шығарарлық заңнамалық құқықтарды, барлық жағдайларда, Штаттардың кез келгенін басқаға беру арқылы және Конгресстің келісімімен Америка Құрама Штаттары Үкіметінің резиденциясы болатын осындай жерде (ошы миль кеңістіктен аспайтын) пайдалану және сол штаттың келісімімен сатып алынған барлық жерлерде бірдей билікті пайдалану-олар бекіністерді, бүктелген дүкендерді, арсеналдарды, докторды және басқа да қажетті ғимараттарды тұрғызу және аталған және басқа да өкілеттіктерді қолдану үшін қажет және орынды болатын барлық заңдарды шығару үшін, осы Конституциямен Америка Құрама Штаттарының үкіметіне немесе оның кез-келген органына берілген.

9 бөлім. Қолданыстағы Штаттардың кез-келгені рұқсат беруді пайдалы деп санайтын мұндай адамдарды қоныс аударуға немесе әкелуге Конгресс мың сегіз жүз сегізінші жылға дейін тыйым салмайды, бірақ мұндай импортқа адам ғасырынан бастап он доллардан аспайтын салық немесе баж салынуы мүмкін.

Habeas Corpus актісінің артықшылығы көтеріліс немесе жау шапқыншылығы жағдайында, қоғамдық қауіпсіздік талап еткен кезде ғана тоқтатылады.

Сатқындық үшін жазалар туралы билли (Bills of Attainder) немесе кері әсер ететін заңдар шығаруға тыйым салынады.

Сауалнамаға (Капитацияға) немесе басқа қандай салық салуға тыйым салынады, әйтпесе халық санағына немесе жоғарыда көрсетілген әдіспен жүргізілген есептеулерге пропорционалды.

Бір мемлекеттен екінші мемлекетке әкетілетін заттар баж салығымен белгіленбеуі тиіс.

Кез-келген штаттың порттарына басқалардаКез-келген штаттың порттарына басқалардан бұрын қандай-да бір сауда немесе қаржылық ережелер арқылы артықшылық беруге тыйым салынады; әр түрлі Штаттардың порттары арасында жүретін кемелер баж салығымен өздерін тазартуға міндетті емес.

Қазынашылықтан ақша тек арнайы заңдармен бекітілген қаражат есебінен алынады.

10 бөлім. Бірде-бір мемлекеттің: трактаттар жасауға, одақтарға немесе конфедерацияларға кіруге; жеке куәлік

беруге; монета соғуға; несие билеттерін шығаруға; қарыздарын алтын немесе күміс монетадан басқа тәсілмен төлеуге; мемлекеттік қылмыстар үшін жазалар туралы билли шығаруға; кері әсер ететін немесе шарттардың күшін бұзатын заңдар немесе асыл атақтарды беру.

Конгресстің келісімінсіз бірде-бір мемлекет әкелінетін және әкетілетін тауарларға, оның заңдарын орындау үшін сөзсіз қажет болатын тауарларды қоспағанда, қандай да бір салықтар мен баждарды енгізуге құқылы емес; осындай баждар мен алымдардан алынатын таза табыс Америка Құрама Штаттарының қазынашылығының қарамағына түседі және барлығы мұндай заңдар конгресстің қайта қарауына және бақылауына жатады.

Конгресстің келісімінсіз бірде-бір мемлекет жүк алымын белгілеуге, бейбіт уақытта әскер немесе әскери кемелерді ұстауға, басқа мемлекетпен немесе шетелдік державамен келісімге немесе шартқа кіруге немесе соғыс бастауға құқылы емес, егер ол шетелдік шапқыншылыққа ұшыраса немесе қауіп төніп тұрса. кідіртуге мүмкіндік береді.

II бап.

1 бөлім. Атқарушы билік Америка Құрама Штаттарының Президентіне тиесілі. Ол төрт жыл бойы өз қызметін атқарады және сол мерзімге сайланған вице-Президентпен бірге осылай сайланады:

– әр штат өзінің заң шығарушы органында көрсетілген тәртіппен сайлаушыларды, сенаторлармен және конгреске жіберуге құқығы бар өкілді тағайындайды; бірақ бірде-бір сенатор немесе өкіл немесе Америка Құрама Штаттарында қандай да бір лауазымды атқаратын адамды мұндай сайлаушы тағайындай алмайды.

Сайлаушылар өздерінің тиісті Штаттарында жиналып, екі адамға сайлауға түсу арқылы дауыс береді, олардың кем дегенде біреуі онымен бір штаттың тұрғыны болмауы керек. Олар әрқайсысы үшін берілген дауыстардың санын көрсете отырып, үміткерлердің тізімін жасайды; бұл тізім олардың куәлігі мен қолы үшін Америка Құрама Штаттары Үкіметінің орналасқан жеріне, Сенат төрағасының атына мөрленген конвертте жіберіледі. Сенат төрағасы Сенат пен Өкілдер

Палатасының қатысуымен куәландырылған тізімді ашуға тиіс, содан кейін дауыстар есептеледі.

Ең көп дауыс алған адам президент болуы керек, егер мұндай Сан барлық тағайындалған сайлаушылардың көпшілігін құраса; бірақ егер мұндай көпшілік бірдей дауысқа ие болған бірнеше адам болса, онда өкілдер палатасы олардың біреуін Президент сайлауы арқылы бірден таңдайды; егер олардың ешқайсысы көпшілік дауысқа ие болмаса, онда палата тізімнің басында тұрған Бесеудің ішінен президентті дәл осылай таңдайды. Бірақ президентті таңдау кезінде дауыстар штат бойынша беріледі, осылайша әр штаттың өкілдері бір ғана дауысқа ие болады. Осы мақсатта кворум барлық Штаттардың үштен екісінің мүшелерінен тұрады, ал сайлаудың дұрыстығы үшін барлық Штаттардың саны бойынша көпшілік дауыс қажет.

Қалай болғанда да, Президент сайланғаннан кейін, ең көп дауыс алған адам вице-президент болады. Бірақ егер екі немесе одан да көп дауыс саны тең болса, онда сенат олардың арасынан вице-президентті сайлауға түсу арқылы таңдайды.

Конгресс сайлаушыларды (президентті) таңдау уақытын және олардың өз дауыстарын беру күнін белгілейді, бұл барлық Америка Құрама Штаттары үшін бірдей болуы керек.

Осы Конституцияны бекіту кезінде Америка Құрама Штаттарының табиғи азаматынан немесе оның азаматынан басқа ешкімнің Президент лауазымына сайлануға құқығы жоқ; отыз бес жасқа толмаған немесе Америка Құрама Штаттарында он төрт жыл өмір сүрмеген адам бұл лауазымға сайлана алмайды.

Президентті қызметінен алып тастаған немесе ол қайтыс болған, өзіне жүктелген міндеттерді орындаудан бас тартқан немесе қабілетсіз болған жағдайда оның орнына вице-президент келеді. Конгресс Президентті де, вице-президентті де алып тастаған, қайтыс болған, бас тартқан немесе қызметке қабілетсіз болған жағдайда, оны қызметінен кетіру себебі тоқтатылғанға дейін немесе жаңа президент сайланғанға дейін президенттің міндетін атқарушы адамды ерекше актімен тағайындай алады.

Президент белгілі бір мерзімде өзінің қызметі үшін сыйақы алады, оның мөлшері бүкіл мерзімнің жалғасында қалады, ол сайланады және осы мерзімнің жалғасында ол Америка Құрама Штаттарынан немесе оның кез келгенінен басқа ақшалай сыйақы алмауы керек.

Қызметке кіріспес бұрын ол келесі антты қабылдайды: "мен Америка Құрама Штаттарының президентінің міндетін Ар-ұжданыммен орындаймын және күш-жігерім бойынша Америка Құрама Штаттарының Конституциясын сақтаймын, қорғаймын және қорғаймын деп салтанатты түрде ант етемін (немесе бекітемін)".

2 бөлім. Президент Америка Құрама Штаттарының белсенді қызметіне шақырылған кезде Америка Құрама Штаттарының армиясы мен Әскери-теңіз күштерінің және жекелеген Штаттардың милициясының Бас қолбасшысы бар; ол әр атқарушы бөлімнің бас офицерлерінен тиісті бөлімдерге қатысты мәселелер бойынша жазбаша пікірлерді талап ете алады; оған Америка Құрама Штаттарына қарсы барлық қылмыстар бойынша үкімдерді кейінге қалдыру және кешірім жасау құқығы беріледі, өйткені ол лауазымы бойынша қылмыстарды қоспағанда.

Егер сенаторлардың үштен екісі мақұлдаса, ол Сенаттың кеңесі мен келісімі бойынша трактаттар жасауға құқылы; тағайындау туралы бұйрықтар жасалмаған және лауазымдары заңмен белгіленген Америка Құрама Штаттарының елшілерін, уәкілетті консулдарын, Жоғарғы Сот судьяларын және барлық басқа лауазымды тұлғаларын тағайындау; бірақ конгресс өз қалауы бойынша осындай төменгі лауазымды тұлғаларды бір Президентке немесе соттар мен бөлім бастықтарына тағайындау.

Президент Сенат сессиясын тоқтату кезінде ашылған барлық бос жұмыс орындарын ауыстыруға құқылы, келесі сессияның соңына дейін аяқталатын лауазымдарға тағайындаулар жасайды.

3 бөлім. Уақыт өте келе ол конгреске Одақтың жағдайы туралы хабарлайды және оның назарын қажет және орынды деп санайтын шараларға аударады; ерекше жағдайларда ол

екі палатаны да, олардың біреуін де шақыра алады және олардың арасында отырыстарды кейінге қалдыруға қатысты келіспеушілік туындаған жағдайда оларды кейінге қалдыруға құқылы. қажетті деп танитын мерзім; ол елшілер мен басқа да комиссарларды қабылдайды; ол заңдардың нақты орындалуын қадағалайды және Америка Құрама Штаттарының барлық лауазымды тұлғаларын тағайындайды.

4 бөлім. Президент, вице-президент және Америка Құрама Штаттарының қызметіндегі барлық шенеуніктер сатқындық, парақорлық және басқа да ауыр қылмыстар мен теріс қылықтар үшін айыптау және үкім шығару кезінде қызметтен шығарылады.

III бап.

1 бөлім. Америка Құрама Штаттарының сот жүйесі Жоғарғы Сотта және қажет болған жағдайда Конгресс құрған төменгі соттарда шоғырланған. Жоғарғы және төменгі соттардың судьялары өз істерін жақсы орындаған кезде өз қызметтерін атқарады және белгілі бір уақытта өз қызметтері үшін сыйақы алады, олар өз қызметтерін атқарған кезде қысқартуға жатпайды.

2 бөлім. Сот билігі: осы Конституцияны, Америка Құрама Штаттарының заңдарын және Америка Құрама Штаттары жасасатын немесе жасалатын трактаттарды қолдану арқылы туындайтын заң және әділеттілік (теңдік) бойынша талдана-тын барлық істерге; елшілерге, комиссарларға және консулдарға қатысты барлық істерге; теңіз юрисдикциясының барлық істеріне; барлық дауларға, Америка Құрама Штаттары қатысатын; екі немесе бірнеше Штаттар арасындағы, штат пен басқа штат азаматы арасындағы, Әртүрлі штат азаматтары арасындағы дауларға; әр түрлі Штаттар берген жерлер туралы дауласатын сол штаттың азаматтары арасында және штат немесе оның азаматы мен шет мемлекеттер, азаматтар немесе субъектілер арасында.

Елшілерге, комиссарларға және консулдарға қатысты барлық істер және шағымданушы Тараптардың бірі мемлекет болып табылатын істер Жоғарғы Соттың бірінші инстанции-сында болады. Барлық басқа жағдайларда, ол тек заңға да, фактілерге де қатысты апелляциялық юрисдикцияға ие,

мұндай ерекшеліктермен және конгресс белгілей алатын ережелерді басшылыққа алады.

Лауазымдық қылмыстар бойынша айыптау істерін қоспағанда, барлық қылмыстарды алқабилер соты қарайды; сот қылмыс жасалған штатта орын алады; бірақ егер ол штат шегінде жасалмаса, онда сот Конгресс Заңында көрсетілген жерде немесе орындарда болады.

3 бөлім. Америка Құрама Штаттарына опасыздық тек оларға қарсы қарулы көтерілістен немесе олардың жауларына көмек пен қолдау көрсетуден тұрады. Егер оның қылмыстық әрекетін екі куәгер дәлелдей алмаса немесе сотта өзі мойындамаса, ешкімді алдады деп айыптауға болмайды. Конгресс опасыздық жасағаны үшін жаза тағайындауға құқылы, бірақ құқығынан айыру немесе мүлікті тәркілеу үкімі өмір бойы шектеледі.

АҚШ КОНСТИТУЦИЯСЫНА ТҮЗЕТУЛЕР

Түзету 1. Конгресс кез-келген дінді орнатуға қатысты ешқандай заң шығармауы керек, немесе кез – келген дінді еркін қабылдауға тыйым салуы керек, немесе сөз бен баспасөз бостандығын немесе халықтың бейбіт түрде жиналу құқығын шектеуі керек, сондай-ақ Үкіметтен қиянатты тоқтатуды сұрауы керек.

Түзету 2. Еркін мемлекеттің қауіпсіздігі үшін жақсы ұйымдастырылған милиция қажет болғандықтан, халықтың қару ұстау және алып жүру құқығы бұзылмауы керек.

Түзету 3. Бейбіт уақытта иесінің келісімінсіз үйде тұруға жол берілмейді; соғыс кезінде – тек заңда белгіленген ережелер негізінде.

Түзету 4. Негізсіз тінту және қамауға алу кезінде халықтың жеке басына, қағаздарына және мүлкіне қол сұғылмаушылыққа қатысты құқығы бұзылмауға тиіс; тінту мен қамауға алуға арналған бұйрықтар тінту орны мен қамауға алынуға жататын адамдарды дәл сипаттай отырып, ант немесе аф-фирма қолдаған негізді себептер бойынша ғана берілуі мүмкін.

Түзету 5. Әскери, әскери-теңіз күштерінде немесе милицияда соғыс уақытында немесе қоғамға қауіп төндіретін қауіп кезінде туындайтын жағдайларды қоспағанда, ешкімді қылмыстық немесе басқа да ұятсыз қылмыс жасады деген айыппен, алқабилер актісі негізінде басқа жолмен тартуға болмайды; бір қылмыс үшін ешкім екі рет жазаланбауы мүмкін; сондай-ақ ешкімді қандай да бір қылмыстық іс бойынша өзіне қарсы куәлік беруге немесе тиісті сот талқылауынсыз өмірінен, бостандығынан немесе мүлкінен айыруға мәжбүрлеуге болмайды; сол сияқты, ешқандай жеке мүлікті әділ сыйақысыз қоғамдық пайдалану үшін таңдауға болмайды.

Түзету 6. Барлық қылмыстық қудалау кезінде айыпталушы: қылмыс жасалған штаттан және округтен (заңмен алдын-ала белгіленген) бейтарап алқабилердің жедел ашық сотына құқылы; айыпталушыға мүлік және оған қарсы айыптау себептері туралы хабарлау керек; ол оны жеке ставкаға қоюды талап етуге құқылы, онда қылмыс жасалған оған қарсы; сондықтан ол өзінің пайдасына куәгерлерді талап ете алады және қорғаушының кеңесін қолдана алады.

Түзету 7. Барлық азаматтық істер бойынша, сот двадц жиырма доллардан аспаған кезде, алқабилер сотына құқық сақталады және алқабилердің қарауында болған ешқандай факт болуы мүмкін емес, әдеттегі құқықтың жарғыларынан өзгеше қайта қарауға ұшырайды.

Түзету 8. Сотталушыны босатқаны үшін шамадан тыс кепіл талап етуге немесе шамадан тыс айыппұл салуға немесе тым қатыгез және ерекше жаза қолдануға тыйым салынады.

Түзету 9. Осы Конституциядағы белгілі құқықтардың тізімі халық бұрыннан қолданып жүрген басқа құқықтардың жойылуы немесе кемітілуі мағынасында түсіндірілмеуі керек.

1958 жылғы Франция Конституциясы

Кіріспе

Француз халқы адам құқықтары мен ұлттық егемендік принциптеріне деген адалдығын салтанатты түрде жариялайды, өйткені олар 1789 жылғы декларацияда анықталған, 1946 жылғы Конституцияның кіріспесімен расталған және толықтырылған. Осы қағидаттар мен халықтардың еркін өзін-өзі анықтау қағидаттарына сүйене отырып, Республика оған қосылуға ниет білдіретін шетелдегі аумақтарды, бостандықтың жалпы идеалына негізделген жаңа институттарды ұсынады. Теңдік пен бауырластық және олардың демократиялық дамуы үшін құрылған.

1-бап.

Франция бөлінбейтін, зайырлы, әлеуметтік, демократиялық республика. Ол шығу тегі, нәсілі немесе діні айырмашылығы жоқ барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін қамтамасыз етеді. Ол барлық діндерді құрметтейді. Оның құрылғысы орталықтандырылмаған. Заң әйелдер мен ерлер сайланған мандаттар мен лауазымдарға, сондай-ақ жауапты кәсіби және қоғамдық лауазымдарға тең қол жетімділігіне ықпал етеді.

Егемендік туралы I бөлім

2-бап.

Республика тілі-француз тілі. Ұлттық эмблема – үш түсті жалау: көк, ақ, қызыл. Ұлттық әнұран - "Марсельеза". Республиканың Ұраны - "Бостандық, Теңдік, Бауырластық". Оның принципі-халықтың, халықтың және халықтың билігі.

3-бап.

Ұлттық егемендік оны өз өкілдері арқылы және референдум арқылы жүзеге асыратын халыққа тиесілі.

Халықтың бірде-бір бөлігі және бірде-бір адам оны жүзеге асыра алмайды.

Сайлау Конституцияда белгіленген шарттарға сәйкес тікелей немесе жанама болуы мүмкін. Олар әрқашан жалпыға ортақ, тең және жасырын дауыс беру арқылы.

Заңмен белгіленген шарттарға сәйкес сайлаушылар азаматтық және саяси құқықтарды пайдаланатын екі жыныстағы барлық ересек француз азаматтары болып табылады.

4 бап.

Саяси партиялар мен топтар сайлау барысында пікір білдіруге ықпал етеді. Олар өз қызметін еркін жасайды және жүзеге асырады. Олар ұлттық егемендік пен демократия принциптерін сақтауы керек.

Олар заңда айқындалған шарттарға сәйкес 3-баптың соңғы абзацында баяндалған қағидатты жүзеге асыруға жәрдемдеседі.

Заң плюралистік пікір білдіруге және Саяси партиялар мен топтардың ұлттық демократиялық өміріне тең қатысуына кепілдік береді.

II БӨЛІМ. РЕСПУБЛИКА ПРЕЗИДЕНТІ

5-бап.

Президент Конституцияның сақталуын қадағалайды. Ол өзінің төрелігімен мемлекеттік органдардың қалыпты жұмыс істеуін, сондай-ақ мемлекеттің сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Ол ұлттық тәуелсіздіктің, аумақтың тұтастығының, халықаралық шарттардың сақталуының негізгі кепілі болып табылады.

6-бап.

Республика Президенті бес жылға жалпы тікелей сайлаумен сайланады.

Ешкім қатарынан екі президенттік мандаттан артық орындай алмайды.

Осы бапты қолдану шарттары негізгі заңмен белгіленеді.

7-бап.

Республика Президенті берілген дауыстардың басым көпшілігімен сайланады. Егер бұл көпшілік сайлаудың бірінші турында жиналмаса, онда одан кейінгі он төртінші күні екінші тур өтеді. Оған бірінші турда ең көп дауыс жинаған екі үміткер ғана қатыса алады, бұл олардың кандидаттарынан озып кету мүмкіндігін ескере отырып.

8-бап.

Республика Президенті Премьер-Министрді тағайындайды. Ол Үкіметтің отставкаға кету туралы соңғы өтінішін ұсыну бойынша оның міндеттерін орындауын тоқтатады.

Премьер-Министрдің ұсынысы бойынша Президент Үкіметтің басқа мүшелерін тағайындайды және олардың өкілеттіктерін тоқтатады.

9-бап.

Республика Президенті Министрлер Кеңесіне төрағалық етеді.

10-бап.

Республика Президенті түпкілікті қабылданған заң Үкіметке берілгеннен кейін 15 күн ішінде заңдарды бұзады.

Ол осы мерзім аяқталғанға дейін Парламенттен заңның немесе оның кейбір баптарының жаңа талқылауын талап етуі мүмкін. Бұл жаңа талқылаудан бас тартуға болмайды.

III БӨЛІМ. Үкімет

20-бап.

Үкімет ұлт саясатын анықтайды және жүргізеді. Оның қарамағында әкімшілік пен қарулы күштер бар.

Ол 49 және 50-баптарда көзделген шарттар мен рәсімдерге сәйкес Парламент алдында жауапты болады.

21-бап.

Премьер-министр Үкіметтің қызметін басқарады. Ол ұлттық қорғанысқа жауапты. Ол заңдардың орындалуын қамтамасыз етеді. 13-баптың ережелерін сақтай отырып, ол регламенттік өкілеттіктерді жүзеге асырады және азаматтық және әскери лауазымдарға тағайындайды. Ол өзінің кейбір өкілеттіктерін министрлерге бере алады.

Ол қажет болған жағдайда Республика Президентін 15-бапта көзделген кеңестер мен комитеттердің отырыстарында төраға ретінде алмастырады.

Ерекше жағдайларда ол Президентті оның арнайы тапсырмасы бойынша белгілі бір күн тәртібі бойынша министрлер кеңесінің отырысында төраға ретінде алмастыра алады.

22-бап.

Қажет болған жағдайда Премьер-Министрдің актілеріне олардың орындалуына жауапты министрлер қарсы қол қояды.

23-бап.

Үкімет мүшесінің функциялары кез келген парламенттік мандатты жүзеге асырумен, жалпыұлттық сипаттағы кез келген кәсіби өкілдік лауазымымен, кез келген мемлекеттік лауазыммен немесе кез келген кәсіби қызметпен үйлеспейді.

Заң осындай мандаттардың, лауазымдардың немесе лауазымдардың иелерін алмастыру шарттарын белгілейді.

Парламент мүшелерін алмастыру 25-баптың ережелеріне сәйкес жүргізіледі.

IV БӨЛІМ. ПАРЛАМЕНТ

24-бап.

Парламент заңдар қабылдайды. Ол Үкіметтің қызметін бақылайды. Ол халықтың мүддесі үшін қоғамдық билік органдары қызметінің барлық бағыттарына баға береді.

Ол Ұлттық жиналыс пен Сенаттан тұрады.

Мүшелерінің саны 577-ден аспайтын Ұлттық жиналыстың депутаттары тікелей сайлау арқылы сайланады.

Мүшелерінің саны 348-ден аспайтын Сенат жанама сайлау арқылы сайланады. Ол Республиканың әкімшілік-аумақтық құрылымдарының өкілдігін қамтамасыз етеді.

25-бап.

Негізгі заң әр Палатаның өкілеттіктерінің ұзақтығын, оның мүшелерінің санын, олардың сыйақысын, олардың сайлану шарттарын, таңдалмау және үйлесімсіздік режимін белгілейді.

Ол сондай-ақ депутаттар мен сенаторларды олардың орындары бос болған жағдайларда, олар мүше болған әрбір палатаны толық немесе ішінара жаңартқанға дейін немесе үкіметтік лауазымдарға орналасуға келіскен жағдайларда оларды уақытша ауыстыру үшін адамдарды сайлау шарттарын белгілейді.

Құрамы мен ұйымдастыру және қызмет қағидалары негізгі заңмен белгіленетін тәуелсіз комиссия депутаттарды

сайлау үшін немесе депутаттардың не сенаторлардың орындарын бөлуді өзгерту үшін сайлау округтерінің аражігін ажырату туралы актілердің жобалары мен заңнамалық ұсыныстар бойынша жария қорытынды түрінде сөйлейді.

Германия Федеративтік Республикасының Негізгі Заңы
1949 ж.

Кіріспе

Біріккен Еуропада тең одақтас ретінде бүкіл әлемдегі бейбітшілік ісіне қызмет етуге ұмтылған Құдай мен адамдар алдындағы жауапкершілігін мойындай отырып, Герман халқы өзінің конституциялық күшінің арқасында осы Негізгі Заңды қабылдады. Баден-Вюртемберг, Бавария, Берлин, Бранденбург, Бремен, Гамбург, Гессен-Мекленбург – Батыс Померания, Төменгі Саксония, Солтүстік Рейн-Вестфалия, Рейнланд-Пфальц, Саар, Саксония, Саксония-Анхальт, Шлезвиг-Гольштейн және Тюрингия елдеріндегі немістер Германияның бірлігі мен бостандығына еркін негізде қол жеткізді өзін-өзі анықтау. Осылайша, осы Негізгі Заңның күші бүкіл герман халқына таралады.

I. негізгі құқықтар

1-бап.

Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Оны құрметтеу және қорғау – барлық мемлекеттік биліктің міндеті.

Неміс халқы қол сұғылмайтын және бөлінбейтін адам құқықтарын жер бетіндегі барлық адамдар қауымдастығының, бейбітшілік пен әділеттіліктің негізі деп санайды.

Төмендегі негізгі құқықтар заң шығарушы, атқарушы билік және сот төрелігі үшін тікелей әрекет ететін құқық ретінде міндетті болып табылады.

2-бап.

Әркім өзінің жеке басын еркін дамытуға құқылы, өйткені ол басқа адамдардың құқықтарын бұзбайды және

конституциялық тәртіпке немесе моральдық заңға қол сұғпайды.

Әркімнің өмір сүруге және физикалық тұтастыққа құқығы бар, жеке адамның ода бұзылмайды. Бұл құқықтарға тек заң негізінде араласуға рұқсат етіледі.

3-бап.

Барлық адамдар заң алдында тең.

Ерлер мен әйелдер тең. Мемлекет әйелдер мен ерлердің тең құқығын іс жүзінде жүзеге асыруға жәрдемдеседі және бар кемшіліктерді жою жөнінде шаралар қабылдайды.

Жынысына, тегіне, нәсіліне, тіліне, туған жері мен туыстығына, дініне, діни немесе саяси көзқарастарына байланысты ешкімге зиян келтірілмейді немесе артықшылық берілмейді. Кемшіліктердің болуына байланысты ешкімге зиян келтірілмейді.

4-бап.

Діни сенім, ар-ождан бостандығы және діни сенім мен дүниетаным бостандығы бұзылмайды.

Діни рәсімдерді кедергісіз орындауға кепілдік беріледі.

Ешкім де өз ар-ұжданына қарсы қару-жарақпен әскери қызметке мәжбүрлей алмайды. Мәліметтер федералды заңмен реттеледі.

5-бап.

Әркім өз пікірін ауызша, жазбаша және бейнелер арқылы еркін білдіруге және таратуға, сондай-ақ жалпыға қолжетімді көздерден ақпаратты кедергісіз алуға құқылы. Радио және кино арқылы баспасөз бостандығы мен ақпарат бостандығына кепілдік беріледі. Цензура жоқ.

Бұл құқықтардың шекаралары жалпы заңдардың нұсқамаларымен, жастарды қорғау туралы заңнамалық қаулылармен және жеке тұлғаны құрметтеуді қамтамасыз ететін құқықпен белгіленеді.

Өнер мен ғылым, зерттеу және оқыту еркін. Оқыту еркіндігі Конституцияға адал болу міндетін алып тастамайды.

6-бап.

Неке мен отбасы мемлекеттің ерекше қорғауында.

Балаларды күту және тәрбиелеу-ата-аналардың табиғи құқығы және олардың бірінші міндеті. Ата-аналардың қызметі мемлекеттің бақылауымен жүзеге асырылады.

Егер аталған адамдар өз міндеттерін орындамаса немесе балалар басқа себептермен бақылаусыз қалуы мүмкін болса, балаларды тәрбиелеуге рұқсат етілген адамдардың еркіне қарсы отбасынан тек заң негізінде бөлуге болады.

Әрбір ана қоғамды қорғауға және қолдауға құқылы.

Некесіз балаларға физикалық және ақыл-ой дамуы үшін заңнамалық тәртіпте жағдайлар қамтамасыз етіледі, сондай-ақ некеде туылған балалармен қатар қоғамдағы жағдайға кепілдік беріледі.

7-бап.

Барлық мектеп мемлекеттің бақылауында.

Тәрбиеге уәкілетті адамдар баланың діни тәрбие алатынын шешуге құқылы.

Конфессиялық емес мектептерді қоспағанда, мемлекеттік мектептерде дінді оқыту міндетті болып табылады. Мемлекет тарапынан қадағалау құқығына нұқсан келтірместен діни оқыту діни қауымдастықтардың қағидаттарына сәйкес жүргізіледі. Бірде-бір мұғалім өз еркіне қарсы дінді үйретуге міндетті емес.

Жеке мектептерді құру құқығына кепілдік беріледі. Жекеменшік мектептер алмастырушы мемлекет ретінде мемлекеттің рұқсатын қажет етеді және жер заңдарына бағынады. Егер жеке мектептер өздерінің оқу мақсаттары мен ұйымдары бойынша, сондай-ақ оқу персоналын ғылыми даярлау бойынша мемлекеттік мектептерден артта қалмаса және оларда ата-аналарының мүлкітік жағдайына байланысты оқушыларды оқшаулау көтермеленбесе, рұқсат беріледі. Егер педагогикалық персоналдың экономикалық және құқықтық жағдайы жеткіліксіз қамтамасыз етілсе, рұқсаттан бас тартылады.

Дайындық мектептерін жою туралы ереже күшінде қалады.

8-бап.

Барлық немістер алдын-ала ескертусіз немесе рұқсатсыз бейбіт және қарусыз жиналуға құқылы.

Үй-жайдан тыс өткізілетін жиналыстар үшін бұл құқық заңмен немесе заң негізінде шектелуі мүмкін.

9-бап.

Барлық немістер одақтар мен қоғамдар құруға құқылы.

Мақсаттары мен қызметі қылмыстық заңдарға қайшы келетін немесе конституциялық құрылысқа немесе халықтардың өзара түсіністік идеясына қарсы бағытталған бірлестіктерге тыйым салынады.

Еңбек жағдайлары мен экономикалық жағдайларды қорғау және жақсарту үшін бірлестіктер құру құқығына барлық кәсіптердің әрқайсысы мен өкілдері кепілдік береді.

10-бап.

Хат алмасудың, сол сияқты почта, телеграф және өзге де Электр байланысының құпиясына қол сұғылмайды.

Шектеулер тек заң негізінде белгіленуі мүмкін. Егер нақты шектеу еркін демократиялық жүйенің негіздерін немесе Федерацияның немесе жердің біреуінің өмір сүруін қорғауға, сондай-ақ олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қызмет етсе, онда заң шектеу фактісі мүдделі тұлғаға хабарланбайтынын және сот қалқанының орнына халық өкілдігі құратын арнайы және көмекші органдар тарапынан бақылау жүзеге асырылатынын көздеуі мүмкін.

11-бап.

Барлық немістер бүкіл территорияда қозғалыс еркіндігін пайдаланады.

Бұл құқық тек заңмен немесе заң негізінде шектелуі мүмкін және белгілі бір адамның өмір сүру үшін жеткілікті қаражаты болмаған, нәтижесінде қоғам үшін ерекше алаңдаушылық туғызатын жағдайларда ғана, сондай-ақ оның өмір сүруіне немесе оның демократиялық негіздеріне қауіп төндіретін қауіптің алдын алу үшін қажет болған жағдайларда ғана шектелуі мүмкін. федерацияларды немесе жерлердің бірін салу арқылы, эпидемиямен, табиғи апаттармен, аса ауыр апаттардың салдарымен күресу үшін, жастарды қараусыздықтан қорғау немесе қылмыстық жазаланатын әрекеттердің алдын алу үшін.

12-бап.

Барлық немістер кәсіпті, жұмыс орнын және оқуды еркін таңдауға құқылы. Кәсіптік оқыту заңмен немесе заң негізінде реттелуі мүмкін.

Ешкімді әдеттегіден басқа, жалпыға бірдей және барлық қоғамдық айыптауларға тең келетін кез-келген жұмысты орындауға мәжбүрлеу мүмкін емес.

Мәжбүрлі еңбекке сот үкімі бойынша бас бостандығынан айыру кезінде ғана жол беріледі.

12а бап

18 жасқа толған ер адамдар әскери қызметке, федералды шекара күзетіне немесе азаматтық қорғаныс бөлімдеріне шақырылуы мүмкін.

Діни себептермен қарумен әскери қызмет атқарудан бас тартқан адамдар оны алмастыратын қызметті атқаруға міндетті. Ауыстыру қызметінің ұзақтығы әскери қызмет мерзімінен аспауы тиіс. Егжей-тегжейлер діни бостандықты бұзуға болмайтын заңмен белгіленеді; сонымен қатар, қарулы күштермен және федералды шекара күзетінің бөлімшелерімен ешқандай байланысы жоқ алмастырушы қызмет атқару мүмкіндігі қарастырылуы керек.

Егер қорғаныс жағдайы кезеңінде Азаматтық санитарлық медициналық қызметтер мен азаматтық персоналдағы стационарлық әскери госпитальдардың қажеттілігі ерікті негізде қамтамасыз етілмесе, онда 18 бен 55 жас аралығындағы әйелдер заңмен немесе заң негізінде осындай қызметке шақырылуы мүмкін. Олар ешқандай жағдайда қарумен қызмет етпеуі керек.

Қорғаныс жағдайының алдындағы кезеңде 3-абзацта көрсетілген міндеттер 80а-баптың 1-абзацының негізінде ғана қойылуы мүмкін. 3-абзацта көрсетілген міндеттерді жүзеге асыруға дайындық үшін, оларды орындау арнайы білім мен дағдыларды талап ететін азаматтарға заңмен немесе заң негізінде міндетке жүктелуі мүмкін. оқу іс-шараларына қатысу. Осы шектерде осы абзацтың бірінші сөйлемі қолданылмайды.

13-бап.

Тұрғын үйге қол сұғылмайды.

Тінту тек судьяның өкімі бойынша, ал кейінге қалдыру қаупі бар жағдайларда, сондай-ақ заңда көзделген басқа органдардың өкімі бойынша және заңда белгіленген тәртіппен ғана жүргізілуі мүмкін.

Ұй-жайларға ену және іс-қимыл еркіндігін шектеу жалпы ереже бойынша қоғамдық қауіптен немесе жеке адамдар үшін өлім қаупінен қорғау мақсатында ғана емес, сондай-ақ заң негізінде қоғамдық қауіпсіздікке және тәртіпке тікелей қатерді болғызбау мақсатында, атап айтқанда, ұй-жайларға шұғыл қажеттілікті қанағаттандыру үшін, эпидемиялармен және иеттермен күресу үшін орын алуы мүмкін. жастарды қауіп төндіретін қауіптен қорғау.

14-бап.

Меншік пен мұрагерлік құқығына кепілдік беріледі. Олардың мазмұны мен шектері заңдармен белгіленеді.

Меншік міндеттейді. Оны пайдалану бір уақытта жалпы игілікке қызмет етуі керек.

Меншікті иеліктен шығаруға тек жалпы игілік мақсатында ғана жол беріледі. Ол тек заң бойынша немесе өтемақының сипаты мен мөлшерін реттейтін заң негізінде жасалуы мүмкін. Өтемақы қоғамның және зардап шеккен адамдардың мүдделерін әділ ескере отырып анықталады.өтемақы мөлшері туралы даулар туындаған жағдайда жалпы Құзыретті соттарға жүгінуге болады.

15-бап.

Жер мен жер қойнауы, табиғи ресурстар мен өндіріс құралдары қоғамдандыру мақсатында өтемнің түрлері мен мөлшерін реттейтін заңға сәйкес қоғамдық меншікке немесе қоғамдық шаруашылықтың басқа нысандарына ауыстырылуы мүмкін.

16-бап.

Ешкімді Германия азаматтығынан айыруға болмайды. Азаматтықты жоғалту тек заң негізінде, ал егер ол азаматтығы жоқ адамға айналмаса ғана мүдделі адамның еркіне қарсы болуы мүмкін.

Бірде-бір неміс шет мемлекетке берілмейді.

16а бап.

Саяси сенімдері үшін қудаланған адамдар баспана құқығын пайдаланады.

Босқындар мәртебесі туралы конвенцияның және адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Конвенцияның қолданылуы қамтамасыз етілген еуропалық қоғамдастықтарға мүше мемлекеттен немесе өзге үшінші мемлекеттен келген адам бірінші абзацтың ережесіне сілтеме жасай алмайды. Осы абзацтың бірінші сөйлемінің шарттары қолданылатын Еуро-пейлік қауымдастықтардың құрамына кірмейтін мемлекеттер Бундесраттың мақұлдауын талап ететін Заңмен айқындалады. Бірінші ұсыныста көрсетілген жағдайларда адамның болуын тоқтату жөніндегі шаралар осыған берілген шағымдарға қарамастан жүзеге асырылуы мүмкін.

Бундесраттың мақұлдауын талап ететін заңмен құқықтық жағдай, құқықты қолдану және жалпы саяси жағдайлар негізінде саяси қудалау, адамгершілікке жатпайтын немесе қорлайтын жаза немесе емдеу болмаған мемлекеттер анықталуы мүмкін. Мұндай мемлекеттердің бірінің шетелдік азаматы, ол осы болжамға қайшы, саяси сенімдері үшін қудаланатындығын дәлелдейтін фактілерді ұсынғанға дейін қудаланбайды деп болжанады.

Адамның болуын тоқтату жөніндегі шараларды жүзеге асыруға сот шешімінің негізінде 3-абзацта көрсетілген жағдайларда ғана жол беріледі, ал егер болудың заңдылығына елеулі күмән бар болса, анық негізсіз немесе анық-негізсіз деп қаралатын басқа жағдайларда: тексеру көлемі шектелуі мүмкін және беру мерзімі бұзылған жағдайда кешіктірілген өтінішхаттар ескерілмеуі мүмкін өтініштер. Мәліметтер заңмен белгіленеді.

17-бап.

Әркімнің жеке де, басқа адамдармен бірге Құзыретті мекемелерге және халықтық өкілдік органдарына өтініштермен немесе шағымдармен жазбаша түрде жүгінуге құқығы бар.

17а бап.

Әскери және оны алмастыратын қызмет туралы заңдарда Қарулы Күштердегі қызметшілер немесе әскери

қызметшілерді алмастыратын қызметтегі адамдар үшін қызмет ету мерзіміне өз пікірін ауызша, жазбаша және бейнелер арқылы білдірудің және таратудың негізгі құқығы (5-баптың 1-абзацының бірінші сөйлемінің бірінші жартысы), жиналыс бостандығының негізгі құқығы шектелетіні белгіленуі мүмкін (8-бап), сондай-ақ петициялар құқығы (17-бап) ол ұжымдық өтініштермен не шағымдармен жүгінуге мүмкіндік беретін шамада.

Азаматтық халықты қорғауды қоса алғанда, қорғаныс мақсаттарына арналған заңдарда қозғалыс еркіндігінің (11-бап) және тұрғын үйге қол сұғылмаушылықтың негізгі құқықтарын шектеу белгіленуі мүмкін (13-бап).

18-бап.

Сөз бостандығын, атап айтқанда, баспасөз бостандығын (5-баптың 1-абзацы), оқыту еркіндігін (5-баптың 3-абзацы), жиналу еркіндігін (8-бап), бірлестіктер бостандығын (9-бап), хат алмасу, пошта, телеграф және өзге де Электр байланысының құпиясын (10-бап) пайдаланатын әрбір адам, меншік құқығы (14-бап) немесе еркін демократиялық жүйенің негіздеріне қарсы күресу үшін баспана құқығы (16-бап) Осы негізгі құқықтарды жоғалтады. Аталған құқықтардың жоғалу фактісі мен шегі Федералды Конституциялық соттың шешімімен анықталады.

19-бап.

Осы Негізгі заңға сәйкес кез келген негізгі құқық заңмен немесе заң негізінде шектелуі мүмкін болғандықтан, мұндай заң тек жеке жағдайға қатысты емес, жалпы сипатта болуы керек. Сонымен қатар, заңда Негізгі Заңның бабы көрсетілген осы негізгі құқық аталуы керек.

Негізгі құқық мазмұнының мәніне ешқандай жағдайда әсер ету мүмкін емес.

Негізгі құқықтар ГФР заңды тұлғаларына да қолданылады, өйткені бұл құқықтар оларға қатысты болуы мүмкін.

Егер қандай да бір адамның құқықтарын мемлекеттік билік бұзса, оған сотқа жүгінуге мүмкіндік беріледі.

II. Федерация және жер

20-бап.

Ресей Федерациясының Конституциясы 1993 ж.

Біз, Ресей Федерациясының көпұлтты халқы, өз жерінде ортақ тағдырмен бірігіп, адамның құқықтары мен бостандықтарын, азаматтық бейбітшілік пен келісімді бекітіп, тарихи қалыптасқан мемлекеттік бірлікті сақтай отырып, жалпыға бірдей танылған теңдік пен халықтардың өзін-өзі бөлу қағидаттарына сүйене отырып, бізге Отанға деген сүйіспеншілік пен құрмет, жақсылық пен әділеттілікке деген сенім, Ресейдің егеменді мемлекеттілігін жандандыру және оның демократиялық негізінің мызғымастығын растау, Ресейдің әл-ауқаты мен өркендеуін қамтамасыз етуге ұмтылу, өз Отаны үшін қазіргі және болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілікке сүйене отырып, біз өзімізді әлемдік қоғамдастықтың бір бөлігі ретінде тани отырып, Ресей Федерациясының Конституциясын қабылдаймыз.

БІРІНШІ БӨЛІМ

1 тарау. Конституциялық құрылыстың негіздері

1-бап.

Ресей Федерациясы-Ресей-Республикалық басқару формасы бар демократиялық федералды құқықтық мемлекет.

Ресей Федерациясы мен Ресейдің атаулары бірдей.

2-бап.

Адам, оның құқықтары мен бостандықтары-ең жоғары құндылық. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті.

3-бап.

Егемендіктің иесі және Ресей Федерациясындағы биліктің жалғыз көзі-оның көпұлтты халқы. Халық өз билігін тікелей, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады.

Халық билігінің ең жоғары көрінісі-референдум және еркін сайлау.

Ресей Федерациясында ешкім билікті иемдене алмайды. Билікті басып алу немесе билік өкілеттіктерін иелену федералды заңмен қудаланады.

4-бап.

Ресей Федерациясының егемендігі оның бүкіл аумағына таралады.

Ресей Федерациясының Конституциясы мен федералды заңдары бүкіл Ресей Федерациясында үстемдікке ие. Ресей Федерациясы өз аумағының тұтастығы мен тұтастығын қамтамасыз етеді.

5-бап.

Ресей Федерациясы республикалардан, аймақтардан, облыстардан, федералды маңызы бар қалалардан, автономиялық облыстан, автономиялық округтерден – Ресей Федерациясының тең құқықты субъектілерінен тұрады.

Республиканың (мемлекеттің) өз Конституциясы мен заңнамасы бар. Аймақ, аймақ, федералды қала, автономиялық аймақ, автономиялық округ өзінің жарғысы мен заңнамасына ие.

Ресей Федерациясының Федералды құрылымы оның мемлекеттік тұтастығына, мемлекеттік билік жүйесінің бірлігіне, Ресей Федерациясының мемлекеттік органдары мен Ресей федерациясының құрылтай субъектілерінің мемлекеттік органдары, Ресей Федерациясындағы халықтардың теңдігі мен өзін-өзі анықтауы арасындағы басқару элементтері мен өкілеттіктерін бөлуге негізделген.

Федералды мемлекеттік органдармен қарым-қатынаста Ресей Федерациясының барлық субъектілері бір-біріне тең.

6-бап.

Ресей Федерациясының азаматтығы федералды заңға сәйкес алынады және тоқтатылады, сатып алу негіздеріне қарамастан бірыңғай және тең.

Ресей Федерациясының әрбір азаматы оның аумағында Барлық құқықтар мен бостандықтарға ие және Ресей Федерациясының Конституциясында көзделген тең міндеттерді атқарады.

Ресей Федерациясының азаматы азаматтығынан немесе оны өзгерту құқығынан айырыла алмайды.

7-бап.

Ресей Федерациясы-саясаты адамның лайықты өмірі мен еркін дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жасауға бағытталған әлеуметтік мемлекет.

Ресей Федерациясында адамдардың еңбегі мен денсаулығы қорғалады, кепілдендірілген ең төменгі жалақы мөлшері белгіленеді, отбасына, анасына, әке мен балаға, мүгедектер мен қарт азаматтарға мемлекеттік қолдау көрсетіледі, әлеуметтік қызметтер жүйесі дамиды, мемлекеттік зейнетақылар, жәрдемақылар және басқа да әлеуметтік қорғау кепілдіктері белгіленеді.

8-бап.

Ресей Федерациясында экономикалық кеңістіктің бірлігі, тауарлардың, қызметтердің және қаржы құралдарының еркін қозғалысы, бәсекелестікті қолдау, Экономикалық қызмет еркіндігі кепілдендірілген. Ресей Федерациясында жеке, мемлекеттік, муниципалдық және басқа меншік нысандары бірдей танылады және қорғалады.

9-бап.

Жер және басқа да табиғи ресурстар Ресей Федерациясында тиісті аумақта тұратын халықтардың өмірі мен қызметінің негізі ретінде пайдаланылады және қорғалады. Жер және басқа да табиғи ресурстар жеке, мемлекеттік, муниципалдық және басқа да меншік нысандарында болуы мүмкін.

10-бап.

Ресей Федерациясындағы мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы және сот болып бөліну негізінде жүзеге асырылады. Заң шығарушы, атқарушы және сот органдары тәуелсіз.

11-бап.

Ресей Федерациясындағы мемлекеттік билікті Ресей Федерациясының Президенті, Федералды Жиналыс (Федерация Кеңесі және Мемлекеттік Ду-ма), Ресей Федерациясының Үкіметі, Ресей Федерациясының соттары жүзеге асырады.

Ресей федерациясының құрылтай субъектілеріндегі мемлекеттік билікті олар құрған мемлекеттік органдар жүзеге асырады. Ресей Федерациясының мемлекеттік органдары мен Ресей федерациясының құрылтай субъектілерінің мемлекеттік органдары арасындағы басқару элементтері мен өкілеттіктерінің аражігін ажырату осы Конституциямен, басқару элементтері мен өкілеттіктерінің аражігін ажырату туралы Федеративті және басқа шарттармен жүзеге асырылады.

12-бап.

Ресей Федерациясында жергілікті өзін-өзі басқару танылады және кепілдендіріледі. Өз өкілеттігі шегінде жергілікті өзін-өзі басқару. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары мемлекеттік органдар жүйесіне кірмейді.

13-бап.

Ресей Федерациясында идеологиялық әртүрлілік танылады. Ешқандай идеологияны мемлекеттік немесе міндетті деп белгілеуге болмайды. Ресей Федерациясында саяси әртүрлілік, көп партиялылық танылады. Мақсаттары немесе әрекеттері конституциялық құрылыстың негіздерін күштеп өзгертуге және Ресей Федерациясының тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, қарулы құрылымдар құруға, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық және діни алауыздықты дамытуға бағытталған қоғамдық бірлестіктер құруға және олардың қызметіне тыйым салынады.

14-бап.

Ресей Федерациясы-зайырлы мемлекет. Ешқандай дінді мемлекеттік немесе міндетті деп белгілеуге болмайды. Діни бірлестіктер мемлекеттен бөлек және заң алдында тең.

15-бап.

Ресей Федерациясының Конституциясы ең жоғары заңды күшке ие, тікелей әрекет етеді және бүкіл Ресей Федерациясында қолданылады. Ресей Федерациясында қабылданған заңдар мен басқа да құқықтық актілер Ресей Федерациясының Конституциясына қайшы келмеуі керек.

Мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, шенеуніктер, азаматтар және олардың

бірлестіктері Ресей Федерациясының Конституциясы мен заңдарын сақтауға міндетті.

Заңдар ресми жариялануға жатады. Жарияланбаған заңдар қолданылмайды. Адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен міндеттерін қозғайтын кез келген Нормативтік құқықтық актілер, егер олар жалпыға бірдей ақпарат үшін ресми жарияланбаса, қолданыла алмайды.

Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған принциптері мен нормалары және Ресей Федерациясының халықаралық шарттары оның құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Егер Ресей Федерациясының халықаралық шартында Заңда көзделгеннен өзгеше ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Польша Республикасының Конституциясы 1997 ж.

1989 жылы өз тағдырын егеменді және демократиялық жолмен анықтауға мүмкіндік алған Отанымыздың бар болуы мен болашағына қамқорлық жасай отырып, біз, поляк халқы – республиканың барлық азаматтары, ақиқат, әділеттілік, жақсылық пен сұлулықтың қайнар көзі болып табылатын Құдайға сенетіндер және осы сеніммен бөліспейтіндер, а осы әмбебап құндылықтарды басқалардан алып тастайды жалпы игілікке қатысты құқықтар мен міндеттерге тең көздер – Біздің ата-бабаларымызға еңбектері үшін, орасан зор құрбандыққа барған тәуелсіздік үшін күресі үшін, халықтың христиандық мұрасы мен жалпыадамзаттық құндылықтарға сіңген мәдениеті үшін, бірінші және екінші Республиканың ең жақсы дәстүрлерін жалғастыра отырып, болашақ ұрпаққа мың жылдан астам уақыт ішінде өндірілген барлық құнды заттарды беруге міндетті. Отанымызда адамның негізгі бостандықтары мен құқықтары бұзылған кездердегі ащы тәжірибені еске алып, адамзат отбасының игілігі үшін барлық елдермен ынтымақтастық қажеттілігін түсінетін, жарыққа шашылған отандастарымызбен бірлестіктер, азаматтық

құқықтарды мәңгілікке кепілдендіруге ұмтыла отырып, Мемлекеттік мекемелердің қызметі адалдық пен айқындықты қамтамасыз ету, Құдай алдында немесе өз ар-ожданы алдында жауапкершілікті сезіне отырып, біз Польша Республикасының Конституциясын мемлекет үшін бостандық пен әділеттілікті құрметтеуге, биліктің өзара іс-қимылына, қоғамдық диалогқа, сондай-ақ азаматтар мен олардың құқықтарын нығайтатын субсидиарлық қағидатқа сүйенетін негізгі заңдар ретінде енгіземіз.

Үшінші республиканың игілігі үшін осы Конституцияны қолданатындардың барлығын адамның туа біткен қадір-қасиетін, оның бостандық құқығын және басқалармен ынтымақтастық орнату міндеттерін сақтау туралы қамқорлық жасай отырып, мұны жасауға шақырамыз, осы принциптерді құрметтеу Польша Республикасының мызғымас негізі деп санау керек.

1-бап.

Польша Республикасы барлық оның азаматтарының ортақ игілігі бар.

2-бап.

Польша Республикасы-әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын жүзеге асыратын демократиялық құқықтық мемлекет.

3-бап.

Польша Республикасы-біртұтас мемлекет.

4-бап.

Польша Республикасындағы жоғарғы билік халыққа тиесілі.

Халық билікті өз өкілдері арқылы немесе тікелей жүзеге асырады.

5-бап.

Польша Республикасы өз аумағының тәуелсіздігі мен қол сұғылмаушылығын күзетуде, адам мен азаматтың бостандықтары мен құқықтарын, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, халық мұрасын күзетуде, сондай-ақ біркелкі даму қағидатын басшылыққа ала отырып, қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз етеді.

6-бап.

Польша Республикасы поляк халқының бірегейлігінің, оның өмір сүруі мен дамуының қайнар көзі болып табылатын мәдени тауарлардың таралуына және оларға тең қол жеткізуге жағдай жасайды.

Польша Республикасы шетелде тұратын поляктарға халықтың мәдени мұрасымен байланысын сақтауға көмектеседі.

7-бап.

Мемлекеттік органдар заң негізінде және оның шегінде әрекет етеді.

8-бап.

Конституция-Польша Республикасының Жоғарғы құқығы. Конституцияның ережелері, егер Конституция басқаша шешім қабылдамаса, тікелей қолданылады.

9-бап.

Польша Республикасы Оны міндеттейтін халықаралық құқықты сақтайды.

10-бап.

Польша Республикасының мемлекеттік құрылымы заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің бөлінуі мен тепе-теңдігіне негізделеді.

Заң шығарушы билікті Сейм мен Сенат, атқарушы билікті Польша Республикасының Президенті және Министрлер Кеңесі, ал сот билігін соттар мен трибуналдар жүзеге асырады.

11-бап.

Польша Республикасы Саяси партиялар құру және олардың қызметі бостандығын қамтамасыз етеді. Саяси партиялар мемлекет саясатын қалыптастыруға демократиялық әдістермен ықпал ету мақсатында поляк азаматтарының еріктілігі мен теңдігі қағидаттарында біріктіреді.

Саяси партияларды қаржыландыру ашық.

12-бап.

Польша Республикасы Кәсіптік одақтар, фермерлердің әлеуметтік-кәсіптік ұйымдары, қоғамдар, азаматтық қозғалыстар, өзге де ерікті бірлестіктер, сондай-ақ қорлар құру және олардың қызметі еркіндігін қамтамасыз етеді.

13-бап.

Өз бағдарламаларында нацизм, фашизм және коммунизм қызметінің тоталитарлық әдістері мен практикасына жүгінетін саяси партиялар мен өзге де ұйымдардың болуына, сондай-ақ бағдарламасы немесе қызметі нәсілдік және ұлттық жеккөрушілікті, билікті басып алу немесе мемлекет саясатына ықпал ету мақсатында зорлық-зомбылық қолдануды көздейтін немесе оған жол беретін ұйымдардың болуына тыйым салынады не құрылымдарды немесе мүшелікті құпияландыруды көздейді.

14-бап.

Польша Республикасы баспасөз және өзге де бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығын қамтамасыз етеді.

15-бап.

Польша Республикасының аумақтық құрылымы мемлекеттік билікті орталықсыздандыруды қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік, экономикалық немесе мәдени байланыстарды ескеретін және аумақтық бірліктерге жария міндеттерді орындау қабілетін қамтамасыз ететін мемлекеттің негізгі аумақтық бөлінісі Заңмен айқындалады.

16-бап.

Негізгі аумақтық бөлініс бірліктерінің тұрғындарының жиынтығы заңға сәйкес өзін-өзі басқаратын қауымдастықты құрайды.

Аумақтық өзін-өзі басқару қоғамдық билікті жүзеге асыруға қатысады. Заңдар шегінде өзіне тиесілі қоғамдық міндеттердің едәуір бөлігін өзін-өзі басқару өз атынан және өз жауапкершілігімен орындайды.

17-бап.

Заң арқылы кәсіби өзін-өзі басқаруды құруға болады, ол көпшіліктің сенімін талап ететін кәсіптермен айналысатын адамдарды білдіреді және осы кәсіптердің қоғамдық мүдде шегінде және оны қорғау үшін тиісті түрде жүзеге асырылуына қамқорлық жасайды.

Заң арқылы өзін-өзі басқарудың басқа түрлерін де жасауға болады. Бұл өзін-өзі басқару кәсіпті жүзеге асыру еркіндігін бұза алмайды және шаруашылық кәсіпкерліктің еркіндігін шектей алмайды.

18-бап.

Неке әйелдер мен ерлердің одағы, отбасы, ана және ата-ана ретінде Польша Республикасының қорғауында және қамқорлығында болады.

19-бап.

Польша Республикасы тәуелсіздік үшін күрестің ардагерлерін, соның ішінде соғыс мүгедектерін ерекше қамқорлыққа алады.

20-бап.

Еркін шаруашылық қызметке, жеке меншікке, сондай-ақ әлеуметтік әріптестердің ынтымақтастығына, диалогына және ынтымақтастығына негізделген әлеуметтік нарықтық шаруашылық Польша Республикасының экономикалық құрылымының негізі болып табылады.

.....

Қытай Халық Республикасының Конституциясы.

(Бесінші шақырылған Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының 5-сессиясында қабылданды, Жалпыұлттық халық өкілдері жиналысы 1982 жылғы 4 желтоқсанда жариялап, ресми түрде күшіне енгізді, жетінші шақырылған Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының 1988 жылғы 12 сәуірдегі бірінші сессиясында қабылданған түзетулермен және 1993 жылғы 29 наурызда жетінші шақырылған Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы)

Кіріспе

I тарау, НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАР

II тарау Азаматтардың негізгі құқықтары мен міндеттері

III тарау МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

I бөлім, Бүкілқытайлық Халық Өкілдері Жиналысы

II бөлім Қытай Халық Республикасының Президенті

III бөлім Мемлекеттік кеңес

IV бөлім. Орталық Әскери Комиссия

V бөлім, Халық өкілдерінің жергілікті жиналыстары мен әртүрлі деңгейдегі жергілікті үкіметтер

VI бөлім, Ұлттық автономиялық аудандардың өзін-өзі басқару органдары

VII бөлім Халықтық сот және Халықтық Прокуратура

IV тарау, МЕМЛЕКЕТТІК ТУ, ЕЛТАҢБА ЖӘНЕ АСТАНА

Кіріспе

Қытай - тарихы әлемдегі ежелгі елдердің бірі. Қытайда тұратын барлық халықтар бірлесіп ұлы мәдениет пен даңқты революциялық дәстүрлерді қалыптастырды.

1840 жылдан кейін Қытай біртіндеп жартылай колониалды және жартылай феодалды елге айналды. Қытай халқы ұлттық тәуелсіздік пен бостандық, демократия мен бостандық үшін қажымаған батырлық күрес жүргізді.

Жиыrmасыншы ғасырда Қытайда орасан зор тарихи өзгерістер болды.

1911 жылғы революция Сунь Ятсеннің басшылығымен фео-алыс монархияны жойып, Қытай республикасына өмір берді. Бірақ қытай халқының тарихи миссиясы - империализм мен феодализмді жою - орындалмай қалды.

Қолдағы қару-жарақпен де, күрестің қарусыз әдістерін қолдана отырып да, Қытайдың Коммунистік партиясының көшбасшысы Мао Цзэдун бастаған Қытайда тұратын барлық халықтар 1949 жылы империализм, феодализм және бюрократиялық капитализм билігін құлатып, жаңа демократиялық революция мен Қытай Халық Республикасын құру. Сол сәттен бастап Қытай халқы мемлекеттегі билікті бақылауға алып, өз елінің қожайыны болды.

Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін Қытай біртіндеп, біртіндеп демократиядан социалистік қоғамға өтуге ұмтылды. Өндіріс құралдарына жеке меншікті социалистік қайта құру аяқталды, адамды пайдалану жойылды және социалистік жүйе құрылды. Жұмысшылар мен шаруалар одағына - пролетариат диктатурасының негізіне негізделген жұмысшы табының халықтық-демократиялық диктатурасы нығайып, дами түсті. Қытай халқы мен Қытай халық-азаттық армиясы империя-листикалық және гегемонистік агрессияға, саботаж мен қарулы қақтығыстарға тойтарыс беріп, сол арқылы Қытайдың мемлекеттік тәуелсіздігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, мемлекеттің қорғаныс қабілетін нығайтты. Негізгі жетістіктерге экономикалық

дамуда қол жеткізілді. Негізінен тәуелсіз және бәрін қамтитын социалистік өнеркәсіп салынды.

Ауыл шаруашылығы өндірісі айтарлықтай ұлғайды. Білім беру, ғылыми және мәдени салаларда, социалистік идеологияны оқытуда елеулі прогреске қол жеткізілді. Адамдардың өмірі айтарлықтай жақсарды.

Қытай демократиялық революциясының жеңісі де, социализм ісіндегі жетістіктерге Қытай Коммунистік партиясының басшылығымен, марксизм-ленинизм мен Мао Цзэдунның идеяларымен, шындықты қорғай отырып, қателіктер мен көптеген қиындықтар мен кедергілерді еңсере отырып, Қытайдың барлық халықтары қол жеткізді.

Біздің еліміз социализмнің бастапқы кезеңінде тұр. Ұлт алдында тұрған негізгі мақсат қытайлық ерекшелігі бар социализмді құру теориясына сәйкес социалистік жаңғыртуға бағытталған күш-жігерді шоғырландыру болып табылады.

Қытай Коммунистік партиясының басшылығымен және марксизм-ленинизм идеялары мен Мао Цзэдунның доктринасын басшылыққа ала отырып, Қытайдың барлық халқы халықтық-демократиялық диктатура мен социализм, реформалар мен сыртқы әлемге ашықтықты қолдау, социалистік қоғам институттарын үздіксіз жетілдіру, социалистік демократияны дамыту, социалистік заңнама. Ойлау қабілетін, ауыл шаруашылығын, ұлттық қорғанысты, ғылым мен техно-логияны жаңғыртуда, Қытайды біртіндеп қуатты, гүлденген, жоғары мәдени социалистік елге айналдыруда көп еңбек ететін болады.

Біздің елімізде пайдаланушы сыныптар осындай сыныптар ретінде жойылды. Алайда белгілі бір шекараларда сыныптық күрес ұзақ уақыт бойы жалғасатын болады. Қытай халқы елдің ішінде де, шетелде де қытай социалистік жүйесіне жауласып, оны бұзуға тырысатын күштер мен элементтерге қарсы күресуі тиіс.

Тайвань Қытай Халық Республикасының қасиетті аумағының бір бөлігі болып табылады. Отанды біріктірудің ұлы міндетін орындау Тайваньда тұратын біздің отандастарымызды қоса алғанда, бүкіл қытай халқының мызғымас борышы болып табылады.

Социализмді құру кезінде жұмысшыларға, шаруалар мен зиялыларға сүйеніп, бірігуге болатын барлық күштерді біріктіру маңызды. Революция мен құрылыстың көп жылдарында Қытай Коммунистік партиясының басшылығымен демократиялық партиялар мен халық қозғалыстарынан тұратын, бүкіл социалистік жұмыс халқын, социализмді қолдайтын барлық патриоттарды және Отанды біріктіру үшін күресетін барлық патриоттарды қамтитын кең демократиялық фронт құрылды. Бұл біріккен фронт шоғырлануды және дамуды жалғастырады. Қытай халықтық саяси консультативтік кеңесі, маңызды тарихи рөл атқарған біріккен майданның кең ауқымды бастамашыл ұйымы елдің саяси және қоғамдық өмірінде, басқа халықтармен достыққа жәрдемдесуде, социалистік жаңғырту үшін және елдің бірлігі мен бірлігі үшін күресте бұдан да маңызды рөл атқаратын болады. Қытай Коммунистік партиясының басшылығымен көппартиялы ынтымақтастық пен саяси-консультативтік жүйе болашақта да дамитын болады.

Қытай Халық Республикасы елді мекендейтін барлық халықтар бірлесіп құрған біртұтас көпұлтты мемлекет болып табылады. Барлық халықтар арасында теңдік, бірлік пен өзара көмектің әлеуметтік қатынастары қалыптасқан және нығая береді. Барлық халықтардың бірлігін нығайту үшін күресте ұлы ұлттық шовинизмге, әсіресе ханьдық шовинизмге қарсы тұру және жергілікті ұлттық шовинизмге қарсы тұру қажет.

Мемлекет барлық халықтардың ортақ дамуына қолдан келгеннің бәрін жасауы тиіс.

Қытайдың революция мен құрылыстағы жетістіктері әлем халықтарының қолдауынан ажырамас. Қытайдың болашағы әлемнің болашағымен тығыз байланысты. Қытай дәйекті түрде тәуелсіз сыртқы саясат жүргізіп, бес қағидатты ұстанады: егемендік пен аумақтық тұтастықты өзара құрметтеу, агрессиядан өзара бас тарту, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, теңдік пен өзара пайда және дипломатиялық қатынастарды, басқа елдермен экономикалық және мәдени ынтымақтастықты дамытуда бейбіт қатар өмір сүру. Қытай империя-лизмге, гегемонизмге және колониализмге дәйекті түрде қарсы тұрады, басқа

елдердің халықтарымен бірлікті нығайтуға бағытталған жұмыс жүргізеді, ұлттық тәуелсіздікті жеңіп алу және сақтау, ұлттық экономиканы дамыту үшін әділ күресте зұлымданған халықтар мен дамушы елдерді қолдайды, бүкіл әлемде бейбітшілікті нығайту үшін күреседі және ілгерілеу жолында ептілік қозғалысын қолдайды.

Аталған Конституция құқықтық нысанда Қытай халықтарының күресіндегі өзгерістер туралы салтанатты түрде мәлімдейді және мемлекеттің базалық жүйесі мен негізгі міндеттерін айқындайды; ол мемлекеттің негізгі заңы болып табылады және жоғары заңдық күші бар. Елдің барлық халқы, барлық мемлекеттік органдар, қарулы күштер, барлық саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар, елдің барлық кәсіпорындары мен мекемелері Конституцияны негізгі заң ретінде қабылдауға тиіс және Конституцияны құрметтеуге және оның ережелерін іске асыруға міндетті.

I тарау, НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАР

1-бап. Қытай Халық Республикасы жұмысшылар мен шаруалар одағына негізделген жұмысшы табының басшылығымен халықтық-демократиялық диктатураның социалистік мемлекеті болып табылады. Социалистік жүйе Қытай Халық Республикасының базалық жүйесі болып табылады. Бірде-бір ұйымның немесе жеке тұлғаның социалистік мемлекетке нұқсан келтіруге құқығы жоқ.

2-бап. Қытай Халық Республикасындағы бүкіл билік халыққа тиесілі. Бүкілқытайлық Халық Өкілдері Жиналысы және әртүрлі деңгейдегі халық өкілдерінің жергілікті жиналыстары халық мемлекеттік билікті жүзеге асыратын органдар болып табылады. Халық мемлекетті басқарады, заңға сәйкес түрлі арналар мен түрлі жолдарды пайдалана отырып, экономикалық, мәдени және әлеуметтік істерді басқаруды жүзеге асырады.

3-бап. Қытай Халық Республикасының мемлекеттік органдары демократиялық орталықшылдық қағидатын қолданады. Халық өкілдерінің бүкілқытайлық жиналысы және әртүрлі деңгейдегі халық өкілдерінің жергілікті жиналыстары демократиялық сайлау өткізу арқылы қалыптастырылады. Олар халық алдында жауапты және оның

бақылауында. Мемлекеттің барлық әкімшілік сот және прокурорлық органдарын халық өкілдерінің жиналыстары құрады, олардың алдында олар жауап береді және өздерінің бақылауында болады.

4-бап. Қытай Халық Республикасын мекендейтін барлық халықтар тең құқылы. Мемлекет ұлттық азшылықтардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғайды, Қытайды мекендейтін барлық ұлттар арасында теңдік, бірлік және өзара көмек принциптерін қолдайды және дамытады. Ұлттық белгісі бойынша кез келген кемсітушілік пен қысым көрсетуге тыйым салынады; халықтардың бірлігін бұзуға немесе бөлінуді қоздыруға бағытталған кез келген әрекеттерге жол берілмейді.

Мемлекет ұлттық азшылықтар мекендейтін аудандарға ерекше қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне сәйкес олардың экономикалық және мәдени дамуын жеделдету үшін көмек көрсетеді. Ұлттық азшылықтардың тығыз шоғырланған аудандарында ұлттық автономия қолданылады; бұл аудандарда автономиялық басқару үшін өзін-өзі басқару органдары құрылады.

Барлық ұлттық автономиялық аудандар Қытай Халық Республикасының ажырамас бөлігі болып табылады.

Барлық халықтар өздерінің ана тілін, жазбаша және ауызша тілін пайдалану және дамыту, сондай-ақ өздерінің ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін сақтау немесе жетілдіру құқығына ие.

5-бап. Мемлекет социалистік құқықтық жүйенің біркелкілігі мен қадір-қасиетін қолдайды. Ешқандай заңдар, жарлықтар немесе жергілікті ережелер мен нұсқаулықтар Конституцияға қайшы келмейді. Барлық мемлекеттік органдар, қарулы күштер, барлық саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар, барлық кәсіпорындар мен мекемелер Конституция мен заңды сақтауға міндетті. Конституция мен заңды бұзатын барлық әрекеттер тергелуге тиіс. Бірде-бір ұйымның немесе жеке тұлғаның Конституция немесе заң алдында артықшылықтары болмайды.

6-бап. Қытай Халық Республикасының социалистік экономикалық жүйесінің негізі өндіріс құралдарына социалистік

қоғамдық меншік, атап айтқанда, жалпыхалықтық меншік және ұжымдық меншік болып табылады.

7-бап. Ұлттық экономиканың қозғаушы күші — мемлекеттік экономика, яғни бүкілхалықтық меншікке негізделген социалистік экономика. Мемлекет ұлттық экономиканың нығаюы мен дамуын қамтамасыз етеді.

8-бап. Ауылдық коммуналар, ауылшаруашылық өндірістік кооперативтері және кооперативтік қызметтің басқа да түрлері, мысалы, өткізу кооперативтері, несие және тұтыну кооперативтері, социалистік экономиканың бір бөлігі болып табылады және ондағы жұмыс істейтін адамдардың ұжымдық меншігінде болады. Ауылдық экономикалық бірлестіктердің мүшелері болып табылатын еңбеккерлерге заңмен белгіленген шектерде өздеріне жеке пайдалануға бөлінген жыртылған жерлер мен төбелерді өңдеуге, қосымша өнім өндіруге және жеке мал өсіруге құқық беріледі.

Ірі және шағын қалалардағы қолөнер, өнеркәсіп, құрылыс, көлік, сауда және қызмет көрсету салаларында жұмыс істейтін кооперативтердің әртүрлі түрлері, олардағы жұмысшылардың ұжымдық меншігінде бола отырып, социалистік экономиканың бір бөлігіне жатады. Мемлекет қалалық және ауылдық экономикалық ұжымдардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғайды, сондай-ақ ұжымдық экономиканың өсуін ынталандырады, бағыттайды және қолдайды.

9-бап. Барлық пайдалы қазбалар, су, ормандар, таулар, жайылымдар, өңделмеген жерлер, теңіз жағалаулары және басқа да табиғи ресурстар мемлекеттің, яғни бүкілхалықтық меншікте болады. Ормандар, таулар, жайылымдар, өңделмеген жерлер және теңіз жағалаулары, егер заңда көрсетілсе, ұжымдық меншікке тиесілі болуы мүмкін. Мемлекет табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз етеді және сирек кездесетін жануарлар мен өсімдіктерді қорғайды. Табиғи ресурстарды кез келген ұйым немесе жеке тұлға тарапынан иемденуге немесе жоюға тыйым салынады.

10-бап. Қалалардағы жер мемлекет меншігінде болады. Ауылдық және қала маңындағы жер ұжымдық меншікке жатады, бірақ заңға сәйкес мемлекеттік меншікте болуы мүмкін жер учаскелері ерекшелік болып табылады; үй жанындағы учаскелер мен жеке пайдалануға арналған егістік жерлер мен төбелер де ұжымдық меншікке жатады.

Мемлекет қоғамдық мүдде үшін жерді заңға сәйкес реквизициялауға құқылы. Ешбір ұйым немесе жеке тұлға жерді иемденуге, сатып алуға немесе заңсыз беруге құқылы емес. Жерді пайдалану құқығы заңға сәйкес берілуі мүмкін. Жерді пайдаланатын барлық ұйымдар мен жеке тұлғалар оны ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуі тиіс.

11-бап. Заңмен белгіленген шеңберде жұмыс істейтін қалалар мен ауылдық жерлердегі жұмысшылардың жеке экономикасы Социалистік қоғамдық экономиканың бөлігі болып табылады. Мемлекет жеке шаруашылықтың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғайды. Мемлекет әкімшілік бақылауды қолдана отырып, жеке шаруашылықты басқарады, көмек көрсетеді және бақылайды. Мемлекет экономиканың жеке секторына заңмен белгіленген шеңберде өмір сүруге және дамуға мүмкіндік береді. Экономиканың жеке секторы Социалистік қоғамдық экономиканың бөлігі болып табылады. Мемлекет экономиканың жеке секторының заңды құқықтары мен мүдделерін қорғайды және экономиканың жеке секторына басшылық, бақылау және бақылауды жүзеге асырады.

12-бап. Социалистік қоғамдық меншікке қол сұғылмайды. Мемлекет социалистік меншікті қорғауда тұр. Ұйымның немесе жеке тұлғаның мемлекеттік немесе ұжымдық меншікті кез келген иемденуіне немесе жоюына тыйым салынады.

13-бап. Мемлекет азаматтардың заңды түрде алынған табысқа, жинаққа, үйге және басқа да заңды мүлікке иелік ету құқығын қорғайды. Мемлекет азаматтардың жеке меншікке ие болу заңды құқығын қорғайды.

14-бап. Мемлекет үнемі еңбек өнімділігін арттырады, экономикадағы нәтижелерді жақсартады және жұмысшылар-

дың ынта-жігерін арттыру, олардың біліктілігін арттыру, заманауи ғылыми жетістіктер мен технологияларды тарату, экономикалық басқару жүйесін, кәсіпорындардың қызметі мен басқаруын жақсарту, жауапкершіліктің әртүрлі формаларының Социалистік жүйесін енгізу және еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру арқылы өндірістік күштерді дамытады. Мемлекет қатаң үнемдеу саясатын жүзеге асырады және артық шығындармен күреседі. Мемлекет жинақтау мен тұтынуды тиісті түрде бөледі, ұжымдар мен жеке тұлғалардың мүдделеріне, сондай-ақ мемлекеттік мүдделерге қамқорлық жасайды және өндірісті кеңейту негізінде халықтың материалдық және мәдени өмірін үнемі жақсартады.

15-бап. Мемлекет социалистік нарықтық экономиканы іс жүзінде жүзеге асырады. Ол экономикалық заңнаманы жетілдіреді және экономиканың макробақылауын жақсартады. Заңға сәйкес әрекет ететін мемлекет кез-келген ұйымның немесе жеке тұлғаның экономикалық тәртібін бұзуға тыйым салады.

16-бап. Мемлекеттік меншіктегі кәсіпорындар заңда белгіленген шеңберде шешімдер қабылдауға және өз бетінше әрекет етуге құқылы. Мемлекеттік кәсіпорындар демократиялық басқаруды жұмыс кеңестері немесе қызметкерлер кеңестері және басқа да заңмен белгіленген жолдар арқылы жүзеге асырады.

17-бап. Ұжымдық меншіктегі шаруашылық ұйымдар тиісті заңдарды сақтаған жағдайда, дербес экономикалық қызметті жүргізу кезінде шешім қабылдауға құқылы. Ұжымдық меншіктегі шаруашылық ұйымдар демократиялық басқаруды қолданады, әкімшілік-басқару персоналын заңға сәйкес сайлайды және қызметтен босатады және олардың қызметі мен басқаруының негізгі мәселелерін шешеді.

18-бап. Қытай Халық Республикасы шетелдік кәсіпорындарға, шетелдік шаруашылық ұйымдарға және жеке тұлғалар болып табылатын шетелдіктерге Қытайға инвестиция салуға және Қытай Халық Республикасының заңдарына сәйкес Қытайдың кәсіпорындарымен және басқа да экономикалық ұйымдарымен экономикалық ынтымақтастықтың жеке ны-

сандарына кіруге мүмкіндік береді. Барлық шетелдік кәсіпорындар, шетелдік шаруашылық ұйымдар, сондай-ақ Қытай аумағындағы бірлескен Қытай-шетелдік кәсіпорындар Қытай Халық Республикасының заңдарын сақтауы тиіс.

19-бап. Мемлекет Социалистік білім беруді дамытумен айналысады және бүкіл халықтың білім деңгейі мен мәдениетін арттыру үшін жұмыс істейді. Мемлекет әртүрлі типтегі мектептерді құрады және басқарады, бастауыш білім беруді жалпыға бірдей және міндетті етеді, орта, кәсіптік және жоғары білім беруді, сондай-ақ Мектепке дейінгі білім беруді ынталандырады. Мемлекет сауатсыздықты жою және жалпы біліммен қатар саяси, ғылыми, техникалық және кәсіптік білім алуға мүмкіндік беру үшін білім алу мүмкіндіктерін жақсартуға ықпал етеді, жұмысшылар, шаруалар, мемлекеттік қызметкерлер және басқа да жұмысшылар. Бұл халықты өзін-өзі тәрбиелеуге шақырады. Мемлекет ұжымдық меншіктегі ұйымдарды, мемлекеттік кәсіпорындар мен мекемелерді және қоғамның басқа бөліктерін заңға сәйкес білім беру мекемелерін құруға ынталандырады.

20-бап. Мемлекет жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдардың дамуына ықпал етеді, ғылыми-технологиялық білімді таратады, ғылыми зерттеулердегі жетістіктері үшін, технологиялық инновациялар мен өнертабыстар үшін көтермелейді және марапаттайды.

21-бап. Мемлекет медициналық қызмет пен денсаулық сақтауды дамытады, заманауи медицина мен дәстүрлі қытай медицинасын қолдайды, ауылшаруашылық ұжымдарының, Мемлекеттік кәсіпорындардың, мекемелердің және соған байланысты ұйымдардың әртүрлі медициналық және санитарлық жабдықтарды сатып алуын ынталандырады және қолдайды, халықтың денсаулығын қорғауға бағытталған жаппай медициналық-санитарлық шараларды ынталандырады. Мемлекет дене шынықтыруды дамытады және халықтың дене шынықтыруын жақсарту үшін бұқаралық спортты ынталандырады.

22-бап. Мемлекет әдебиет пен өнерді, баспасөзді, радио мен телехабарларды, баспа және ақпараттық қызметті, кітапханаларды, мұражайларды, мәдени орталықтарды және халық пен социализм қызметінде тұрған басқа да мәдени мекемелерді дамытуды

ынталандырады және бұқаралық мәдени іс-шараларға қолдау көрсетеді. Мемлекет мәдени және тарихи құндылықтарды, мәдени ескерткіштер мен жәдігерлерді және Қытайдың құнды тарихи және мәдени мұрасы болып табылатын басқа заттарды қорғауда тұр.

23-бап. Мемлекет социализм ісіне қызмет ететін әртүрлі мамандықтардың мамандандырылған кадрларын оқытумен айналысады, зиялы қауым қатарын кеңейтеді және зиялы қауымның Социалистік жаңғыру ісіндегі рөлін толық ашуға жағдай жасайды

24-бап. Мемлекет социалистік құрылысқа ықпал етеді қоғам жоғары идеалдарға, этикаға, жалпы білімге, тәртіпке және заңға бағынуға деген ұмтылысты қолдай отырып, озық мәдениеті мен идеологиясы бар және қалалық және ауылдық жерлерде халықтың әртүрлі топтарының мінез-құлық ережелері мен жалпы қабылданған нормаларын құру мен сақтауды ынталандырады.

25-бап. Мемлекет халықтың өсуі әлеуметтік-экономикалық даму жоспарларына сәйкес келуі үшін отбасын жоспарлауды ынталандырады.

26-бап. Мемлекет адамдардың экологиялық ортасын және жалпы экологиялық жағдайды қорғайды және жақсартады. Ол ластануды және қоғам үшін қауіпті басқа құбылыстарды болдырмайды және бақылайды. Мемлекет ормандарды отырғызуды ұйымдастырады және ынталандырады және ормандарды қорғайды.

27-бап. Барлық мемлекеттік органдар қарапайым және тиімді басқару қағидаттарын ұстанады, өз жұмысына жауап береді және кадрларды даярлау және олардың қызметін бағалау жүйесін дамытады, бұл жұмыстың сапасы мен тиімділігін үнемі жақсартып, бюрократизммен күреседі.

28-бап. Мемлекет қоғамдық тәртіпті сақтайды және опасыздық пен басқа да контрреволюциялық әрекеттерді тежейді, мемлекеттік қауіпсіздікке қауіп төндіретін және социалистік экономикаға нұқсан келтіретін қылмыстық әрекеттерді, сондай-ақ басқа да қылмыстық әрекеттерді қолдайды; қылмыскерлерді жазалаумен және түзетумен айналысады.

29-бап. Қытай Халық Республикасының Қарулы Күштері халыққа тиесілі. Олардың міндетіне ұлттық қорғанысты нығайту,

агрессияға қарсы тұру, Отанды қорғау, халықтың бейбіт еңбегін қорғау, ұлттық қайта құруға қатысу және халыққа жанқиярлық қызмет көрсету кіреді.

30-бап. Қытай Халық Республикасының келесі әкімшілік бөлінісі бар.

Ел орталық үкіметке тікелей бағынатын провинцияларға, автономды аудандарға және муниципалитеттерге бөлінеді.

Провинциялар мен автономды аудандар автономды префектуралар, уездер, автономды уездер және қалалар болып бөлінеді.

Уездер мен автономды уездер елді мекендерге, ұлттық қалаларға және қалаларға бөлінеді. Орталық үкіметке тікелей бағынатын муниципалитеттер және басқа да ірі қалалар аудандар мен уездерге бөлінеді. Автономды префектуралар уездерге, автономды уездерге және қалаларға бөлінеді. Барлық автономды аймақтар, автономды префектуралар және автономды уездер автономды ұлттық аудандар болып табылады.

31-бап. Мемлекет қажет болған жағдайда арнайы әкімшілік аудандар құра алады. Арнайы әкімшілік ауданда құрылған жүйе белгілі бір ерекшелікті ескере отырып, Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы қабылдаған Заңмен белгіленуі керек.

32-бап. Қытай Халық Республикасы ҚХР аумағындағы шетелдіктердің құқықтары мен мүдделерін қорғайды. Қытайдағы шетелдіктер Қытай Халық Республикасының заңдарын сақтауы керек. Қытай Халық Республикасы мұқтаж шетелдіктерге саяси баспана бере алады.

Жапония Конституциясы 1946 ж.

Жапонияның қазіргі Конституциясы алғаш рет 1946 жылы 3 қарашада жарияланды, ал 1947 жылы 3 мамырда күшіне енді, ол Жапонияның бұрынғы Конституциясы мен генерал мак – Артур бастаған американдық оккупациялық биліктің талаптары негізінде құрылды.

Кіріспе

Біз, жапон халқы, Парламентте дұрыс сайланған өкілдеріміздің көмегімен әрекет етіп, өзіміз үшін және ұрпақтарымыз үшін барлық ұлттармен бейбіт ынтымақтастықтың жемісін және бүкіл еліміз үшін бостандықтың батасын беруге бел буып, үкіметтердің іс-әрекеттері нәтижесінде жаңа соғыстың қасіретін болдырмауға бел буып, халықты егеменді билік киіндірді деп жариялаймыз. осы Конституцияны белгілейміз. Мемлекеттік билік халықтың мызғымас сеніміне негізделеді, оның беделі халықтан келеді, оның өкілеттіктерін халық өкілдері жүзеге асырады, ал оның игіліктерін халық пайдаланады. Бұл бүкіл адамзатқа ортақ қағида және оған нақты Конституция негізделген. Біз осы Конституцияға қайшы келетін барлық конституцияларды, заңдарды, жарлықтарды және рескрипттерді жоямыз.

Біз, жапон халқы, мәңгілік бейбітшілік тілейміз және адамдар арасындағы қарым-қатынасты айқындайтын биік идеалдар санасына толы; біз бейбітсүйгіш әлем халықтарының қауіпсіздігі мен абыройына сүйене отырып, өзіміздің қауіпсіздігімізді және өмір сүруімізді қамтамасыз етуге ұмтыламыз. Біз бейбітшілікті сақтап қалуға және Жер шарында зұлымдық пен құлдықты, зұлымдықты және төзбеушілікті мәңгі жоюға ұмтылатын халықаралық қоғамдастықта құрметті орын алғымыз келеді. Біз әлемнің барлық халқының қорқыныш пен мұқтаждықтан азат бейбіт өмірге құқығы бар екеніне нық сенімдіміз.

Біз бірде-бір мемлекет басқа мемлекеттердің мүдделерін ескермей, тек өз мүдделерін ғана басшылыққа алмауға тиіс екеніне, саяси мораль қағидаттары жалпыға бірдей болып табылатынына және осы қағидаттарды ұстану өз егемендігін сақтап, басқа мемлекеттермен тең құқықты қарым-қатынаста болатын барлық мемлекеттер үшін парыз екеніне сенімдіміз.

Біз, жапон халқы, барлық күш-жігерімізді жұмсап, осы биік идеалдар мен мақсаттарға жететінімізге еліміздің абыройымен ант береміз.

І тарау Император

1-бап. Император мемлекеттің және халық бірлігінің символы болып табылады, оның мәртебесі егеменді билікке ие халықтың еркімен айқындалады.

2-бап. Императорлық тақ әулеттік болып табылады және Парламент қабылдаған Императорлық тегі туралы заңға сәйкес мұраға қалдырылады.

3-бап. Императордың мемлекет ісіне қатысты барлық іс-әрекеттері тек Кабинеттің кеңесі мен мақұлдауы арқылы ғана қабылдануы мүмкін және Кабинет олар үшін жауап береді.

4-бап. Император осы Конституцияда көзделген мемлекет істеріне қатысты іс-әрекеттерді ғана жүзеге асырады және оған мемлекеттік билікті жүзеге асыруға байланысты өкілеттіктер берілмейді. Император заңға сәйкес мемлекет істеріне қатысты өз іс-әрекеттерін жүзеге асыруды кімге де болсын тапсыра алады.

5-бап. Егер Императорлық тегі туралы заңға сәйкес регенттік белгіленсе, Регент мемлекеттің істеріне қатысты іс-әрекеттерді Императордың атынан жүзеге асырады. Бұл жағдайда алдыңғы баптың бірінші абзацы қолданылады.

6-бап. Император Парламенттің ұсынуы бойынша Премьер-министрді тағайындайды. Император Жоғарғы Соттың бас судьясын Кабинеттің ұсынуы бойынша тағайындайды.

7-бап. Император Министрлер Кабинетінің кеңесі бойынша және мақұлдауымен халық атынан мемлекеттің істеріне қатысты мынадай іс-қимылдарды жүзеге асырады: Конституцияға түзетулерді, заңдарды, үкіметтік жарлықтар мен шарттарды көбейтуді; Парламентті шақыру; Өкілдер палатасын тарату; жалпыға бірдей парламенттік сайлау жариялау; заңға сәйкес мемлекеттік министрлердің және басқа да лауазымды адамдардың тағайындалуы мен қайтарылуын, сондай-ақ елшілер мен елшілердің өкілеттіктері мен сенім грамоталарын растау; жалпыға бірдей және ішінара рақымшылық жасауды, заңдарды жұмсартуды және кейінге қалдыруды растау және құқықтарды қалпына келтіру; наградалар беру; заңға сәйкес рәсімдеу грамоталарын және басқа да дипломатиялық құжаттарды

растау; шетелдік елшілер мен елшілерді қабылдау; церемониалды жүзеге асыру.

8-бап. Ешқандай мүлік императорлық тегіне берілуі немесе онымен алынуы мүмкін емес және Парламенттің қарарына сәйкес болмаса, онымен ешқандай сыйлық қабылданбайды.

II тарау Соғыстан бас тарту

9-бап. Әділдік пен тәртіпке негізделген халықаралық бейбітшілікке шын жүректен ұмтыла отырып, жапон халқы ұлттың егеменді құқығы ретінде соғыстан, сондай-ақ халықаралық дауларды шешудің құралы ретінде қарулы күштердің қатері мен қабылдауынан мәңгілік уақытқа бас тартады. Алдыңғы абзацта көрсетілген мақсатқа қол жеткізу үшін құрлық, теңіз және әскери-әуе күштері, сондай-ақ соғыстың басқа да құралдары бұдан былай ешқашан құрылмайтын болады. Мемлекеттің соғыс жүргізу құқығы мойындалмайды.

III тарау, Халықтың құқықтары мен міндеттері

10-бап. Жапон азаматтығының қажетті шарттары заңмен белгіленеді.

11-бап. Халық адамның барлық негізгі құқықтарын кедергісіз пайдаланады. Осы Конституциямен халыққа кепілдендірілген адамның негізгі құқықтары қазіргі және болашақ ұрпаққа мызғымас мәңгілік құқықтар ретінде беріледі.

12-бап. Осы Конституциямен халыққа кепілдік берілетін бостандықтар мен құқықтар халықтың ұдайы күш-жігерімен қолдауға тиіс. Халық осы ережелер мен құқықтарды қандай да болсын теріс пайдаланудан тартынуға тиіс және оларды қоғамдық әл-ауқат мүддесі үшін пайдаланғаны үшін үнемі жауапты болады.

13-бап. Барлық адамдар жеке тұлға ретінде құрметтелуі тиіс. Олардың өмір сүруге, бостандыққа және бақытқа ұмтылуға құқығы бар, өйткені бұл қоғамдық әл-ауқатты бұзбайды, заңнама және басқа да мемлекеттік істер саласындағы ең жоғары қамқорлық нысаны болып табылады.

14-бап. Барлық адамдар заң алдында тең және нәсіліне, дініне, жынысына, әлеуметтік жағдайына, сондай-ақ жүріс-тұрысына байланысты саяси, экономикалық және әлеуметтік

қатынастарда кемсітуге болмайды. Паризм және өзге де аристократиялық институттар танылмайды. Құрметті атақтар, наградалар немесе айырым белгілері берілген кезде ешқандай артықшылықтар берілмейді және кез келген мұндай награда қазіргі уақытта оны иеленген немесе одан кейін ала алатын адамның тірі кезінде ғана жарамды болады.

15-бап. Халықтың жария лауазымды адамдарды сайлауға және оларды қызметтен шеттетуге ажырамас құқығы бар. Барлық жария лауазымдық тұлғалар оның қандай да бір бөлігінің емес, бүкіл қоғамның қызметшілері болып табылады. Жария лауазымды адамдарды сайлау кезінде кәметке толғандар үшін жалпыға бірдей сайлау құқығына кепілдік беріледі. Кез келген сайлау өткізу кезінде дауыс беру құпиясы бұзылмауға тиіс. Сайлаушы өзінің таңдауы үшін жариялы түрде де, жеке түрде де жауап бермейді.

16-бап. Әркімнің залалды өтеу туралы, жария лауазымды адамдарды ауыстыру туралы, заңдарды, жарлықтарды немесе ұйғарымдарды енгізу, ауыстыру немесе түзету туралы, сондай-ақ басқа да мәселелер бойынша бейбіт петиция беруге құқығы бар; мұндай петиция бергені үшін ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.

17-бап. Егер залал қандай да бір жария лауазымды адамның заңсыз әрекеттерімен келтірілген жағдайда, әркім заңға сәйкес мемлекеттен немесе жергілікті жария өкімет органдарынан залалдың орнын толтыруды талап ете алады.

18-бап. Ешкім қандай да бір нысанда құлдықта ұстала алмайды. Мәжбүрлі еңбек қылмысы үшін жазалау тәртібінен өзгеше кешіріледі.

19-бап. Ой мен ар-ождан бостандығы бұзылмауы тиіс.

20-бап. Дін бостандығына баршаға кепілдік беріледі. Бірде-бір ірі ұйым мемлекеттен ешқандай артықшылық алмауы тиіс және саяси билікті пайдалана алмайды. Ешкімнің де қандай да бір діни іс-әрекеттерге, мерекелерге, сере-монияларға немесе жораларға қатысуы қажет емес. Мемлекет пен оның органдары діни оқыту мен қандай да бір діни қызметті жүргізуден тартынуға тиіс.

21-бап. Жиналыстар мен бірлестіктердің еркіндігіне, сондай-ақ сөз, баспасөз және пікір білдірудің барлық өзге де

нысандарының еркіндігіне кепілдік беріледі. Ешқандай цензураға жол берілмейді, хат-хабар құпиясы бұзылмауға тиіс.

22-бап. Әркім тұрғылықты жерді таңдау және өзгерту еркіндігін, сондай-ақ кәсіп таңдауды пайдаланады, егер бұл жақында қоғамдық әл-ауқатты бұзбайтын болса. Баршаның шетелге шығу еркіндігі және өз азаматтығынан бас тарту еркіндігі бұзылмауға тиіс.

23-бап. Ғылыми қызмет еркіндігіне кепілдік беріледі.

24-бап. Неке екі тараптың өзара келісімі кезінде ғана жасалады және бір-бірінің негізінде ерлі-зайыптылардың құқықтарының теңдігі негізделген өзара ынтымақтастық жағдайында болады. Ерлі-зайыптыларды таңдауға, ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтарына, мұраға, тұрғылықты жерді таңдауға, ажырасуға және неке мен отбасына байланысты басқа да мәселелерге қатысты заңдар жеке басының қадір-қасиеті мен жыныстарының теңдігі қағидатына сүйене отырып қойылуы тиіс.

25-бап. Барлығының салауатты және мәдени өмірдің ең төменгі деңгейін қолдауға құқығы бар. Өмірдің барлық салаларында мемлекет қоғамдық бақуаттылықты, әлеуметтік қамсыздандыруды, сондай-ақ халық денсаулығын көтеру және одан әрі дамыту үшін күш-жігер жұмсауға тиіс.

26-бап. Барлығы заңда көзделген тәртіппен өз қабілеттеріне сәйкес білім алуға тең құқылы. Барлығы заңға сәйкес өздерінің қамқорлығындағы балалардың міндетті оқудан өтуін қамтамаусыз етуге тиіс. Міндетті оқыту тегін жүзеге асырылады.

27-бап. Барлығының еңбек етуге құқығы бар және еңбек етуге міндетті. Жалақы, жұмыс уақыты, демалыс және басқа да еңбек жағдайлары заңмен айқындалады. Балаларды пайдалануға тыйым салынады.

28-бап. Еңбекшілердің ұйымдар құру құқығына, сондай-ақ ұжымдық келіссөздер және өзге де ұжымдық іс-әрекеттер жасау құқығына кепілдік беріледі.

29-бап. Меншік құқығы бұзылмауға тиіс. Қоғамдастық құқығы жалпы әл-ауқатқа қайшы келмейтіндей етіп заңмен белгіленеді. Жеке мүлік әділ өтемақы үшін жария мүдде үшін пайдаланылуы мүмкін.

30-бап. Халыққа заңға сәйкес салық салынуға тиіс.

31-бап. Ешкімді де заңда белгіленген рәсімге сәйкес болмаса, өмірінен немесе бостандығынан айыруға немесе қандай да бір жазаға тартуға болмайды.

32-бап. Ешкімді де оның ісін сотта қарау құқығынан айыруға болмайды.

33-бап. Қамауға алуға себеп болған қылмыс көрсетілген әділет органдарының құзыретті қызметкері берген бұйрықтың негізінде қамауға алу қылмыс орнында болған жағдайларды қоспағанда, ешкімді де қамауға алуға болмайды.

34-бап. Егер оған дереу айып тағылмаса және адвокатқа жүгіну құқығы ұсынылмаса, ешкімді де ұстауға немесе бас бостандығынан айыруға болмайды. Тиісті талап болған жағдайда соттың ашық отырысында ұсталған адамның және оның адвокатының қатысуымен дереу хабарланатын тиісті негіздерсіз ешкімді де ұстауға болмайды.

35-бап. 33-бапта көзделген жағдайларды қоспағанда, әрбір адамның негізін қалаушы болған кезде берілген бұйрыққа сәйкес жүргізілмеген және тінтуге жататын орын мен мүлік көрсетілгеннен өзгеше түрде басып кіруден, тінтуден және алып қоюдан өзінің тұрғын үйіне, құжаттары мен мүлкіне қол сұғылмаушылық құқығы бұзылмауға тиіс алып қою. Әрбір тінту мен алу әділет органдарының құзыретті қызметкері берген іс бұйрығы бойынша жүргізіледі.

36-бап. Жария лауазымды адамдардың азаптаулар мен қатыгез жазаларды қолдануына қатаң тыйым салынады.

37-бап. Айыпталушының барлық қылмыстық істер бойынша өз ісін әділ соттың тез және ашық қарауына құқығы бар. Қылмыстық іс бойынша айыпталушыға барлық куәлардан жауап алуға толық мүмкіндік беріледі; оның куәларды мемлекет есебінен мәжбүрлеу тәртібімен шақыруға құқығы бар. Кез келген жағдайда қылмыстық іс бойынша айыпталушы білікті адвокаттың көмегіне жүгіне алады; айыпталушы мұны өзі жасай алмаған жағдайда, адвокатты мемлекет тағайындайды.

38-бап. Ешкімді де өзіне қарсы айғақ беруге мәжбүрлеуге болмайды. Мәжбүрлеу, азаптау немесе қорқыту арқылы не негізсіз ұзақ қамаудан немесе күзетпен ұстаудан кейін жасалған

тану дәлелдеме ретінде қаралмайды. Оған қарсы бірден-бір дәлелдеме болған жағдайларда ешкімді де соттауға немесе жазалауға болмайды.

39-бап. Оны жасау кезінде заңды болған немесе өзі ақталған әрекет үшін ешкімді де қылмыстық жауапқа тартуға болмайды. Сол сияқты ешкімді де бір қылмыс үшін екі рет қылмыстық жауапкершілікке тартуға болмайды.

40-бап. Сот қамауға алынғаннан немесе ұсталғаннан кейін ақталған жағдайда әркім заңға сәйкес мемлекетке залалды өтеу туралы талап қоя алады.

Иран Ислам Республикасының Конституциясы 1979 ж.

Иран Ислам Республикасының Конституциясы 24 жылғы 1358 қарашада (бұл 15 жылғы 1979 қарашаға сәйкес келеді) Конституциялық жиналыстың отырысында оның жалпы құрамының үштен екі көпшілік даусымен түпкілікті бекітілді.

Преамбула

Иран Ислам Республикасының Конституциясы ислам халқының шынайы ұмтылыстарының көрінісі болып табылатын иран қоғамының мәдени, әлеуметтік, саяси және экономикалық институттарын исламдық жаңашылдықтар негізінде бейнелейді. Ирандағы ұлы Ислам революциясының мәні және мұсылман халқының басынан бастап толық жеңіске дейінгі күресі халықтың барлық топтарының күшті, батыл ұрандарында көрініс тапқан, осы ұмтылыстарды айқын көрсетті.

Біздің революциямыздың соңғы ғасырда Ирандағы басқа да революциялық қозғалыстармен салыстырғанда ерекшелігі оның діни, исламдық сипатында. Мұнайды ұлттандыру үшін қозғалғанға дейінгі конституциялық монархия үшін қозғалыс жолын жүріп өткен Иран халқы құнды тәжірибеге ие болды, ол жоғарыда аталған қозғалыстар өздерінің дінге жатпайтын сипаты салдарынан табысты болмағанын көрсетті. Соңғы кездері діни ислам идеясы мен дін қайраткерлерінің көшбасшылығы басты рөл атқарғанымен, бұл қозғалыстар шынайы ислам ұстанымдарынан алыстап, көп ұзамай даму қарқынын

жоғалтты. Сондықтан халық ұлы Аятолла имам Хомейнидің басшылығымен шынайы ислам қозғалысын жалғастыру қажеттігін сезінді. Бұл жолы әрдайым күрескен дін өкілдері, сондай-ақ олардың басшылығымен шығармашылық зиялы қауым жаңа серпін алды.

Ислам басқармасы

Ислам басқару жоспары «Велаят-е-факих» қағидаты негізінде (ислам теологының басқармасы), имам Хомейни зұлым режиммен бостандықты барынша тұншықтырған кезеңде ислам дін күресінің шынайы жолын аша отырып, мұсылман халқында жаңа нақты және келісілген насихат жасады.

Бұл елде және одан тыс жерлерде адал мұсылман күресшілерінің күш-жігерін күшейтті. Қозғалыс осы жолмен жүрді. Түптеп келгенде, халықтың ел ішіндегі саяси еркіндіктерді тұншықтыруына және режимді ашуға наразылығы мен шет елдердегі дін қызметшілері мен революцияға бейім студенттік халықтық күрестің көрінісі ішкі саяси ырықтандыруға мәжбүр болған режим билігінің негізін бүлдірді. Алайда өз мақсаттарына сенімді келе жатқан имам Хомейнидің берік және мызғымас басшылығымен көтерілген халық біртұтас сапта жалпыға ортақ жеңістің көтерілісін бастады.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
1 тақырып. ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ТҮСІНІГІ, ПӘНІ, ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ДЕРЕККӨЗДЕРІ	5
1.1 Конституциялық құқық – құқық саласы ретінде.....	5
1.2 Конституциялық-құқықтық нормалар.....	6
1.3 Конституциялық-құқықтық қатынастар.....	8
1.4 Шет елдердің конституциялық құқығының дереккөздері.....	9
1.5 Шет елдердің конституциялық құқығы ғылым ретінде.....	10
1.6 Шет елдердің конституциялық құқығы оқу пәні ретінде	10
2 тақырып. КОНСТИТУЦИЯ ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ	12
2.1 Конституцияның түсінігі, мәні және заңды қасиеттері	12
2.2 Шетелдік Конституциялардың жіктелуі	13
2.3 Конституцияның негізгі құрылымдық бөліктері.....	14
2.4 Конституцияға өзгерістер енгізу және қабылдау тәсілдері мен тәртібі.....	16
2.5 Шет елдердің конституцияларының дамуының негізгі кезеңдері.....	16
2.6 Әлем елдеріндегі жаңа конституциялық новеллалар.....	19
3 тақырып. ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ ҚОҒАМДЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗДЕРІ	21
3.1 Қоғамдық құрылыс ұғымы, оның құрылымы	21
3.2 Экономикалық қатынастарды реттеудің конституциялық-құқықтық негіздері	21
3.3 Саяси қатынастарды реттеудің конституциялық-құқықтық негіздері.....	22
3.4 Қоғамның саяси жүйесі. Саяси жүйедегі мемлекет	23
3.5 Саяси партиялар. Партиялық жүйелер	23
3.6 Шет елдердегі саяси режимдер	25
4 тақырып. ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ.....	28
4.1 Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі: ұғымы мен мазмұны.....	28

4.2 Шет елдердегі азаматтық (азаматтығы) институты	29
4.3 Адам құқықтары туралы халықаралық құжаттар	31
4.4 Адам құқықтары мен бостандықтарын жіктеу	32
4.5 Конституциялық міндеттер	35
4.6 Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың кепілдіктері	36
 5 тақырып. ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ БАСҚАРУ ФОРМАСЫ.....	39
5.1 Басқарудың қазіргі формалары, олардың түрлері	39
5.2 Монархия: абсолютті, дуалистік, парламенттік	40
5.3 Республика: президенттік, парламенттік, аралас.....	41
5.4 Басқарудың типтік емес формалары.....	42
 6 тақырып. ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ	44
6.1 Мемлекеттік құрылымның формалары	44
6.2 Унитарлық мемлекет: түсінігі, белгілері, түрлері	44
6.3 Федеративті мемлекет: түсінігі, белгілері, түрлері	45
6.4 Автономия, оның түрлері және шет елдердегі рөлі	47
6.5 Конфедерация: түсінігі және негізгі белгілері.....	48
6.6 Шет елдердің одақтары және қауымдастықтарының өзге де түрлері	50
 7 тақырып. САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЖҮЙЕЛЕРІ.....	51
7.1 Сайлау құқығының ұғымы. Сайлау құқығының қайнаркөздері.....	51
7.2 Сайлау құқығының Конституциялық принциптері.....	52
7.3 Сайлау жүйелері: түсінігі мен түрлері	54
7.4 Сайлау процесінің кезеңдері	58
 8 тақырып. РЕФЕРЕНДУМ.....	62
8.1 Референдум ұғымы. Референдум және плебисцит	62
8.2 Референдум түрлері	63
8.3 Референдум өткізуді ұйымдастыру	63
8.4 Референдум қорытындыларын анықтау.....	64
 9 тақырып. МЕМЛЕКЕТ БАСШЫЛАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ.....	66
9.1 Мемлекет басшысының ұғымы және заңдық формасы	66
9.2 Монарх - мемлекет басшысы. Монархтың құзыреті.....	67

9.3 Президент - мемлекет басшысы. Оның мәртебесінің ерекшеліктері.....	69
9.4 Президенттің өкілеттіктері. Президенттің жауапкершілігі.....	71
10 тақырып. ПАРЛАМЕНТТІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ.....	74
10.1 Парламент және парламентаризм	74
10.2 Парламенттердің түрлері және оларды қалыптастыру тәртібі	75
10.3 Парламенттердің құрылымы және қызметін ұйымдастыру	77
10.4 Парламенттердің негізгі өкілеттіктері және олардың қызмет нысандары.....	79
10.5 Заң шығару процесінің кезеңдері.....	80
10.6 Парламент депутаттарының мәртебесі.....	82
11 тақырып. ҮКІМЕТТІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ.....	84
11.1 Үкімет ұғымы. Үкіметтерді қалыптастыру тәсілдері.....	84
11.2 Үкіметтердің құрамы мен құрылымы. Үкімет басшысы.....	86
11.3 Шет елдердегі үкіметтердің түрлері	87
11.4 Үкіметтердің өкілеттіктері. Үкімет актілері	88
11.5 Үкіметтің жауапкершілігі, оның нысандары мен салдары.....	90
12 тақырып. СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР	92
12.1 Соттардың ұйымдастырылуы мен қызметінің конституциялық принциптері	92
12.2 Шет елдердегі сот ұйымының модельдері	94
12.3 Сот органдарын қалыптастыру тәртібі.....	95
12.4 Сот билігіне ықпал ететін органдар мен мекемелер	96
13 тақырып. ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ (ҚАДАҒАЛАУ) ОРГАНДАРЫ	101
13.1 Конституциялық бақылау (қадағалау) ұғымы	101
13.2 Конституциялық бақылау (қадағалау) органдарының түрлері	101

13.3 Конституциялық бақылау (қадағалау) органдарының құзыреті	102
13.4 Конституциялық бақылау (қадағалау) нысандары.....	104
14 тақырып. ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ МЕН ӨЗІН ӨЗІ БАСҚАРУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	106
14.1 Шет елдерде жергілікті басқару мен өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру.....	106
14.2 Жергілікті өзін-өзі басқарудың еуропалық стандарттары.....	107
14.3 Шет елдердегі басқару мен өзін-өзі басқарудың негізгі модельдері	108
14.4 Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзыреті	110
14.5 Жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен лауазымды адамдары	111
ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	113
Негізгі әдебиеттер	113
Қосымша әдебиеттер	113
1 ҚОСЫМША. ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛАРЫ	115
2 ҚОСЫМША. ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛАРЫНАН ҮЗІНДІЛЕР.....	122

**Нұрлан Амангелдіұлы Биекенов
Талғат Смағұлұлы Салкебаев**

**ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ**

Оқу құралы

ЖШС "ADAL КІТАП" баспада басылды.

Алматы қ, Байзақов к., үй 90

Тел: +7 747 155 56 80

e-mail: adalkitap@mail.ru

сайт: adalkitap.kz

Басылуға 14.04.2025. қол қойылды.

Пішіні 60x84 1/8.

Көлемі 11,2 б.т.

Таралымы 500 дана.